JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

A „végső megoldás” Győr-Moson-Pozsony vármegyében

Diplomamunka

Készítette: Berkes Tímea

Témavezető: Karsai László egyetemi docens

JATE BTK Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék

Szeged
1995

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék 2

Rövidítések jegyzéke 5

Bevezetés 6

I. 6

II. 7

III. 10

IV. 12

A közigazgatás 12

A zsidó vezetés 13

Egyházak 15

A szövetséges hatalmak 16

V. 16

A: A zsidók története 18

A:I. Meghatározás 18

A:I.1. A meghatározás célja 18

A:I.2. A meghatározások 18

A:I.3. Kivételek a meghatározottak köréből 19

A:I.4. A zsidónak minősülők száma a megyében 20

A:1.5. A zsidók elhelyezkedése a területen 21

A:II. A zsidónak minősítettek helyzete a német megszállás előtt 23

A:II.1. Az első két zsidótörvény megalkotásának oka 23

A:II.2. A politikai jogok sérelme 23

A:II.3. A terület zsidó lakosságának foglalkozási megoszlása 25

A:II.4. A gazdasági „visszaszorítás” 31

A:II.5. A harmadik zsidótörvény 37

A:II.6. Munkaszolgálat 38

A:II.7. Külföldi zsidók ... 39
A:III. A német megszállás után ... 40
A:III.1. A német megszállás célja ... 40
A:III.2. A német megszállás kezdete a vármegyében ... 40
A:III.3. A „zsidókérdés megoldásának” intézményrendszere ... 41
A:III.4. A „végső megoldás” jogi alapja ... 45
A:III.5. A zsidó közösségi jogok sérelme ... 46
A:III.6. A személyi szabadság sérelme a gettózás előtt ... 50
A:III.7. Internálás a megszállás után ... 57
A:III.8. Gettózás, deportálás ... 58
A:III.9. Munkaszolgálat ... 69
A:III.10. Budapesti zsidók gyalogmenete ... 71
A:III.11. A vegyesházasok és mentesítettek gettója ... 75
A:III.12. A tulajdonjog sérelme ... 77
B: A nemzsidó környezet ... 78
B:I. A zsidótörvények végrehajtása a környezet szempontjából ... 78
B:I.1. A foglalkozási korlátozások végrehajtása ... 78
B:I.2. A gettózás következményei ... 79
B:I.3. A rendeletek általános következménye ... 80
B:I.4. A zsidók deportálásának következményei ... 80
B:II. A zsidó vagyon ... 81
B:II.1. Lakások ... 81
B:II.2. Üzletek ... 91
B:II.3. Ingóságok ... 97
B:II.4. Földtulajdon ... 100
B:II.5. A „zsidó vagyon” – összegzés ... 100
B:III. A „végső megoldás” költségei ... 101

B:IV. Mentés ... 103
B:V. Az egyházak ... 105
B:V.1. Az egyházi zsidóellenesség eredete ... 105
B:V.2. A magyar keresztény egyházak politikája országos szinten ... 106
B:V.3. A helyi egyházi vezetés ... 113
B:VI. A sajtó ... 116
B:VI.1. A sajtó ellenőrzése ... 116
B:VI.2. A helyi sajtó ... 116
B:VI.3. A propaganda zsidó-képe ... 120
C: A felszabadulás után ... 123
C:I. A magyar zsidóság a felszabadulás után ... 123
C:I.1. A zsidó közösség helyzete ... 123
C:I.2. Állami intézkedések ... 124
C:II. A győri és megyei zsidók a háború után ... 126
C:II.1. A veszteségek ... 126
C:II.2. A győri zsidó közösség a felszabadulás után ... 127
C:III. A zsidókérdés újjáéledése ... 128
Felhasznált irodalom ... 131
Forráskiadványok: ... 131
Feldolgozások ... 131
Függelék ... 138
A vármegyében lakó zsidók száma falvanként ... 138
Az izraeliták aránya az egyes foglalkozási ágak keresői között ... 142

Rövidítések jegyzéke

alp.	Győr- Moson-Pozsony k. e. e. vármegyék alispánjának iratai
BK.	*Budapesti Közlöny*
c.	cím
FN	*Az Országgyűlés Felsőházának Naplója*
főisp.ált.	Győr- Moson-Pozsony k. e. e. vármegyék főispánjának általános iratai
főisp.biz.	Győr- Moson-Pozsony k. e. e. vármegyék főispánjának bizalmas iratai
GYH.	*Győri Hírlap*
GYL.	Győr-Moson-Sopron Megye Levéltára, Győr
GYNH.	*Győri Nemzeti Hírlap*
GYVL.	Győr Város Levéltára, Győr
I.	I. sorozat
Mf.	Mikrofilmtár
m.fsz.	a mosonmagyaróvári járás főszolgabírói iratai
ML.	Győr-Moson-Sopron Megye Levéltára, Mosonmagyaróvár
M.pm.	Mosonmagyaróvár polgármesterének iratai
MRT.	*Magyarországi Rendeletek Tára*
MStK.	*Magyar Statisztikai Közlemények*
MT.	*Magyar Törvénytár*
MVM.	Mosonvármegye
OL.	Magyar Országos Levéltár
p.fsz.	a pannonhalmi járás főszolgabírói iratai
pm.	Győr polgármesterének iratai
rend.	rendőrségi iratok, Győr
sok.fsz.	a sokoróaljai járás főszolgabírói iratai
TC.	*Magyar Név- és Tiszticímtár, 1944*.
tósz.fsz.	a tószigetcsilizközi járás főszolgabírói iratai
ÚÉ.	*Új Élet*

Bevezetés

I.

E dolgozat a „végső megoldás” Győr-Moson-Pozsony vármegyei megvalósulását próbálja meg leírni. A dolgozat célja kettős: minél pontosabban elmondani, hogy mi történt az ott élt zsidókkal; másrészt érzékeltetni, hogy a nemzsidó környezet mindezt hogyan élte meg.

A holokauszt két részre osztotta azokat, akik akkor éltek: zsidónak minősítettek és nemzsidónak minősítettek csoportjára.[1] A két csoport – Magyarországon – az 1930-as évek végétől, végletes formában pedig 1944-1945-ben két külön történetet élt át; e két élménynek közös pontja alig akad. Ez lehet az egyik oka annak, hogy a holokauszt élménye a mai napig nincs megnyugtató módon feldolgozva.

A zsidónak minősítettek számára a holokauszt önmaguk, rokonaik és barátaik megalázását, megkínzását és megölését, közösségeik szétesését, addigi életformájuk megszűnését jelentette. A zsidók áldozatként való kiválasztásának régi hagyománya van. A „faji” kiválasztás kikerülhetetlensége, az így kiválasztottak teljes megsemmisítésének eszméje és megvalósításának módszere azonban új volt. Ezektől az emberektől az emberhez méltó halál lehetőségét is elvették.[2] A zsidók és nemzsidók szenvedésének összehasonlíthatatlanságát Bibó István is kiemelte. A háború alatt a nemzsidók a halálnak valamilyen ismert alakjával találkoztak; ezzel szemben a zsidók „a tébolynak, a szadizmusnak és az emberek által mesterségesen csinált sűrített Borzalomnak” a különböző változatait ismerték meg[3].

A nemzsidó környezet azon részének, akik számára a zsidók gettózása és deportálása nem vált személyessé azáltal, hogy általuk szeretett lényeket is érintett, a zsidók eltűnése elsősorban állami rendeletekkel törvényesített lehetőséget jelentett állásaik elfoglalására, házaik és üzleteik kiigénylésére. Egy szűkebb kör, a közigazgatásban dolgozók számára a „végső megoldás” elsősorban megnövekedett terhelést, többletmunkát jelentett, ehhez

---

[1] Ez a szétválasztás már a fajelmélet kialakításakor megtörtént, és az elmélet híveinek szándéka szerint nemcsak az akkor éltekre, hanem a következő nemzedékekre is vonatkozott volna hatása. A szétválasztás a gyakorlatban a zsidó fogalmának törvényi meghatározásával érvényesült.

[2] Ennek ideológiai előkészítése az volt, hogy „a zsidók” differenciálatlan csoportjához tartozó egyén egyetlen számító tulajdonságának az ehhez a csoporthoz való tartozását tartották. Emberi tulajdonságai így nem lehettek a zsidónak minősítettnek; ez a verbális dehumanizálás készítette elő, tette később elfogadhatóvá – és a végrehajtók számára – hihetővé a fizikai megsemmisítésnek az elembertelenített formáját. Az áldozatok valószínűleg épp azért nem hitték el, hogy ez megtörténhet, mert nem fogadták el önmaguk emberi mivoltától való megfosztását. L. B:VI.3. A propaganda zsidó-képe.

[3] Bibó, 1948. In: Uő, 1994. 37-38.

esetenként, ha az illető döntési helyzetbe került – és került, néha – lelkiismereti probléma is járulhatott.

A két eltérő élmény okozta feszültség 1945 után sem nyert feloldást. A túlélő zsidók számára személyes okokból nem lehetett lezárt az, ami velük történt; emellett a nemzsidó környezethez való viszonyukat is megkérdőjelezte. A holokauszt két okból sem volt lezárt a túlélő – és nagyrészt az azóta született – zsidók számára.[4] Egyrészt a Soá személyes gyászt jelent a számukra, amit esetleg a túlélés miatti önvád súlyosbít. Másrészt ami egyszer már megtörtént, az megismétlődhet; a megismétlődéstől való félelem azonban feloldatlan görcsöket, torzított cselekedeteket és félreérthető beszédet okoz. Ez a félelem összefügg azzal, hogy a holokauszt megkérdőjelezte a nemzsidókkal való kapcsolatukat. Ez különösen súlyos lehetett azoknak a magyar zsidóknak az esetében – és ők alkották a többséget –, akik a magyar nemzet részének tekintették magukat. 1944-45-ben pedig ez a közösség nagyrészt sorsukra hagyta őket. Érdekes, hogy a magyar zsidók zöme mindennek ellenére nem a disszimilációt, esetleg az ország elhagyását választotta.

Ahhoz, hogy a két közösség egymáshoz való viszonya rendeződjön, a nemzsidó környezetnek: a tömeges pusztítást eredményező intézkedéssorozat végrehajtóinak, haszonélvezőinek és passzív szemlélőinek kellett volna önmaguk szerepét tisztázni és a történtekért a rájuk eső felelősséget vállalni.[5] A felelősségvállalásnak össze kellett volna kapcsolódnia az erkölcsi és anyagi jóvátétellel, ami a veszteségek pótolhatatlansága miatt úgyis csak jelképes lehetett volna. Ez nem történt meg megnyugtató módon. Ennek egyik oka, hogy a nemzsidó környezet alapvető élményét, az anyagi javakhoz jutást megkérdőjelezte a túlélőknek az az igénye, hogy legalább részben visszaszerezzék azt, ami az övék volt. Így rögtön 1945 után ismét elkezdődött a kölcsönös sérelmekként átélt élmények sorozata[6].

II.

Öt és hatmillió között van azoknak az embereknek a száma, akiket 1941. és 1945. között öltek meg, pusztán zsidó származásuk miatt.[7]

---

[4] Itt most nem érintem az áldozatokat ért élmények pszichológiai hatását, amelyek nemcsak a túlélőket, hanem gyermekeiket és unokáikat is sújtják.

[5] Ezt hangsúlyozta Bibó István 1948-as tanulmányában: Bibó, 1948, in: Uő, 1994, 35-43.

[6] Erről részletesen: C:III. A zsidókérdés újjáéledése

[7] A becslések eltérőek. Raul Hilberg 5.100.000 halottról ír (Hilberg, 1985. III., 1220.) Yehuda Bauer a köztudatban elterjedt hatmilliós adathoz jobban közelítő adatot adott meg: 5.820.960 (Bauer, 1982, 335.) Asher Cohen öt és fél – hatmillió közé teszi az áldozatok számát (Cohen, 1994, 113).

Ezt a nácik a „zsidókérdés végső megoldásának” nevezték.[8] A népirtás (genocídium) kifejezést Raphael Lemkin alkotta meg erre 1943-ban.[9] A leggyakrabban használt kifejezés a holokauszt[10], héber neve Soá[11].

A holokausztot eltérő nézőpontból vizsgáló szerzők más-más okból tartják új jelenségnek. Az ideológiát, az indítékot vizsgáló szerzők szerint a holokauszt új vonása az, hogy ez volt az első eset a történelemben, hogy egy egész nép fizikai megsemmisítésének szándéka vezérelte egy állam tetteit[12]. A megsemmisítés folyamatát vizsgálók pedig azt emelik ki, hogy a tömeges megsemmisítést a hagyományos értékek alapján működő közigazgatás szakmai tudásával hajtották végre[13].

Yehuda Bauer különbséget tesz népirtás és holokauszt között. Népirtásnak a szelektív tömeggyilkossággal párosuló elnemzetietlenítést tartja, míg a holokauszt egy nép teljes kiirtását célozza szerinte.[14] Steven Katz azt tartja a holokauszt meghatározó vonásának, hogy egy csoport minden tagjának fizikai megsemmisítésének szándékából fakadnak a tömeggyilkosságok.[15] Ebben tehát egyezik Bauer holokauszt-fogalmával, de Katz nem tesz különbséget holokauszt és népirtás között; mindkettő megkülönböztető jegyének a teljes kiirtásra törő szándékot tartja. Katz bírálja Bauert azért, mert Bauer morális különbséget lát az általa meghatározott két fogalom között.[16] Katz itt Bauer egy 1978-as írására hivatkozik.[17] Bauer álláspontja időközben valószínűleg változott, ugyanis 1982-es holokauszt-történetében már nem a gonosz különböző fokairól, hanem annak különböző formáiról beszél.[18] Katz többször hangsúlyozza, hogy a holokauszt egyediségének hangsúlyozása nem azt jelenti, hogy a holokausztot gonoszabbnak tartaná, mint a többi tömeggyilkosságot; egyszerűen szerkezetében és logikájában *más* volt.

A holokauszt tehát eredetét tekintve minőségi különbséget jelentett az addig ismert tömeggyilkosságokhoz képest; ennek a minőségi különbségnek az is következménye, hogy

---

[8] *Die Endlösung der Judenfrage*. A kifejezés egyike a náci eufémizmusoknak, amelyek a valós események nyelvi elkendőzését szolgálták.

[9] Idézi: Katz, 1994, 129., Bauer, 1982, 332., Bauer, 1987, 72-73. Mindketten kiemelték, hogy Lemkin kettős értelemben használja a fogalmat: a teljes megsemmisítés mellett a radikális elnemzetlenítést is népirtásnak nevezi. Ezt a kettős használatot mindketten elutasítják.

[10] A szó jelentése: tűzáldozat. A kifejezés pontossága – éppen vallási értelme miatt – vitatott (Katz, 1994, 1.)

[11] Jelentése: katasztrófa, szerencsétlenség (Cohen, 1994, 7.)

[12] Katz, 1994; Bauer, 1982, 1987

[13] Hilberg, 1985, 1989; Bauman, 1990, Arendt, 1964

[14] A megkülönböztetés megfelel Lemkin kategóriáinak. Katz az elnemzetlenítésre a kulturális népirtás kifejezést használja.

[15] Katz, 1994, 28.

[16] Uo., 33.

[17] Bauer, *The Holocaust in Historical Perspective*. A mű sajnos nem volt hozzáférhető.

[18] Bauer, 1982, 332.

mintát adhat elkövetkező népirtásokhoz. Másságának az az alapja, hogy először volt a cél egy nép teljes kiirtása. Ez a cél ideologikus volt; megvalósítására a hagyományos erkölcsi értékeket tagadva a rendszer logikáján belül racionálisan törekedtek; ez azonban minden egyéb érdeket háttérbe szorított, így a rendszeren kívül álló számára irracionális volt ez a törekvés.

A holokauszt azonban nemcsak eredetét tekintve volt új. A holokausztot eredményező intézkedések végrehajtása során korábban is létezett intézményeket használtak fel új módon. Raul Hilberg hangsúlyozta, hogy a tömeggyilkosságot eredményező intézkedéssorozat végrehajtói a bürokrácia szakemberei voltak, az egész folyamat lebontható a közigazgatás, illetve egyéb szakmák napi rutinműveleteinek sorozatára, amelyek a bürokrácia hagyományaiból erednek.[19] Hannah Arendt a népirtás kifejezést nem is tartja megfelelőnek a holokauszt jellemzésére; szerinte az adminisztratív tömeggyilkosság elnevezés jobban kifejezi a lényeget.[20] Zygmunt Bauman szerint a holokauszt a civilizáció másik arcát fedte fel; szerinte már ennek az elgondolása is csak egy bürokratikus kultúrából nőhetett ki.[21] Ez az álláspont elfogadható, ha a holokausztról szóló döntés keletkezésében a döntő tényezőnek a háború alatt felmerült gyakorlati problémákat tartjuk.

A „végső megoldásról" hozott döntés időpontjáról és jellegéről viták folynak a történészek között. Ez a vita tulajdonképpen a náci rendszer lényegét érintő vita része, melynek középpontjában a náci rendszer döntéshozatali és működési mechanizmusa áll.[22] A rendszer jellegét érintő vita lényege az, hogy a döntéseket Hitler maga hozta, vagy a rendszer többközpontú hatalmi szerkezetéből eredően a döntések a különböző hatalmak összeütközéséből, Hitler végső döntő szavával alakultak ki.[23] A holokauszt kialakulásáról az egyik vélemény az, hogy a döntő szerepet ebben a hitleri ideológia játszotta, s ez az ideológia Hitler politikai pályájának kezdetétől, az 1920-as évek elejétől a zsidók teljes fizikai megsemmisítését célozta.[24] A másik szemlélet szerint a „végső megoldás" csak a háború alatt, a Szovjetunió megtámadása után fokozatosan jutott el a megsemmisítés tömeges formájáig, a német megszállás alá került zsidók nagy száma által felvetett gyakorlati problémákra adott

---

[19] Hilberg, 1989, 113-121.
[20] Arendt, 1964, 288.
[21] Bauman, 1990.
[22] Browning, 1989., Tomka, 1992.
[23] A vita részletesebb ismertetése nem e dolgozat feladata.
[24] Az irányzat egyik legjelentősebb képviselője Lucy Dawidovicz. Szerinte a „végső megoldás" három alapeleme már a *Mein Kampf*ban együtt volt. Ez a három elem: a politikai antiszemitizmus fajelméletté alakítása, melynek célja a zsidók megsemmisítése volt; a bolsevizmus zsidó világösszeesküvésként való meghatározása; a faj alapelvének bevezetése, ami a világuralomra törekvést az élettér elméletévé alakította. Dawidowicz, 1986, 150-151.

válaszok eredményeképpen. Az első csoporthoz tartozó történészek – az „intencionalisták” – általában azt vallják, hogy a „végső megoldásról” szóló döntés már a 20-as évek elején megvolt Hitler fejében, csak a kedvező alkalmat várta annak megvalósítására, s tulajdonképpen a hatalmat is e cél megvalósítása érdekében ragadta meg. A második csoporthoz tartozók – a „funkcionalisták” – az 1941-es év valamelyik időszakára teszik a döntés megszületését. A két álláspont szerintem nem összeegyeztethetetlen. Az ideológia, Hitler manicheus világképének a szerepe döntő, hiszen ez volt az, ami azokat a gyakorlati problémákat teremtette, amelyek megoldására különböző kísérletek történtek, a zsidók kivándoroltatásától kezdve a lublini körzetben való koncentrálásukon keresztül a gyilkosság különböző módszerei közül a „leghatékonyabbig”, a gázkamráig. Ezeknek a megoldásoknak a megvalósítása és „fejlesztése” azonban nem Hitler feladata volt, hanem a hivatalnokoké és egy-egy terület szakembereié.

A holokauszt jelenségének sajátossága okozhatta azt, hogy kialakult egy olyan csoport, amely tagadja, hogy a második világháború alatt tömegesen zsidókat öltek meg zsidó voltuk miatt.[25] A revizionistának nevezett irányzat a 70-es évek végén jelent meg[26]; szerintük gázkamrák nem léteztek, a háború zsidó áldozatainak száma nem haladja meg a félmilliót. Az irányzat képviselői általában nem történészek (egyik legfontosabb képviselőjük, Faurisson például irodalomtörténész); az alapvető történeti tényeket figyelmen kívül hagyják.

Yehuda Bauer nemcsak a revizionista irányzatot tartja a holokauszt tagadásának. Szerinte a kommunista történetírásnak az a jellemzője, hogy „a fasizmus áldozatai” megjelölés alatt összemossák az összes áldozatot, megfosztja a holokausztot a jellemző vonásától. Emellett politikai fegyverként is szolgál, a cionizmus elleni küzdelemben lehetett ezt felhasználni. Az áldozatokat ugyanis „munkásoknak” tartják, akiket a nácik és a cionisták öltek meg.[27]

III.

A „végső megoldás” magyarországi megvalósulása különleges helyet foglal el a holokauszt történetében. 1944-ig Magyarország a német nyomás ellenére viszonylag sikeresen őrizte meg az országban élő zsidó közösséget. A zsidó fogalmának törvényi meghatározásával megszüntették állampolgári jogegyenlőségüket, gazdasági helyzetük –

---

[25] Bauer, 1988; Karsai, 1990.

[26] Bauer (1988) szerint a mozgalom eredete a 60-as évek végére nyúlik vissza, de akkor még csak a neonáci mozgalmon belül fogadták el. A 70-es évek végén az volt az új, hogy egyes értelmiségi körökben is kezdett elfogadottá válni.

[27] Uo.

valószínűleg főleg az alsóbb rétegeké, a szabadfoglalkozású értelmiségieké és a pályakezdő fiataloké – megrendült, 1941-ben a fajvédelmi törvényt is meghozták, a munkaszolgálat pedig körülbelül 30-40 ezer áldozatot követelt; ennek ellenére a környező országok zsidó lakosságához viszonyítva még mindig jobb helyzetben voltak. 1942-43-ban már zajlott a zsidók tömeges megsemmisítése; Magyarországon, illetve Magyarországról deportált zsidókkal azonban a kamenyec-podolszkiji és az újvidéki mészárlások kivételével nem volt tömeggyilkosság, sem deportálás. A németek már 1942-től követelték a kormánytól a zsidók megkülönböztető jelzéssel való ellátását, és később is a zsidókérdés enyhe kezelése volt a Kállay-kormány elleni egyik fő kifogásuk.

A „végső megoldás" megvalósulásának feltétele volt az ország német megszállása. Így az a kérdés, hogy elkerülhető volt-e a magyar holokauszt, azt a kérdést veti fel, hogy elkerülhető volt-e a német megszállás. A magyar vezetés szerepéről kialakított vélemények közül Ránki György[28] és Deák István[29] képviseli a két szélső pólust. Ránki György szerint a magyar zsidók viszonylagos sértetlensége a németek iránti nem-lojalitás eredménye volt, így Kállay hibája az volt, hogy nem utasította el következetesen a zsidóellenes politika folytatását. Deák István szerint viszont a zsidóüldözés két hulláma, az 1944 tavaszi-nyári deportálás és a nyilas hatalomátvétel utáni üldözés a két sikertelen kiugrási kísérlet következménye volt, így a zsidók érdekében az állt volna, ha a magyar vezetés továbbra is lojális a németekhez. Kovács András a vitát ismertetve kiemelte, hogy Deák István következtetése megkérdőjelezi a kollaborálás hagyományos megítélését.[30]

Az ország német megszállása után azonban, annak ellenére, hogy 1944-ben már világos volt, hogy a németek elveszítik a háborút, a zsidók gettózása és deportálása rendkívül gyorsan lezajlott az országban. Ekkor az ország élén Horthy Miklós kormányzó és az általa kinevezett kormány állt, akiknek többsége a hagyományos politikai vezető rétegből származott. Bibó István szerint Horthyt terheli a felelősség azért, hogy a megszállást nem használta ki a németekkel való szembefordulásra.[31] A vezetés törvényességének fennmaradás viszont hozzájárult ahhoz, hogy a gettózás és deportálás zökkenőmentesen, számottevő tiltakozás nélkül zajlott le. Az a tény viszont, hogy 1944 júliusában Horthy sikeresen állította le a deportálást, azt mutatja, hogy volt hatalma az események befolyásolására.

---

[28] Ránki, 1982.
[29] Deák, 1982.
[30] Kovács, 1990.
[31] Bibó, 1948, in: Uő, 1994, 32.

IV.

A holokauszt az akkor élt embereket súlyos morális probléma elé állította. Ez a probléma abból a klasszikus helyzetből eredt, hogy az állam írott törvényei és rendeletei megsértették a hagyományosan elfogadott erkölcsi értékeket, mindenekelőtt az emberi élet szentségét.

Egyéni döntési helyzetbe kerültek az államapparátus tagjai, akikre a gettózás és deportálás adminisztratív teendőinek végrehajtása, valamint a zsidó vagyon kezelése hárult. Ugyancsak súlyos dilemma előtt álltak a zsidó közösség vezetői, akiket a Zsidó Tanácsok élére neveztek ki, és a német utasítások végrehajtása volt legfontosabb feladatuk.

Az intézmények közül talán az egyházakat érte a legnagyobb kihívás, hiszen a „végső megoldás" elméleti alapja és gyakorlati megvalósulása egyaránt ellentétben állt a keresztény értékekkel és alapelvekkel. Ugyancsak döntési helyzetbe kerültek a szövetséges hatalmak, a háború alatt elsősorban a megsemmisítő táborok működésbe lépése után, de még a háborút megelőzően a zsidók bevándorlásának korlátozásakor.

A holokauszt gyakorlata – és a fajelmélet – által létrehozott két tömegbe, a zsidónak minősítettek és a nemzsidónak minősítettek csoportjához tartozóknak is dönteniük kellett. A nemzsidóknak arról, mi legyen a viszonyuk a zsidó voltuk miatt üldözöttekhez és magához az üldözéshez; a zsidóknak pedig arról, látnak-e lehetőséget a túlélésre.

Az ezekre a kérdésekre adott válasz mindegyik esetben függött attól, hogy az érintett mennyit tudott és mennyit tudott elhinni a „végső megoldás" jelentéséről.

A holokauszt végül felvetette és azóta is felveti a legsúlyosabb kérdést is, amire mindenkinek magának kell választ találnia: összeegyeztethető-e a holokauszt megtörténte Isten létével és a beléje vetett hittel.[32]

A közigazgatás

A zsidók gettózásában, deportálásában, a zsidó vagyon „árjásításában" a közigazgatásra nagy szerep hárult.[33] Ez a szerep természetesen eltérő lehetett a különböző területeken, befolyásolhatta az, hogy a „végső megoldás" az adott területen mikor és mennyi idő alatt zajlott le. Döntő lehetett az, hogy az adott terület a német ellenőrzésnek milyen fokán

---

[32] A kérdés a különböző felekezetűek számára eltérő módon merül fel. A zsidó vallásúak közül azok számára, akik Isten elleni vétkeik megtorlásának tekintik a Soát, felmerülhet, hogy milyen bűn lehetett az az iszonyú, amit így kellett büntetni. A holokausztra a zsidó valláson belül adott válaszok: Eliach, 1988. A keresztény vallásúak számára az okozhat gondot, hogy a végrehajtók között magukat keresztségnek tartó emberek is voltak, az áldozatok között pedig hittestvéreik is. Az is felmerülhet a keresztény vallásúakban, hogy Megváltójuk, ha most élt volna, nem a kereszten halt volna meg. A vallástalanok számára pedig, akiket azonban mégis megérintett a Biblia, a megbocsátó Isten képe veszti el hitelét.

[33] Hilberg, 1989

állt, valamint az, hogy a helyi vezetés, ha volt olyan, milyen módon befolyásolta a „zsidókérdés megoldását”.[34] Valószínű, hogy a különböző területek eltérő közigazgatási hagyománya, tágabb értelemben a térségek eltérő politikai kultúrája is befolyásolta, hogy a közigazgatás milyen módon vett részt a „végső megoldás” végrehajtásában.

A magyar közigazgatás sajátos helyzete a magyarországi holokauszt sajátosságainak következménye. 1944-ben, amikor a németek veresége csak idő kérdése volt, a magyar zsidók gettózása és deportálása rendkívüli gyorsasággal zajlott le, annak ellenére, hogy a Sztójay-kormány rendeletei radikális változást hoztak a zsidókkal kapcsolatos politikában is. A közigazgatásban dolgozók számára a választási lehetőség mindenekelőtt az volt, hogy helyükön maradnak-e a német megszállás, illetve a gettózás megkezdése után. A hivatalnoki karnak csak töredéke választotta a lemondást – az más kérdés, hogy a megszállás után tisztogatás is volt a hivatalnoki kar felső rétegében. A helyükön maradottak, Bibó István szavaival, „még ha kedvetlenül csinálták is, azért a szabályos kötelességteljesítés jegyében, s komoly ellenállást nem kockáztatva engedelmeskedtek feletteseiknek és a rendeleteknek”.[35] Bibó elsősorban az összehangolt ellenállást, illetve akár csak a rendeletek elszabotálását hiányolta a közigazgatás magatartásában. Az összehangolt cselekvés csökkentette volna az egyénekre eső kockázatot, a rendeletek elszabotálása pedig megakadályozta volna, hogy ilyen zökkenőmentesen, az előzetes deportálási tervet pontosan betartva történjen meg a zsidók deportálása. Ez a kötelességteljesítésként felfogott rendeletvégrehajtás annak volt a következménye, hogy az ország vezetését törvényesnek tekintették, illetve annak, hogy a közvélemény nem háborodott fel a gettózás és deportálás láttán. Ebből a szempontból érdekes, hogy a nyilas uralom alatt már előfordult, hogy a kiadott rendeleteket elszabotálták[36], amihez nyilván hozzájárult az is, hogy akkor már az ország egy része felszabadult.

A zsidó vezetés

A „végső megoldás” első szakaszában a németek zsidó tanácsokat állítottak fel.[37] Ennek tagjait a zsidó közösség korábbi vezetőiből választották ki, legalábbis a tanácsok első

---

[34] A helyi vezetés, illetve a helyi egyházi és politikai erők tiltakozása, valamint a közvélemény reagálása sikerrel akadályozta meg a „végső megoldás” maradéktalan megvalósítását Franciaországban, Belgiumban, Dániában, Bulgáriában és Romániában. Horthy 1944 júliusi döntése is azt mutatta, hogy volt lehetőség az események befolyásolására. Ugyanakkor például Hollandiában a tiltakozás eredménytelen maradt. A helyi politikai erők negatív hatással voltak a zsidók helyzetére Horvátországban (Cohen, 1994, 58-65).

[35] Bibó, 1948, in: Uő, 1994, 23.

[36] Például a cigányokról kiadott rendeleteket (Karsai, 1992, 117-135).

[37] Mivel a magyar holokauszt alatt nem volt a nagy lengyel gettókhoz hasonló gettó, amelynek vezetését éveken keresztül zsidó tanács látta el, ezért az ilyen típusú vezetéssel kapcsolatos vitás kérdéseket nem érintem. A zsidó tanácsokról általában: *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933-1945*. Yad Vashem, Jerusalem, 1979.

vonala esetében.[38] A zsidó vezetők számára a dilemma az lehetett, hogy elfogadják-e ezt a tisztet. A vállalás melletti érv általában az volt, hogy ha korábban megbízott bennük a közösség, akkor most nem hagyhatják őket cserben. Kapcsolataikkal esetleg javítani tudnának a sorsukon, de azt mindenképpen elérnék, hogy rendben történjenek az események. Azzal is meggyőzhették magukat, hogy ha ők nem vállalják, a németek saját embereiket állítják a közösség élére.[39]

Raul Hilberg szerint a zsidó tanácsok eszközök voltak a németek kezében a megsemmisítés folyamatában.[40] Ennek oka létrejöttük módja volt; ezen az általánosításon nem változtatnak az egyes zsidótanácsok közötti különbségek sem. Ugyanakkor a gettó lakói általában saját vezetőiknek tekintették őket, a zsidóság részének.[41] Ez a kettős szerep okozza azt, hogy a zsidó tanácsok szerepe az egyik legvitatottabb kérdés a szakirodalomban. A zsidó vezetők szerepét Hannah Arendt ítélte el legkeményebben. Szerinte a zsidó vezetők együttműködése a nácikkal saját népük és végül önmaguk elpusztításában a teljes morális összeomlást mutatta az áldozatok között is. Arendt szerint az európai zsidók szempontjából jobb lett volna, ha nem lettek volna vezetőik, mert akkor fejetlenség lett volna, de az áldozatok száma nem lett volna ilyen magas.[42]

A magyar zsidó vezetők szerepe különösen vitatott. A magyar vezetők voltak az egyetlenek, akik már az őket érintő német intézkedések előtt tudtak mindent a „végső megoldás" jelentéséről. Braham elsősorban azt veti a szemükre, hogy a megszállás előtt nem figyelmeztették sem zsidó hittestvéreiket, sem a magyar hatóságokat. További vád ellenük, hogy nem készültek fel arra, hogy esetleg őket is érinteni fogja a „végső megoldás", nem szerveztek ellenállást.[43] A zsidó vezetők megítélésénél azonban figyelembe kell venni, hogy Horthy és közvetlen környezete is tisztában volt a „végső megoldás" jelentésével, így nem feltétlenül szorultak volna a zsidó vezetők tájékoztatására. Az ellenállás szervezését pedig nehezítette volna az, hogy azok, akiket még nem érintettek *közvetlenül* az események, nem hitték el, hogy lehetséges az, ami a haláltáborokban történik.

---

[38] A lengyel illetve szovjet területeken levő gettókban az első deportálások után általában kicserélődött a zsidó vezetés; az új vezetők általában kisebb tekintéllyel rendelkeztek, a közösségeknek nem voltak régóta tagjai.

[39] A budapesti Zsidó Tanács vezetőinek érvei: Schmidt, 1990.

[40] Hilberg, 1979.

[41] Hilberg szerint a zsidó tanácsok e kettősségének következménye a „mentés munka által" politikája, ami azt jelentette, hogy próbáltak minél több zsidót nélkülözhetetlenné tenne. Ennek legismertebb példája a lódzi gettó.

[42] Arendt, 1964, 117-132.

[43] Braham, 1979; 1988, I. 339-384.

Egyházak

A nácizmus ideológiája és gyakorlata tagadása a kereszténység tanításainak és értékeinek. Ennek ellenére a katolikus egyház feje, XII. Pius csak 1944-ben, éppen a magyar zsidók deportálása ellen tiltakozott, ezzel hozzájárult ahhoz, hogy Horthy a deportálás leállítását határozta el. Ez azonban már több mint két évvel a tömeges megsemmisítés kezdete után történt. Az kérdéses, hogy korábbi tiltakozással el tudott-e volna érni valamit, de ez nem kizárt, hiszen volt olyan eset, hogy az egyházi tiltakozás eredményre vezetett.[44]

A magyar egyházak vészkorszak alatti szerepét vizsgálva két kritika érheti a vezetést. Egyrészt elmaradt az egyházak nyilvános tiltakozása, másrészt a keresztény egyházak közötti összefogás is.

Az egyházak szerepét vizsgáló szerzők között két irányzat figyelhető meg. Az egyik csoport az egyházak szerepét alapjában pozitívnak tünteti fel, azzal, hogy nem tettek ugyan sokat az egyházak a zsidók megmentése érdekében, de az adott körülmények között ez volt a legtöbb, amit tehettek. Ez az álláspont elsősorban a felszabadulás után megjelent írásokra jellemző. A katolikus egyház szerepét a Meszlényi Antal által szerkesztett kötet dolgozta fel.[45] Meszlényi már a kötet előszavában leszögezi, hogy „a magyar katolikus egyház hivatása magaslatán állott, s ezért gáncs nem érheti, csupán elismerés”.[46] A protestáns egyházak szerepét feldolgozó Bereczky Albert nem látta ugyan ennyire pozitívnak egyháza szerepét, azonban a történtekért a felelősséget hangsúlyozottan a németekre hárítja.[47] Ezek a szerzők, csakúgy, mint a később megjelent életrajzok szerzői[48], a hangsúlyt a püspökök tetteinek, tiltakozó iratainak, személyes tárgyalásainak az összegyűjtésére helyezték, nem annak a vizsgálatára, hogy esetleg mit mulasztottak el megtenni.

Ezzel szemben áll az egyházak felelősségét komolyan felvető szemlélet.[49] Ennek jelentősége az, hogy a „végső megoldás” alatti magatartás vizsgálatán túl az egyházi antijudaizmus szerepét és eredetét is vizsgálják, ami nem volt ugyan közvetlen előzménye a hitleri fajelméletnek, de hozzásegített ahhoz, hogy a zsidóellenesség elfogadható legyen. A magyar egyházak magatartásában Kis György nem azt bírálta, hogy a deportálások alatt nem

---

[44] Szlovákiában ért el eredményt az egyházi tiltakozás, aminek nyilván az is oka, hogy a szlovák fasiszta vezetés erős katolikus hagyományra épült. Ennek ellenpéldája a holland példa, ahol az egyházi tiltakozás sikertelen volt, egyben intő példaként és felmentésként szolgálva más országok egyházi vezetésének. A német egyházak az eutanázia ellen tiltakoztak, sikerrel, a zsidók deportálása ellen nem.

[45] Meszlényi, 1946. A kötet egyébként Mindszenty József hercegprímás megbízásából született, így a katolikus egyház hivatalos álláspontjának tekinthető.

[46] Uo., 8.

[47] Bereczky, 1945.

[48] Közi-Horváth, 1977.; Balássy, é. n.; Hetényi Varga, 1985.

[49] Kis, 1987; Nyíri, 1986 in: Szenes, 1986; Nyíri, 1990.

tiltakoztak, hanem azt, hogy nem hívták fel a hívők figyelmét már az első zsidótörvénytől a faji szemlélet tarthatatlanságára. Bibó István mindenekelőtt azt emelte ki a keresztény egyházak magatartásában, hogy még 1944-ben is mindent a megszokott módon kezeltek, nem voltak képesek a megváltozott körülményekre reagálni.[50]

A szövetséges hatalmak

A nácik eleinte kivándoroltatni akarták a németországi zsidókat. A külföldi államokat felelősség terheli abban, hogy az eviani konferencián világossá vált, hogy nem fogadják be a zsidókat. A megsemmisítő táborok működése alatti magatartásukért pedig azért érheti kritika a szövetséges hatalmakat, hogy nem bombázták sem a gázkamrákat és krematóriumokat, sem a táborokba vezető vasútvonalakat.

V.

A „végső megoldás" Győr-Moson-Sopron vármegyei történetét érintik a magyar holokauszttal foglalkozó művek, valamint az egyéb témáról ugyan, de erről a korszakról és erről a területről írott helytörténeti művek.

A magyar holokauszttal foglalkozó művek legjelentősebbike Randolph L. Braham munkája.[51] A munka első kiadásában az erről a területről szóló rész meglehetősen pontatlan. A kötet szerint a győri gettó már május 23-án létezett, s egyaránt helyet kaptak benne a győri és a vármegyei zsidók. Ekkor azonban még terv sem volt a győri gettóról. A kötet második kiadása[52] már nem tartalmazza ezt a pontatlan dátumot a győri gettóról, azonban azt nem említi, hogy az eredeti terv szerint zsidó házakat jelöltek ki a városban. A mosoni gettót az első kiadás egyáltalán nem említi; a második kiadásban csak a lábjegyzetben kapott helyet. Braham átveszi Kasztner jelentéséből a „vonatcsere" történetét; ez nem tartható, mivel a németekkel való megegyezés napján már a második deportáló vonat is elindult Győrből (A:III.8.6. A deportálás). A deportálás időpontját az első kiadás tévesen adja meg, a második kiadásban már a helyes dátumok szerepelnek.[53]

A nyolcvanas évek első felében jelent meg két kötet a terület világháború alatti munkásmozgalmáról.[54] Mindkét kötet foglalkozik a terület zsidóságával történtekkel is. A

---

[50] Bibó, 1948, in: Uő, 1994, 22-27.
[51] Braham, 1988.
[52] Braham, 1997. A szakdolgozat írásakor még megjelenés előtt állt.
[53] Randolph L. Braham rendelkezésemre bocsátotta műve kéziratát, és megtisztelt azzal, hogy átvette javítási javaslataim egy részét.
[54] Molnár, 1984; Bacsó, 1982.

kötetek elég pontosan összeállították a történteket, a fontosabb levéltári források mellett elsősorban 1945 utáni sajtóanyagra és a népbírósági perek anyagára támaszkodva.

A győri zsidó hitközségről írt könyvet Domán István.[55] Elsősorban a „végső megoldás” előtt létezett győri hitközségi élet megismerése szempontjából fontos a kötet. A győri gettó megnyitásának napját azonban ő is május 23-ra teszi.

Fontos forrás Vihar Béla Sárga könyve[56], amiben egy győri deportált, Farkas Henrik visszaemlékezését közli. A visszaemlékezés dátumait a levéltári források megerősítik.

A dolgozat első két része a „végső megoldás” történetét mutatja be. Az első rész az áldozatok, a zsidónak minősítettek történetét írja le. A második rész a nemzsidó környezet élményét próbálja meg leírni. Utóbbi vizsgálatára a szakirodalom csak részben adott útmutatást. A harmadik rész a felszabadulás után történteket vázolja.

A dolgozathoz a források közül a közigazgatás 1944-1945-ös iratait használtam fel, emellett az 1938-1945-ös évek helyi sajtóját. Nem jutott idő az egyházi levéltárak anyagának átnézésére, valamint a népbírósági perek vizsgálatára, illetve a felszabadulás utáni sajtó átolvasására sem. Így a dolgozat egyházakról szóló fejezetében, valamint az 1945 utáni időszakról szóló részben csaknem kizárólag már publikált forrásokat használtam. Az 1944 előtti időszakról pedig csak a korabeli sajtó által közölt adatok szerepelnek a dolgozatban, a levéltári források feltárása további munkát igényelne.

---

[55] Domán, 1979.
[56] Vihar, é. n.

A: A zsidók története

A:I. Meghatározás

A:I.1. A meghatározás célja

A zsidó fogalmának törvényi meghatározása az így meghatározott csoport tagjainak hátrányos megkülönböztetésének szándékából fakadt. A meghatározás így a jogfosztás, a törvény előtti egyenlőség megszüntetésének eszköze volt.

A:I.2. A meghatározások

A zsidó fogalmának meghatározása gyakorlatilag mindegyik zsidótörvénnyel változott. A jórészt vallási meghatározástól eljutott a faji definícióig.[57]

Az 1938-ban megalkotott első zsidótörvény[58] nem adott pontos meghatározást a zsidó fogalmáról, hanem azt rögzítette, hogy kik nem esnek a hatálya alá. Így gyakorlatilag vallási alapon számította zsidónak az embereket; ezen azonban rést ütött, hogy csak az 1919. augusztus 1. előtt megkeresztelkedetteket vonta ki a törvény hatálya alól. Azokat, akik annál később vették fel a keresztséget, így gyakorlatilag „visszazsidósította".[59] A törvény miniszteri indoklása szerint erre azért volt szükség, mert „a nemzeti közfelfogáshoz való alkalmazkodás hosszabb folyamat lehet csupán"[60]; a másik érv a kikeresztelkedettek számának megugrása volt[61].

Az 1939-es második zsidótörvény[62] már meghatározza a zsidó fogalmát, mégpedig származási alapon. Zsidó az, aki ő maga, vagy akinek legalább egyik szülője vagy nagyszülői közül legalább kettő a törvény hatálybalépésekor vagy az előtt az izraelita hitfelekezet tagja volt. A szakasz további része némileg szűkíti az így meghatározott kört.[63] A származáson

---

[57] A meghatározás minőségi változása megfelel a Németországhoz való politikai közeledésnek, aminek elsősorban a német segítséggel lezajlott „országgyarapítás" volt az oka. A faji meghatározás példája a nürnbergi törvények voltak, azonban a német és a magyar meghatározás között különbség is volt: a magyar meghatározás nem ismerte a félvéreket; valakit vagy zsidónak tekintett, vagy nemzsidónak.

[58] 1938:XV. tc. a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatékonyabb biztosításáról. *MT*, Az 1938. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Budapest, 1939. 132-144.

[59] Az egyházak álláspontját erről a kérdésről ld. B:V.2.1. Az egyházak vezetői a zsidótörvényekről

[60] Ld. 58. lábjegyzet.

[61] Uo. Az indoklás különösen a tanácsköztársaság bukása utáni kikeresztelkedési lázat emelte ki. Az augusztus 1-i határidőt azzal indokolták, hogy akik a Károlyi-kormány vagy a tanácsköztársaság alatt tértek át keresztény vallásra, azok e tettükkel is a magyarsághoz tartozásuk jelét adták.

[62] 1939: IV. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. *MT*, Az 1939. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Budapest, 1940. 129-148.

[63] A szűkítések elsősorban olyan esetekre vonatkoztak, amikor valakinek csak egyik szülői ágán voltak zsidó ősök, és ők is áttértek keresztény vallásra. Az áttért zsidók közül kiveszi azokat, akiknek a felmenői már 1849. január 1. előtt Magyarországon születtek. Ezzel az intézkedéssel nyilván azt akarták jelezni, hogy minőségi különbséget látnak a régebben Magyarországon lakó és a XIX. század második felétől bevándorolt

alapuló meghatározást a miniszteri indoklás a következőképpen okolja meg: „kétségtelen, hogy az, aki az izraelita hitfelekezet tagja, egyúttal a zsidó faji közösséghez is tartozik, és természetes az is, hogy az izraelita hitfelekezethez tartozás megszűnése nem eredményez változást az ehhez a faji közösséghez tartozás tekintetében”.[64]

Az 1941-ben elfogadott harmadik zsidótörvény[65] szerint zsidó az, akinek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született, valamint származásától függetlenül az, aki az izraelita hitfelekezet tagja. Bizonyos szűkítés e törvényben is van.[66]

A német megszállás alatt keletkezett rendeletek ez utóbbi meghatározást vették alapul.

A zsidók meghatározásának folyamatában döntő lépés volt a megkülönböztető jelzés viselésének elrendelése 1944. április 5-étől[67], mert ezzel a zsidónak minősülők láthatóan elkülönültek a lakosság nemzsidó részétől.[68] (A:III.6.1. Megjelölés)

A:I.3. Kivételek a meghatározottak köréből

A második zsidótörvény meghatározza azok körét, akik ugyan zsidónak számítanak, ám valamilyen érdemükből kifolyólag nem kell őket zsidónak tekinteni.[69] A kilenc kategóriából négy az első világháború tűzharcosainak, hadirokkantjainak, vitézségi éremmel kitüntetettjeinek, illetve bizonyos esetben azok feleségének és gyermekeinek ad mentességet. Ugyancsak mentesíti az ellenforradalmárok között azokat, akik életüket kockáztatták vagy szabadságvesztést szenvedtek. Rajtuk kívül a titkos tanácsosok, a tudományegyetemek nyilvános rendes tanárai, a keresztény hitfelekezetek lelkészei, valamint az olimpiai bajnokok mentesültek a törvény rendelkezései alól. A miniszteri indoklás hangsúlyozta, hogy a mentesítés nem azt jelenti, hogy őket nem tekinti zsidónak a törvény, hanem csupán azt, hogy „bizonyos irányokban enyhébb szabályok alá kívánja vonni, mint a többi zsidót”.[70]

---

zsidók között. Ugyancsak kiveszi a törvény a meghatározottak köréből azt, aki 1939. január 1. előtt kötött nemzsidóval házasságot, ha a házasságból születő gyermekeket nem kell zsidónak tekinteni. Uo. 130.

[64] Uo. 131.

[65] 1941:XV. tc. a házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésről. *MT*., Az 1941. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Budapest, 1942. 55-66.

[66] A törvény kiveszi a rendelet hatálya alól azokat, akiknek két nagyszülőjük született ugyan izraelitának, de ő maga a keresztény hitfelekezet tagjaként született és az is maradt, emellett pedig mindkét szülője keresztény vallású volt a házasságkötéskor. Uo. 63.

[67] 1240/1944. M.E. *BK*, 1944. március 31. (73. szám) 3.

[68] A németek már 1942. óta követelték a zsidók megkülönböztető jelzésének elrendelését, de a Kállay-kormány sikerrel állt ellen a követelésnek.

[69] L. 62 lábjegyzet, 131-132.

[70] Uo. 132.

Az 1944-es rendeletek hatálya alól mentesülők körét 1944. május 13-án határozta meg kormányrendelet.[71] A rendelet szintén az első világháború kitüntetettjeit, hadirokkantjainak egy részét veszi ki a rendelet hatálya alól. A második világháború halottjainak és eltűntjeinek özvegyeire és árváira a kivétel kisegítő szolgálat esetében nem alkalmazható, márpedig zsidókat csak kisegítő szolgálatban vihettek hadszíntérre.[72] A rendeletek hatálya ugyancsak nem terjedt ki az ellenforradalmárokra, valamint a külföldi állampolgárokra, legalábbis elvileg.

A:I.4. A zsidónak minősülők száma a megyében

Győr-Moson-Pozsony vármegye és Győr zsidónak számító lakóinak számát az 1941-es népszámlálás[73] és az 1944-es csendőrségi összeírások[74] alapján egyaránt meghatározhatjuk. Az adatokat l. 1. táblázat.[75]

1. táblázat. Győr-Moson-Pozsony vármegye és Győr zsidónak minősülő lakóinak száma 1941-ben és 1944-ben

	1941[76]	1944
Győr	4688+247; 8,2%	4669[77]
Mosonmagyaróvár	466+25; 2,7%	373+23[78]
magyaróvári járás	316+5; 0,7%	298[79]
pannonhalmi járás	156+12; 0,6%	175[80]
sokoróaljai járás	456+2; 1,7%	?[81]
tószigetcsilizközi járás	157+20; 0,3%	188[82]

[71] 1730/1944. M.E. *BK*., 1944. május 13. (108. szám) 1-2.

[72] 2870/1941. M.E. számú rendelet szerint. *BK*., 1941. április 19. (88. szám) 2.

[73] A népszámlálás adatai a következő kötetből valók: *Az 1941-es népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint*. Szerkeszti és kiadja a Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1947. 534-536.

[74] Az 1944-ben készített összeírások három járásban, a magyaróvári, a pannonhalmi és a tószigetcsilizközi járásban, valamint Mosonmagyaróváron maradtak fenn. Az összeírás Győrben és a sokoróaljai járásban hiányzik. Az összeírások egy részében csak a hat éven felüliek szerepelnek, így kisebb eltérések lehetnek. Az összeírásokról: A:III.6.2. Összeírás.

[75] Részletes adatok községek szerint: l. Függelék. A vármegyében lakó zsidók száma falvanként

[76] A második szám mindenütt a keresztény vallású, de a második zsidótörvény értelmében zsidónak minősülők számát jelzi.

[77] 4410/1944.pm. OL. Mf.I.70.165.c.

[78] A táblázatban az április 7-én keletkezett névsorban felsoroltak száma szerepel. A mosonmagyaróvári zsidók számáról Sattler János polgármester több eltérő adatot közölt. Május 4-én 428 főt jelentett az alispánnak, ezt azonban 11-én 335 főre módosította. 3514/1944.M.pm. OL.Mf.I.85.213.c.

[79] A névjegyzékek ez része iktatószám nélkül, más része a 2504/1944.m.fsz. számon megtalálható: OL.Mf.I.71.166.c.; ML, „Zsidó lakosság kitelepítésére vonatkozó iratok” feliratú doboz.

[80] 2283/1944.p.fsz. OL.Mf.I.86.218.c.

[81] A járásból csak Tét 1944-es adata ismert: 173 zsidó lakott ebben a faluban, szemben az 1941-es 159-cel. Az adat a téti főszolgabíró egy teljesen más témájú iratában található: 9469/1944.alp. GYL.

[82] 3193/1944.tósz.fsz. OL.Mf.I.84.208.c.; GYL.

Győr zsidó lakóinak aránya a trianoni terület többi törvényhatósági jogú városához viszonyítva magasnak mondható. Budapesten kívül csak Miskolcnak és 1941-ben Komáromnak volt nagyobb arányú zsidó lakossága.[83] Ezzel szemben Győr-Moson-Pozsony vármegye 1% körüli aránya alacsonyabb a vármegyék 2,3%-os országos arányánál.[84]

A terület zsidó lakónak száma némileg az 1941 és 1944 közötti években is csökkent. A számottevő csökkenés azonban korábban zajlott. A korábbi népszámlálások adatait ld. 2. táblázat.[85]

2. táblázat. A zsidók száma Győrben és GYMP vármegyében 1920. és 1944. között

	Győr	Győr-Moson-Pozsony vármegye
1920	5904; 11,8%	2026; 1,4%
1930	5381; 10,6%	1738; 1,1%
1941[86]	4688+247; 8,2%	1551+63; 1,0%
1944	4669	?

1920 és 1941 között Győr zsidó lakossága (a keresztény vallásúakat nem számítva) 21%-kal, Győr-Moson-Pozsony vármegyéé pedig több mint 23%-kal csökkent. A zsidó lakosság csökkenése általános jelenség volt a két világháború közötti Magyarországon, a csökkenés aránya azonban nem volt ilyen magas (országos szinten kb. 15%). Erre a nagyarányú csökkenésre a kikeresztelkedés nem ad magyarázatot, hiszen a kitértek száma nem volt túl magas (Győrött 5%, a vármegyében pedig 3%).[87] A csökkenésnek oka lehet a természetes szaporodás csökkenése, a kivándorlás és a Budapestre költözés is.

A:1.5. A zsidók elhelyezkedése a területen

Győrben két kerületben volt kimagasló a zsidó lakosság aránya. A Belvárosban az 1930-as népszámlálás adatai szerint a győri zsidóságnak több mint a fele élt (2751 ember), ez a belvárosi lakosság 23%-át tette ki. A másik ilyen terület Győrsziget, ahol a lakók 20,4%-a

---

[83] Ugyancsak nagyobb volt a zsidó népesség aránya a következő kisebb városokban: Pápa, Sátoraljaújhely, Kisvárda, Balassagyarmat, Nyírbátor. Ezek nagyobb része azonban az ország északkeleti részén helyezkedett el, ahol eleve nagyobb volt a zsidó népesség aránya. *MStK*., 114. 42-44.

[84] *MStK*., 114. 8[x]

[85] Az 1920-as és 1930-as népszámlálások adatai: *MStK*., 114. 40.

[86] A második szám a keresztény vallású, de a második zsidótörvény értelmében zsidónak minősülők száma.

[87] A kikeresztelkedett zsidókról: Kovács, 1944. A szerző lényegesen nagyobb adatokat közöl (Győr: 497, 9,6%, vármegye: 133, 7,9%). Ennek az az oka, hogy mindenkit beleszámított az adatokba, akiknek akár egy nagyszülőjük is zsidó volt. Az országos adatokról szólva a szerző megjegyezte, hogy a 61.548 főből 34.435 számított zsidónak, 27.113 pedig nemzsidónak.

volt zsidó; az 1106 fő a győri zsidó lakosságnak 20,5%-át tettek ki.[88] A Belváros nagyszámú zsidó lakosságának valószínűleg az az oka, hogy az a terület volt a város gazdasági és kulturális központja. Győrsziget viszont inkább történelmi okokból adhatott otthont ilyen sok zsidónak: a terület ugyanis régebben a városfalon kívül helyezkedett el, és mivel zsidók nem lakhattak a városfalon belül, itt telepedtek le. Győrszigeten áll a zsinagóga (A:III.5.1. Zsidó közösségek a vármegyében a német megszállás előtt) A városrész történetéhez hozzátartozik, hogy 1944-ben egy rövid időre itt állították fel a győri gettót is (A:III.8.3. Győr: az elkülönítés első fázisa).

Az 1944-es összeírásokból viszonylag pontosan megállapítható a zsidó népesség vármegyei elhelyezkedése is. Érdemes megvizsgálni az egy községben lakó zsidó családok számát (ld. 3. táblázat).

3. táblázat. A községekben lakó zsidó háztartások száma

	A községben levő zsidó háztartás száma				
	1	2	3	4-10	10 felett
magyaróvári járás	7	5	3	3	1[89]
pannonhalmi járás	2	5	1	3	1[90]
sokoróaljai járás					2[91]
tószigetcsilizközi járás	7	6	1	3	1[92]
összesen	16	16	5	9	5

A vármegye zsidó lakossága meglehetősen elszórtan helyezkedett el. Mindegyik járásban volt egy-egy nagyobb központ (illetve a sokoróaljai járásban kettő); ezek mellett azonban a zsidó lakossal bíró falvak többségében 1-2 zsidó család élt. Ez az elhelyezkedés 1944-ben bírt fontossággal: a gettózás ugyanis csak ott jelentett problémát, ahol több zsidó család lakott.

[88] Az adatokat idézi: Kovács, 1934, 14.
[89] Rajka
[90] Győrszentmárton
[91] Tét, Gyömöre
[92] Bőnyrétalap

A:II. A zsidónak minősítettek helyzete a német megszállás előtt

A:II.1. Az első két zsidótörvény megalkotásának oka

A Horthy-rendszer hivatalos ideológiája szerint a zsidóság olyan, a magyarságtól idegen csoport, amely a fennálló helyzet előnyeit élvezi.

Az első két zsidótörvény célja az általuk meghatározott módon zsidónak tekintett emberek (A:I.2. A meghatározások) számának bizonyos értelmiségi pályákon, valamint a kereskedelemben és az iparban való visszaszorítása. A gazdasági intézkedéseken túl politikai jogaikat is korlátozták (A:II.2. A politikai jogok sérelme)

A:II.2. A politikai jogok sérelme

A:II.2.1. Rendelkezések

A politikai jogokat az 1939-es második zsidótörvény korlátozta.[93]

A zsidónak minősítettek és a választójog egyéb feltételeinek megfelelők közül csak azokat tekintette a törvény választóknak és választhatóknak, akik ők maguk és 1867. december 31. előtt született felmenőik Magyarországon születtek, és felmenői 1867. december 31. óta állandóan Magyarország területén laktak. Az így meghatározott választójog vonatkozott az országgyűlési, törvényhatósági és községi választásokra is.

A felsőházba való megválasztás jogát teljesen megvonta a zsidóktól, kivéve az izraelita felekezet képviselőit. Az ő felsőházi képviseletüket 1940-ben szüntették meg.[94]

Törvényhatósági bizottságok tagja csak az összes választó közül választás, valamint a vallásfelekezet képviselete jogán lehetett zsidónak minősített. A törvényhatósági és községi legtöbb adófizetők névjegyzékébe nem lehetett zsidót felvenni; zsidó virilisjogon nem lehetett a képviselőtestület tagja.

Az országgyűlési választók névjegyzékébe felvettek közül zsidónak számítók ezt a tényt kötelesek voltak bejelenteni. Választójogot csak akkor kaphattak, ha a fenti feltételeknek megfeleltek.

A:II.2.2. A rendelkezések végrehajtása

A választói névjegyzékbe felvett zsidóknak a törvény rendelkezései szerint ezt a tényt be kellett jelenteniük az illetékes polgármesteri vagy főszolgabírói hivatalnál.[95] A bejelentéseket 1939. május 8 és 13 között tették meg. Az igazolásokhoz a saját születési

---

[93] 1939:IV. tc. 4. szakasz. Ld. 62. lábjegyzet, 133.
[94] 1940:XXVII. tc. 2. szakasz. *MT*., 1940., 204-205.
[95] 4800/1939.M.E. A rendelkezést a *Győri Hírlap* 1939. május 7-én közölte (9).

bizonyítványukon kívül a szülőké és a nagyszülőké is kellett, hogy igazolni tudják, hogy 1867. december 31. óta Magyarországon éltek. Győrött igen nagy számban mutatták be igazolásaikat a zsidónak számító választópolgárok. A *Győri Hírlap* szerint ebből „megállapítható, hogy bármily sok nehézséget kell is az érdekelteknek leküzdeniök, mindent megtesznek választói joguk igazolása érdekében."[96] A *Győri Nemzeti Hírlap* viszont ezt a következtetést vonta le ebből: „Úgy látszik, a zsidók nagyon akarnak szavazni – *legalább mégegyszer*." (a lap kiemelése)[97]

Mindkét lap[98] szerint 2101 választó tett jelentést arról, hogy zsidónak számít, ebből május 17-ig 666-an tudták a megfelelő igazolásokat bemutatni.[99] A lapok megjegyezték, hogy ez a szám még nőni fog, mert a határidő még nem járt le, emellett a mentesítetteket is hozzá kell számítani ehhez a számhoz. A *Győri Nemzeti Hírlap* szerint így még 150-180 választóval nő a zsidó szavazók száma, így a teljes szám a mentesítettekkel együtt a régebben választójoggal bírtak számának kb. a felét teszi ki. A *Győri Hírlap* szerint viszont az érintett választópolgároknak 70-75%-a fogja igazolni választói jogosultságát.[100] A lapok nem tudósítottak arról, hogy végül hány ember tudott az új feltételeknek megfelelni.

A vármegyei választópolgároknak 1939 augusztusában kellett igazolniuk, hogy megfelelnek a törvényben előírt feltételeknek. A 114 igazolást kérő közül 14 teljesítette a feltételeket.[101]

Az 1939-es választásokra azonban csak ideiglenes, egyszeri választásra jogosító igazolást kaptak a zsidók, így 1940-ben ismét igazolniuk kellett magukat. Ennek eredményeként az 1941-es névjegyzékbe a korábbiban szereplő 2199 zsidó helyett 84 került fel Győrött, az addig választójoggal bírt zsidóknak tehát csak mintegy 3%-a őrizte meg szavazati jogát.[102] A *Győri Nemzeti Hírlap* szerint a vármegyében 573 zsidót hagytak ki a választói névjegyzékből; arról, hogy maradt-e és ha igen, hány zsidó szavazópolgár, nem ír a lap.[103]

1939. augusztus-szeptemberében a törvényhatósági bizottságok összetételére vonatkozó rendelkezéseket is végrehajtották. Szeptember 5-ig kellett megállapítani, hogy a

---

[96] GYH, 1939. május 13. 3.
[97] GYNH, 1939. május 10. 3.
[98] A két győri lap eltérő beállítottságáról: B:VI.2.1. A helyi lapok.
[99] *GYH*, 1939. május 17. 3; *GYNH*, 1939. május 18. 3.
[100] *GYH*, 1939. május 25. 3.
[101] *GYH*, 1939. augusztus 29. 3.; *GYNH*, 1939. augusztus 29. 3
[102] *GYNH*, 1940. július 31. 2. A szavazati jogosultságot egyébként még 1940 tavaszán vizsgálták ki. Érdekes, hogy a szavazati jogosultság kivizsgálását kérők száma jóval alacsonyabb volt, mint a korábbi listán szereplőké. A *Győri Nemzeti Hírlap* szerint Győrött mindössze 571 kérvény érkezett, 771 ember szavazati jogosultságának kivizsgálását kérve. *GYNH*, 1940. április 21. 5.
[103] Uo.

bizottságok tagjai közül kik számítanak zsidónak.[104] Győrött a város törvényhatóságából 23 zsidó tagot töröltek, ebből egy örökös tag volt. A póttagok közül hét főt töröltek.[105] A rendelkezés végrehajtása gondot is okozott, ugyanis több tagot kellett törölni, mint ahány póttag volt. Így időközi választásokra lett volna szükség, annak ellenére, hogy néhány hónapon belül amúgy is választásokra került volna sor.[106] A kérdés megoldása nem ismert.

A vármegyei közgyűlésből öt főt töröltek, a *Győri Nemzeti Hírlap* szerint ebből négy rendes és egy póttag, a *Győri Hírlap* szerint két rendes és három póttag.[107]

A virilista jegyzékből a vármegyében 47 tagot töröltek.[108]

A:II.3. A terület zsidó lakosságának foglalkozási megoszlása

A vármegye zsidó lakosságának a zsidótörvények előtti foglalkozási megoszlása az 1930-as népszámlálás adatai alapján rekonstruálható.[109]

A:II.3.1. Foglalkozási megoszlás a zsidó lakosságon belül

A zsidó lakosságon belül az eltartottak aránya mind Győrött, mind a vármegyében a zsidó lakosságnak több mint a felét tette ki. A keresők aránya Győrött 46,9%, a vármegyében 40,9% volt; ezek az értékek valamivel magasabbak, mint a zsidó népességen belüli országos arány.[110] A keresők körében jóval nagyobb volt a férfiak aránya, mint a nőké, a nők jelentős része eltartott volt. Ez a két jelenség megfelel a lakosság többi részében megfigyelhető arányoknak. (A:II.3.2. A zsidó lakosság foglalkozási megoszlása a lakosság egészéhez viszonyítva)

A zsidó lakosság egyes foglakozási főcsoportok szerinti megoszlását a 4. táblázat. A zsidó lakosság foglalkozási megoszlása mutatja.[111]

4. táblázat. A zsidó lakosság foglalkozási megoszlása

	Győr	Győr- Moson-Pozsony vármegye
kereskedelem	2265; 42%	882; 50,7%
ipar	1788; 33,2%	425; 24,4%

[104] *GYH.*, 1939. augusztus 25. 3. A bizottsági tagok törléséről hírt ad a *GYNH.* augusztus 24-én (3.).
[105] *GYNH.*, 1939. szeptember 7.3.
[106] Ezt a problémát a két lap közül csak a *GYH.* vetette fel. Ld. 104. lábjegyzet.
[107] *GYH.*, 1939. szeptember 7.4; *GYNH.* 1939. szeptember 7.3.
[108] *GYH.*, uo. Ez még csak ideiglenes jegyzék volt, fellebbezni lehetett ellene. Az esetleges fellebbezésekről és azok eredményéről nincs hír.
[109] A népszámlálás adatai: *MStK.*, Új Sorozat, 96. és 114. kötetében. Budapest, Stephaneum, 1936. és 1941.
[110] A keresők és eltartottak foglalkozási főcsoportok és nemek szerinti megoszlása: *MStK.*, 96. 43-79.
[111] A táblázat az adott ágazat keresőinek és eltartottjainak együttes számát közli. Az abszolút számok: *MStK.*, 114. 159.

közszolgálat, szabadfoglalkozás	461; 8,6%	145; 8,3%
hitel	191; 3,6%	11; 0,6%
közlekedés	96; 1,8%	18; 1%
őstermelés	46; 0,8%	156; 9%
napszámos	32; 0,6%	2; 0,1%
házicseléd	20; 0,4%	9; 0,5%
nyugdíjas, tőkepénzes	368; 6,9%	55; 3,2%
véderő	11; 0,2%	-
bányászat, kohászat	3; 0,05%	-
egyéb	100; 1,85%	35; 2%
összesen	5381	1738

A Győrött és a vármegyében lakó zsidók foglalkozási megoszlásában az alapvető jelenségek megegyeznek, azonban vannak érdekes eltérések is. Mindkét csoport esetében döntő jelentőségű a kereskedelem. Győrött a zsidók 42%-a élt kereskedelemből; a vármegyében ez az arány 50% fölé emelkedett. Második legjelentősebb ágazat az ipar volt, azonban a Győrött ipari tevékenységet folytató zsidók aránya (33,2%) jóval magasabb, mint a vármegye iparűzőinek aránya (24,4%). Ez az eltolódás lehet annak következménye, hogy a vármegyében több volt a kereskedő; ugyancsak jelentősebb volt az őstermelők aránya. Győrött ez utóbbi arány nem érte el az 1%-ot, míg a vármegyében lakó zsidó lakosságnak 9%-a nyerte ebből megélhetését. Jelentős eltérés volt a két terület zsidó lakosságán belül a hitel területén dolgozók arányában is. A győri zsidók 3,5%-a élt ebből, míg a vármegyében ez az arány nem érte el a fél %-ot. Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy a hitelintézetek többsége a városban volt.

A két terület foglalkozási megoszlásában nagyjából megegyezik a szabadfoglalkozású értelmiségiek aránya. Az értelmiség arányát tekintve azonban eltérő adatokat kapunk, ha csak a keresők számát vesszük figyelembe. Ebben az esetben kiderül, hogy Győrött a zsidó keresők 31,5%-a értelmiségi (ebben természetesen nemcsak a szabadfoglalkozásúak, hanem a különböző vállalatoknál alkalmazott értelmiségiek száma is szerepel). Ezzel szemben a vármegyében ez az arány 14,3% (ld. 6. táblázat. A zsidók aránya az értelmiségi foglalkozásokon belül).[112]

[112] *MStK*., 114., 166-167.

A két terület zsidó lakosságának foglalkozási megoszlása hasonló abban is, hogy a többi foglalkozási főcsoport (bányászat, kohászat, véderő, napszámosok és házicselédek) aránya alacsony, mindegyik esetben 1% alatt marad.

Eltérő képet mutat Győr és a vármegye zsidó lakosságának iskolázottsági adatsora.[113] Közös bennük, hogy az írástudók aránya roppant magas (az analfabéták aránya a felnőtt lakosságnak kb. 2%-át teszi ki mindkét helyen). Az elvégzett iskolákat tekintve viszont a győri zsidók iskolázottsága jóval magasabb volt, mint a vármegyében lakóké. A vármegyében a zsidó lakosságon belüli domináns iskolai végzettség az elemi iskola volt; az egész zsidó lakosságnak (tehát a gyerekeket is beleértve) több mint a fele ezt végezte el. Középiskolát a vármegyei zsidó lakosság 27,8%-a végzett; ez önmagában és az egész lakossághoz viszonyítva magas szám. Viszont a győri zsidók 42,4%-a végzett középiskolát, tehát ha csak a felnőtt zsidó lakosságot nézzük, akkor csaknem minden második felnőtt zsidó középiskolai végzettséggel bírt Győrött. A főiskolát végzettek aránya ugyancsak magasabb Győrött (3,4%), bár a vármegyei 2,1%-os arány sem alacsony.

A statisztika foglalkozási adataiból nem derül ki, hogy az egyes ágazatokon belül dolgozó zsidók az adott ágazaton belül hol helyezkedtek el. Az más adatokból látható, hogy elég sok köztük az önálló, míg a tisztviselő és különösen a segédszemélyzet aránya minden ágazaton belül alacsonyabb volt. (Részletes adatok a foglalkozási alcsoportokon belül: függelék. Az izraeliták aránya az egyes foglalkozási ágak keresői között.) Azonban igazából azt is fontos lenne tudni, hogy az önálló közül mekkora volt egy-egy cég vagy üzlet, hiszen reális képet csak így kaphatnánk erről.

A:II.3.2. A zsidó lakosság foglalkozási megoszlása a lakosság egészéhez viszonyítva

A zsidó és nemzsidó lakosság foglalkozási megoszlásában hasonló jelenség volt az eltartottak 50%-nál nagyobb aránya[114], valamint a keresők és eltartottak nemek szerinti aránya.[115] (A:II.3.1. Foglalkozási megoszlás a zsidó lakosságon belül)

A zsidó lakosság foglalkozási megoszlása[116] két ponton tért el élesen a vármegye lakosságának többi részétől. (Ezek az eltérések a társadalomfejlődés sajátosságaiból fakadtak, így ez nemcsak erre a területre érvényes.[117]) A vármegye lakosságának több mint a fele (68,3%, több mint százezer ember) az őstermelésből élt. E szám mellett eltörpül az ebből élő

---

[113] *MStK.*, 96., 324-325.

[114] Győrött a keresők aránya 49,1%, a vármegyében 43% volt. *MStK.*, 114. 89.

[115] A férfi lakosságon belül a keresők aránya 66-70% között volt a városban, illetve a megyében; a győri nőknek kb. 30%-a, míg a vármegyei nőknek kb. 18%-a volt kereső. Uo.

[116] A lakosság egészének foglalkozási megoszlásának adatai: *MStK.*, 114., 95-96.

[117] Erdei, 1976; Karády, 1989.

zsidók száma (a vármegyében 156 ember), noha ez a 156 fő a vármegyei zsidó lakosságnak csaknem 9%-át teszi ki, így jelentősnek mondható a zsidó közösségen belül A:II.3.1. Foglalkozási megoszlás a zsidó lakosságon belül). A másik eltérés a kereskedelem és a hitel területén figyelhető meg. Míg a zsidó lakosságnak a megyében több mint fele, Győrött pedig 42%-a élt ebből (A:II.3.1. Foglalkozási megoszlás a zsidó lakosságon belül), a vármegye teljes lakosságának csak 2,2%-a nyerte ebből megélhetését, s a győri lakosságnak is csupán 11,2%-a. Ez a két eltérés lehetett az, ami elsősorban feltűnt a kortársaknak.

Érdekes módon az iparban nincs ilyen szembetűnő különbség, sőt Győrött az egész lakosság iparból élő aránya jóval magasabb (45,8%), mint a győri zsidó népességen belüli hasonló arány (33,2%).

Említésre méltó a közszolgálatban dolgozó, illetve a szabadfoglalkozású értelmiség eltérő helyzete a két területen. A győri és a vármegyei zsidó lakosságon belül nincs lényeges eltérés az ezen a területen dolgozók arányában (A:II.3.1. Foglalkozási megoszlás a zsidó lakosságon belül), azonban más a helyzet, ha a két terület egész lakosságához viszonyítjuk. A győri lakosságnak ugyanis több mint tíz százaléka (10,8%) nyerte e pályákról a megélhetését, a győri zsidók 8,5%-os aránya tehát ennél kevesebb. Ezzel szemben a vármegyei lakosságnak csak 2,7%-a élt ezekből a pályákból, így ott feltűnő lehetett, hogy az ott élő zsidóknak viszont több mint 8%-a tartozott ebbe a csoportba.

A korabeli propaganda természetesen nem a zsidó lakosságon belüli foglalkozási megoszlást vizsgálta, ugyancsak nem az adott foglalkozási csoportokon belül dolgozók abszolút számát.[118] A zsidók visszaszorítását általában a zsidók különböző foglalkozásokon belüli arányaival indokolták. Ezzel a módszerrel a következő adatokat kapjuk (5. táblázat. A zsidók aránya a különböző foglalkozási ágakban).

5. táblázat. A zsidók aránya a különböző foglalkozási ágakban

	őstermelés	bányászat, kohászat	ipar	kereskedelem	hitel	közlekedés
Győr	0,3	37,5	7,6	46,1	27,9	3,0
GYMP	0,2	-	1,6	27,0	9,2	0,4
Törvényhatósági jogú városok	0,5	0,6	6,9	38,0	30,0	2,5
vármegyék	0,3	0,3	4,5	37,7	19,7	1,8
egész ország	0,3	0,6	7,6	42,9	29,3	3,1

[118] A népszámlálás adatainak korabeli feldolgozása: Kovács, 1938.

	szabadfogl. értelmiség	véderő	napszámos	nyugdíjas, tőkepénzes	cseléd	egyéb
Győr	8,4	0,7	2,6	8,7	0,9	5,7
GYMP	3,4	-	0,2	1,6	0,4	2,1
Törvényhatósági jogú városok	6,9	0,3	0,8	6,4	1,1	4,2
vármegyék	6,6	0,3	1,2	4,7	0,8	2,8
egész ország	9,0	0,3	1,4	7,8	1,0	5,7

Az így kapott adatok viszont súlyosan félrevezetőek lehetnek, hiszen nem mutatják ki, hogy az adott ágazat mekkora súllyal bír az adott területen. Például az ilyen módon számolt adatok szerint Győrött a bányászat és kohászat ágazatban dolgozók 37,5%-a zsidó. Ez az adat élesen eltér az országos arányszámhoz viszonyítva, hiszen a bányászatban dolgozó zsidók aránya a legalacsonyabbakhoz tartozott. Azonban ha összevetjük az ebben az ágazatban foglalkoztatott zsidók abszolút számával (4. táblázat. A zsidó lakosság foglalkozási megoszlása), akkor kiderül, hogy ez a magas százalék három főt jelent, abból is egy fő volt, aki abban az ágazatban kereső volt, a másik két fő pedig az ő eltartottja. Így kiderül, hogy a magas százalék annak köszönhető, hogy mindössze nyolc főt foglalkoztatott az adott ágazat Győrött, így a legalacsonyabb részvétel is igen magas százalékot adhatott ki.

A kereskedelemben dolgozó zsidók arányszáma igen érdekesen alakult az országos arányszámokhoz, illetve a megfelelő területi arányszámokhoz (Győr esetében a törvényhatósági jogú városokhoz, a vármegye esetében a többi vármegyéhez) viszonyítva. A vármegyében kiemelkedő volt a zsidó lakosságon belül a kereskedők aránya (A:II.3.1. Foglalkozási megoszlás a zsidó lakosságon belül), azonban a többi vármegyéhez viszonyítva a kereskedők jóval kisebb aránya volt zsidó, mint másutt. Győrött viszont épp fordított a helyzet: a kereskedelemben dolgozók 46,1%-os aránya magasabb mind a városok, mind az egész ország arányszámánál.

A győri arányszámok – a bányászat kivételével – nem mutatnak túl jelentős eltérést az ország többi részének arányszámaihoz képest. A vármegye esetében viszont minden ágazatban alacsonyabb volt a zsidók aránya, mint a többi vármegyében. Ennek minden bizonnyal az volt az oka, hogy a zsidók aránya eleve kisebb volt ebben a vármegyében, mint másutt (A:I.4. A zsidónak minősülők száma a megyében).

Az értelmiségi foglalkozásokon belül a következő arányok figyelhetők meg.[119]

---

[119] *MStK.*, 114, 166-167.

6. táblázat. A zsidók aránya az értelmiségi foglalkozásokon belül

	Győr	GYMP	Törvényhatósági jogú városok/ Budapest	Vármegyék	Ország
izraeliták száma (aránya) a keresőkön belül	2481 (9,9%)	711 (1,1%)	6,4%	2,7%	5,3%
izraeliták száma (aránya) az értelmiségi keresőkön belül	782 (23,6%)	102 (4,9%)	17,5%	12,1%	22,1%
izraelita keresőkön belül értelmiségi keresők aránya	31,5	14,3	28,2	17,7	27,4
közigazgatás	14 (3,1%)	2 (0,7%)	1,8%	1,3%	1,7%
igazságszolgáltatás	45 (19,8%)	8 (15,7%)	20,6%	18,6%	26,6%
ügyvéd	31 (55,4%)	6 (42,9%)	46,7%	41,2%	49,2%
egyházi szolgálat	14 (11,9%)	6 (3,6%)	9,3%	12,0%	12,6%
tanügy	31 (7,7%)	3 (0,6%)	5,6%	3,1%	6,2%
közegészségügy	59 (34,5%)	10 (4,5%)	20,4%	14,1%	20,7%
orvos	47 (50,0%)	8 (14,6%	31,9%	29,2%	34,4%
állatorvos	4 (66,7%)	2 (8,0%)	24,6%	22,7%	24,0%
magánmérnök	4 (44,4%)	-	26,6%	17,2%	30,5%

Az értelmiségi foglalkozásokon belül a zsidók aránya Győrött magasabb, mint a többi város hasonló aránya, valamivel magasabb az országos átlagnál is. Ez a tendencia az igazságszolgáltatás kivételével az összes kiemelt foglalkozásnál megfigyelhető, különösen szembetűnő az állatorvosok, orvosok és magánmérnökök között (bár itt is közrejátszik a magas arányszámok kialakulásában az, hogy viszonylag kevesen működtek az adott pályákon). Ez viszont azt jelenti, hogy Győrött igen fontos szerepet játszottak a zsidó orvosok, ügyvédek, állatorvosok, általában a zsidó értelmiség szerepe igen jelentős volt. A vármegyék esetében az ügyvédek aránya magasabb, mint a többi vármegyéé, a többi értelmiségi foglalkozás esetében viszont jóval kisebb a zsidók aránya, mint másutt. Ennek oka lehet az eleve kisebb arányú zsidó népesség. A közölt adatokból természetes, hogy a győri értelmiségen belül sokkal jelentősebb volt a zsidó részvétel, mint a vármegyében.

Az iskoláztatási adatokat[120] megvizsgálva látható, hogy – az országos adatokkal összhangban – az izraelita vallásúak körében volt a legnagyobb az írni-olvasni tudók aránya, 97,8% mind Győrött, mind a vármegyében. Azonban ezen a területen az egyes vallások között nem volt olyan jelentős a különbség (a vallások közül a legalacsonyabb mutatóval bíró római katolikus vallás esetében is 94,9, illetve 92,8% az írástudók aránya); Győr és Győr-Moson-Pozsony megye az ország egészéhez viszonyítva magasabb iskolázottsági mutatókkal rendelkezett.

[120] *MStK.*, 114. 66.

A:II.4. A gazdasági „visszaszorítás”

A:II.4.1. A zsidótörvények rendelkezései

Az 1938-as zsidótörvény[121] elsősorban az értelmiségi pályákon akarta a zsidók arányát visszaszorítani. Sajtó- színművészeti- és filmművészeti kamarák felállítását írta elő, és ezekben, valamint az ügyvédi, orvosi és mérnöki kamarákban 20%-ban maximálta a zsidó tagok arányát. Ugyancsak 20%-ban adta meg a törvény a tíz értelmiségi alkalmazottnál többet foglalkoztató vállalatoknál az alkalmazható zsidók arányát. A 20% eléréséig a régebben létezett kamarákban, valamint a vállalatoknál az újonnan felvett tagok öt százalékáig lehetett csak zsidót felvenni. A törvény rendelkezéseinek végrehajtása érdekében a kormány felhatalmazást kapott adatszolgáltatási kötelezettség megállapítására. A törvényben rögzített arányszámok eléréséig fokozatos csökkentést írt elő a törvény, illetve végrehajtási utasítása.[122] Az előírt arányszámok elérésének határidejét 1943. június 30-ában állapították meg.

Az 1939-es zsidótörvény „A zsidók gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” címet viseli.[123] Tiltja zsidónak állami, törvényhatósági vagy közintézeti foglalkoztatását; az addig szolgálatban állottak nyugdíjazását írta elő. Az ügyvédi, mérnöki és orvosi kamarákban 6%-ban állapította meg a zsidók arányát; ennek eléréséig tiltotta új tagok felvételét. A kamarák tisztségviselői között sem haladhatta meg a zsidók aránya a 6 %-ot; ha a törvény életbelépésekor meghaladta ezt az arányt, akkor megbízatásuk megszűnik, helyüket új választással kell betölteni.

A törvény megtiltotta, hogy lapoknál, színházaknál és filmvállalatoknál zsidók olyan beosztásban legyenek, amelyekben a lap vagy színház szellemi vagy művészeti irányára hatást gyakorolhatnak.

Hasznothajtó jogosítványt és állami egyedáruság alá eső cikkek árusítására szolgáló engedélyt nem lehetett zsidónak adni; a már kiadottakat bizonyos határidőn belül meg kellett vonni. Iparigazolványt addig nem lehet zsidónak kiadni, amíg az adott községben a zsidónak kiadott iparigazolványok és -engedélyek aránya 6% alá nem csökkent.

A zsidók mezőgazdasági ingatlanairól úgy intézkedik a törvény, hogy a zsidó tulajdonost kötelezni lehet ingatlana átengedésére.

A törvény szabályozza, hogy a vállalatoknál értelmiségi munkakörben alkalmazott zsidók aránya nem lehet 12%-nál több.

---

[121] L. 58. lábjegyzet.
[122] 4350/1938. M.E. (1938. június 24.) *MRT*., 1938. 872-927.
[123] L. 62. lábjegyzet.

A törvény rendelkezéseinek végrehajtására a törvény adatszolgáltatási kötelezettséget állapít meg. A végrehajtási utasítás[124] szerint a vállalatok félévenként kötelesek alkalmazottaik adatait bejelenteni. A törvényben előírt arányt 1943. január 1-ig kellett elérni.

1942-ben megtiltottak zsidónak minősülők számára, hogy mező- és erdőgazdasági birtokot szerezzenek; községekben pedig egyéb ingatlant sem szerezhettek. A törvény kimondja, hogy „Zsidót összes mező- vagy erdőgazdálkodási ingatlanának … tulajdonul átengedésére kell kötelezni."[125]

A:II.4.2. A rendelkezések végrehajtása

A zsidótörvények végrehajtásának részletes vizsgálata hiányzik, azonban az eddigi kutatásokból úgy tűnik, hogy a zsidótörvények rendelkezéseit nem hajtották végre teljes egészében.[126] Karády Viktor kimutatta, hogy egyrészt szelektíven hajtották végre a rendelkezéseket, a törvények így elsősorban a kistisztviselőket sújtották; másrészt pedig lehetőség volt a rendelkezések kijátszására is. Ennek oka az volt, hogy a törvények szó szerinti végrehajtása a gazdaság összeomlásához vezetett volna.

A zsidótörvények győri és vármegyei végrehajtásáról a sajtóban megjelent adatok és az 1944-es levéltári anyag alapján lehet vázlatos képet nyerni. Az első zsidótörvény végrehajtásáról mindössze annyi derült ki, hogy a törvény rendelkezéseinek végrehajtására az ügyvédi és orvosi kamara tagjainak 1938. június 20-áig be kellett adataikat jelenteniük. A vállalatoknak pedig július 31-ig kellett alkalmazottaik adatait bejelenteni.[127]

Ügyvédi kamara: A törvény rendelkezései értelmében a tisztségviselők legfeljebb 6%-a lehetett zsidó (A:II.4.1. A zsidótörvények rendelkezései). A győri ügyvédi kamara esetében ez azt jelentette, hogy minden zsidó tisztviselő tisztsége megszűnt, egyetlen kivételezett kivételével, ugyanis a 6%-ot nem az összes tisztségviselő számához viszonyították, hanem külön-külön számították az egyes bizottságokban.[128] A legnagyobb bizottság létszáma is csupán 12 fő volt, aminek a 6%-a nem éri el az egy egészet (0,72); a törtszámok viszont nem számítottak a rendelkezések szerint. A győri ügyvédi kamara tisztújítására 1939. június 3-án került sor, kifejezetten e célból összehívott közgyűlésen.[129] Megszűnt a megbízatása a kamara

---

[124] 7720/1939. M.E. (1939. augusztus 13.) *MRT*., 1173-1225.
[125] 1942:XV. tc. a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól. *MT*., 1942. 89-109.
[126] Karády, 1985; Bihari, 1990. Az orvosokkal kapcsolatos rendelkezésekről Kovács M. Mária mutatta ki, hogy a törvény előírásait a kormány sem tartotta be. Kovács, 1985.a.
[127] *GYNH*., 1938. június 26. 1.
[128] *GYH*., 1939. június 3. 3.
[129] *GYH*., 1939. június 4. 3.; *GYNH*., 1939. június 4. 1.

alelnökének, Haan Józsefnek, és mellette még 14 tisztségviselőnek. A vezetésben csak egy zsidó tag maradt, Hacker Imre, aki vitézi érdemei miatt nem esett a törvény hatálya alá.

A két győri lap eltérő módon számolt be a közgyűlésen történtekről. A *Győri Nemzeti Hírlap* úgy adta vissza a történteket, mintha a közgyűlés nemzsidónak számító része örült volna a rendelkezésnek, sőt a kamara elnöke nem is túl burkoltan megfenyegette volna zsidó kollégáit.[130] A Győri Hírlap pedig az intézkedések kényszer-jellegét emelte ki, a nemzsidó kamarai tagok szolidaritását zsidó kollégáikkal, és a rendelkezéssel szembeni távolságtartásukat.[131] Valószínű, hogy az utóbbi tudósítás áll közel a valóban történtekhez, hiszen, mint azt Kovács M. Mária tanulmányában kimutatta[132], az ügyvédi kart – szemben például az orvosokkal – l. A:II.4.3. A törvény rendelkezésein túlmenő intézkedések – nem osztotta meg az antiszemitizmus, mindenekelőtt az erősebb szabadelvű hagyományok és a zsidó ügyvédek nagyfokú társadalmi integráltsága miatt. A leváltott zsidó tisztségviselők beadványukban a következőt írták: „azt kérik, hogy maradjanak továbbra is egymást tisztelő ügyvédek és kollégák, a maguk részéről kijelentik, hogy jelszavuk és utolsó lehelletük: a haza mindenekelőtt”.[133]

Iparosok, kereskedők: A törvény rendelkezéseinek végrehajtásához minden iparosnak és kereskedőnek adatlapot kellett kitöltenie. Az adatlap kitöltésének határideje 1939. október 15-e volt, az adatokat elvileg november 15-ig kellett volna a hatóságoknak feldolgozniuk.[134] A határidőt végül meghosszabbították, Győrött október 31-ig[135], a vármegyében december 13-ig.[136] Az utóbbi elég jelentős eltolódás oka nem ismert. Az eredmény Győrött december közepén vált ismertté: a 3190 iparengedéllyel és iparigazolvánnyal rendelkező győri lakos közül 812 számított zsidónak.[137] Ezt a 25%-os arányt a *Győri Nemzeti Hírlap* alacsonynak találta, és megmagyarázta olvasóinak, hogy „ez az alacsony százalékszám nem jellemzi a maga teljességében Győrött a zsidók hatalmas térfoglalását az iparban és a kereskedelemben,

---

[130] A lap szerint a kamara elnöke, Drobni Lajos azt mondta, hogy „a zsidók – itt a kamarai körünkben is, ne tekintsék magukat ’corpus separatusnak’, mert az esetleg egy harmadik zsidótörvényt eredményezhet.” A lap szövegéből nem derül ki, hogy ez a magyarázat az elnöktől vagy az újságírótól származik-e. *GYNH.*, 1939. június 4..1.

[131] A lap szerint a kamara új alelnöke, Bély Andor így búcsúzott az eddigi tisztviselőktől: „Őszintén sajnálom azokat a kartárs urakat, akiket most az asztal mellől felállítanak, és akik a győri ügyvédi kar mintaképei is voltak. Fájdalmas, disszonáns hanggal kell búcsúznunk tőlük, mert a győri ügyvédség között mindig harmónia volt, és az is lesz. Akik most eltávoznak, éppen olyan megbecsült kartársunknak kell, hogy maradjanak, mint eddig voltak.” *GYH.*, 1939. június 4. 3.

[132] Kovács, 1985.b.

[133] L. 131. lábjegyzet.

[134] *GYH.*, 1939. szeptember 21. 3.; *GYNH.*, 1939. augusztus 22. 1. Ezeket a határidőket jelölte meg a 7720/39. M.E. sz. rendelet 37. szakasza. L. 124. lábjegyzet. 1187-1189.

[135] *GYNH.*, 1939. október 24. 1.

[136] *MVM.*, 1939. november 23. 3.

[137] *GYNH.*, 1939. december 17. 1.

ugyanis Győrött rengeteg kisiparosok, kofák … száma és ez szorította le ilyen alacsony százalékra a zsidók százalékszámát.” A *Győri Nemzeti Hírlap* 1939 decemberében és 1940 januárjában közölte a zsidónak minősülő iparosok és kereskedők névsorát.[138] A vármegyei adatok hiányoznak.

1940. május 1-től megszüntették a zsidó trafikokat. Ez az intézkedés Győrött hat trafikot érintett.[139] A *Győri Nemzeti Hírlap* szerint már hetekkel korábban „élénk érdeklődés, mozgolódás, kérvényezés és a passzív oldal (ti. a zsidók) erőfeszítései árasztották el az illetékes hivatalt.” A lap szerint a megszűnő hat helyre több mint ötven kérvény érkezett a pénzügyigazgatósághoz. A megszűnő trafikengedélyek helyébe nem sokkal később kiválasztották az új engedélyeseket.[140]

Az italmérési engedélyeket 1940. szeptember 30-ától szüntették meg.[141] Győrött ez 11 italmérést jelentett; a vármegyére vonatkozóan a *Győri Nemzeti Hírlap* két eltérő adatot közöl: szeptember 6-án 27-ben jelöli meg a megszűnő vármegyei italmérések számát, szeptember 12-én viszont már csak 12-ről ír.[142]

1940. október 23-ától zsidók nem árusíthattak vásárokon szabad téren.[143]

A *Győri Nemzeti Hírlap* még 1940 augusztusában hírt adott arról, hogy a zsidók rádiókereskedési és postai értékcikkárusítási jogát legkésőbb 1944. május 5-ig meg kell vonni.[144] A rendelet végrehajtásáról nincs adat.

1939-ben a győri zsidó iparosok és kereskedők száma 812 volt. 1944-re ez a szám 436-ra esett[145], tehát csaknem felére csökkent a zsidó iparosok és kereskedők száma. Ezek az adatok nem mutatják meg, hogy a zsidó kereskedők és iparosok közül kiket sújtottak leginkább a zsidótörvények végrehajtása kapcsán hozott intézkedések. Azonban a megszüntetett trafikok és italmérések valószínűleg éppen a zsidó kereskedők közötti legalsó réteget érintették. Emellett figyelemre méltó az a tény is, hogy 1944-ben, a zsidó üzletek zárolása után az 1944-ben meglévő zsidó üzleteknek tíz százalékát szükségesnek tartották zárgondnokok vezetésével működésben tartani (B:II.2.1. Zárgondnokok kijelölése), így valószínűleg ezek a jelentősebb üzletek közé tartoztak.

---

[138] *GYNH.*, 1939. december 17. 1.; 19. 1.; 20. 1.; 22. 1.; 23. 2.; 28. 3.; 29.3.; 1940. január 3. 5.; 4. 5.; 5. 3.; 10. 5.; 11. 3.; 12. 5.; 17. 2.; 18. 2.; 19. 3.

[139] *GYNH.*, 1940. április 18. 2.

[140] *GYNH.*, 1940. június 20.

[141] *GYNH.*, 1940. szeptember 6. 3.

[142] Uo., ill. szeptember 12. 5.

[143] *GYNH.*, 1940. október 26. 2.

[144] GYNH., 1940. augusztus 17. 4.

[145] Az 1939-es adatok: 137. lábjegyzet; az 1944-es adat: 434/1944 kormánybiztosi szám alatt. OL. Mf.I.81. 196. c.

A zsidótörvényeknek a vármegyében lakó zsidókra gyakorolt hatásáról csak közvetett adatok vannak. 1944-ben, a zsidók rádiójának elvételekor a rajkai jegyző azzal magyarázta, hogy a rádiók többsége használhatatlan, hogy a rajkai zsidók több éve egy-két kivételtől eltekintve kereset nélkül voltak.[146] Valószínű, hogy a zsidótörvények rendelkezései elsősorban a legszegényebb zsidó rétegeket érintették.

Vállalatok alkalmazottai. A vállalatok félévenként kötelesek voltak értelmiségi munkakörben foglalkoztatott alkalmazottaikról adatbejelentést készíteni, külön listán feltüntetve a zsidónak és a nemzsidónak számító alkalmazottakat és azok javadalmazását. A vállalati alkalmazottak adott százalékra csökkentéséről nem olvasható túl sok adat. A *Győri Nemzeti Hírlap* csak 1941 novemberében foglalkozik a kérdéssel, akkor is egy levélíró kívánságainak eleget téve.[147] A lap szerint a hallgatásnak az az oka, hogy a győri üzemekben rendben folyt az alkalmazottak számának megadott arányra csökkentése. Győri vállalatok vezetői nem kerültek ilyen váddal bíróság elé, „kivéve Diamant és Heller igazgatókat, akik az alkalmazottak százalékarányának lecsökkentését … elkésve hajtották végre.”, így ezer illetve kétezer pengős bírságot róttak ki rájuk. A lap szerint „A győri üzemekben rendben lehet a zsidók százaléka, mert feljelentés sem a felügyelő hatóságtól, sem a magánosoktól ilyen ügyben hosszú hónapok óta hivatalos helyre nem érkezett.”

Földbirtok. A zsidó tulajdonban lévő föld a második zsidótörvény óta bizonytalanságban volt, ugyanis a törvény előírta, hogy a zsidó tulajdonos kötelezhető földjének átengedésére (A:II.4.1. A zsidótörvények rendelkezései). A vármegyében zsidó tulajdonban levő föld nagyságára eltérő adatokat lehet találni. A *Győri Nemzeti Hírlap* 1940 januárjában Karcsay Gyula gazdasági főfelügyelő 1939 decemberi jelentését idézve 5642 katasztrális holdról ír; a jelentés szerint ebből egy birtok volt ezer holdon felüli, nyolc pedig száz és ezer hold közötti.[148] 1941 júniusában a bejelentett zsidó birtokok számát 245-re, területét 7359 katasztrális holdra teszi a lap.[149] 1940-től gyakorlatilag folyamatosan hoztak rendeleteket az „átengedésről”.[150] Az 1942-es földbirtoktörvényre hivatkozva 1942-től gyakorlatilag 1945-ig koboztak el birtokokat.[151] A Győri Nemzeti Hírlap 1940 júliusában figyelmeztette olvasóit, hogy az átengedésre kötelezettek kötelesek addig elvégezni az éppen

---

[146] 3533/1944.m.fsz. OL.Mf.I.71.166.c.
[147] GYNH., 1941. november 5. 5.
[148] *GYNH.*, 1940. január 10. 2.
[149] *GYNH.*, 1941. június 19. 3.
[150] Erről olvasható hír pl. a GYNH. 1940. július 3-i számának 5. oldalán, valamint az 1941. szeptember 12-i szám 2. oldalán. A levéltári iratok: l. következő jegyzet.
[151] Ilyen iratok találhatók: 287/1944. főisp. ált. GYL (1942-ben hozott határozat); 490/1944.főisp.ált. GYL (1943-as határozat). Az utolsó döntés, amely erre a törvényre hivatkozott, 1945. március 5-án kelt: 1522/1945. M.pm. OL.Mf.I.84.209.c.

aktuális munkákat, míg a juttatottak át nem veszik az ingatlant. Ha ennek nem tesznek eleget, a földművelési miniszter csökkentheti a megállapított vételárat vagy haszonbért.[152] A lap 1941 júniusában közölte, hogy „a felszámolási munkálatok … gyakorlatilag befejeződtek" a megyében[153], azonban még 1944-ben is volt zsidó tulajdonban lévő földbirtok (B:II.4. Földtulajdon).

A:II.4.3. A törvény rendelkezésein túlmenő intézkedések

A korabeli lapokból kitűnik, hogy voltak olyan kezdeményezések is, amelyek túlmentek a zsidótörvények rendelkezésein.

1938 decemberében a *Győri Nemzeti Hírlap* azt javasolta, hogy a győri nemzsidó üzletek kirakataiba tegyenek a kereskedők „Keresztény üzlet" feliratot.[154] E feliratok szükségességét azzal indokolták, hogy a visszacsatolt Felvidék Győrött vásárló lakosai nincsenek tisztában a helyi viszonyokkal, így ilyen módon kell őket tájékoztatni. A Baross Szövetség helyi csoportja, a Turul Szövetség és a Katolikus Gazdasági Akció támogatta ezt az ötletet, tagjait körlevélben szólította arra, hogy 1938. december 17-től tegyék ki ezt a feliratot a kirakatokba.[155] A felirat a *Győri Nemzeti Hírlap* szerint 1939 januárjára általánossá vált Győrött.[156] A lap arról is tudósít, hogy a karácsonyi vásárnál jó üzletnek bizonyult a felirat kihelyezése, ugyanis a feliratot alkalmazó kereskedők jóval nagyobb forgalmat bonyolítottak le, mint a korábbi években.[157] A *Győri Hírlap* egyébként nem szól az akcióról, de nem is cáfolja a másik lapban megjelenteket.

Az első zsidótörvény után több javaslat jelent meg a Győri Nemzeti Hírlapban, amelynek célja több foglalkozáson belül a zsidók és nemzsidók szétválasztása. Elsősorban az egészségügyben jelent meg ez a törekvés. Kovács M. Mária szerint az orvosok már a Horthy-korszak elejétől kiemelkedtek politikai dinamizmusukkal, aminek a szakmán belüli feszültségek voltak az okozói.[158] A 30-as évek végére a nemzsidó orvosok törekvése az lett, hogy a jobb megélhetést biztosító magánorvosi állásokból szorítsák ki a zsidó orvosokat.[159] A

---

[152] *GYNH.*, 1940. július 9. 5.
[153] L. 149. lábjegyzet.
[154] *GYNH.*, 1938. december 15. 3.
[155] *GYNH.*, 1938. december 17. 3. Mivel a lap javaslata csupán két nappal előzi meg a Baross Szövetség és a másik két szervezet körleveléről szóló híradást, lehetséges, hogy a lap újságírói már tudtak a készülő akcióról, s nem a lap sugalmazására került erre sor.
[156] *GYNH.*, 1939. január 28. 4.
[157] *GYNH.*, 1938. december 28. 2.
[158] Kovács, 1985.a.
[159] Az orvosi érdekvédelmi szervezeteknek ez a törekvése ellentétes volt korábbi céljaikkal. Akkor ugyanis az állami állások megszerzésére törekedtek, mert attól reméltek megélhetési biztonságot. A köztisztviselői orvosok helyzete azonban fokozatosan romlott, s ez is hozzájárult a zsidóellenesség növekedéséhez az orvosi karban, hiszen a zsidó orvosok többsége magánorvos volt. Kovács, 1985. a.

Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének győri fiókja 1938 októberében alakult; megalakulásáról hírt adva a *Győri Nemzeti Hírlap* közölte, hogy egyik követelésük az, hogy „Magyart csak magyar gyógyítson."[160] Az orvosok problémája 1941-ben is visszatért, akkor a székesfehérvári orvosi kamara csatlakozott szegedi kollégáiknak azon javaslatához, hogy zsidó orvos csak zsidót gyógyítson.[161] Ezek a követelések figyelmen kívül hagyták az orvoshiányt, különösen a közalkalmazotti állásokban, s azt, hogy a zsidó orvosok aránya elég jelentős volt. (Győrött pontosan 50%, l. 5. táblázat. A zsidók aránya a különböző foglalkozási ágakban) Jellemző egyébként, hogy azt az intézkedést, hogy zsidó orvos csak zsidó beteget gyógyítson, a német megszállás után is csak 1944. június végén merték meghozni – akkor is megszorításokkal – amikor egyébként vidéken már nem volt kit érintsen a rendelet (A:III.6.4. Foglalkozási korlátozások). A másik foglalkozási ág, amin belül felmerült a zsidók és nemzsidók elkülönülése, szintén az egészségügyön belül volt. A Győri Nemzeti Hírlap szerint a győri „keresztény" fogtechnikusok – a budapestiek példáját követve – szétváltak a zsidó fogtechnikusoktól, akik egyébként a szakmában dolgozók mintegy felét teszik ki.[162]

A:II.5. A harmadik zsidótörvény

A harmadik zsidótörvény, amelyet 1941-ben alkottak meg, minőségi újdonságot jelentett az előzőekhez képest.[163] Az újdonságot nemcsak a zsidó fogalmának faji meghatározása jelentette (A:I.2. A meghatározások), hanem az, hogy eddig csupán a zsidók körének meghatározása volt ideologikus jellegű, tehát a fajelméletből kiinduló, a törvények által elrendelt intézkedések viszont nagyon is reális gazdasági vagy közéleti céllal születtek meg. Ennek a törvénynek azonban a célja is ideologikus volt: a fajelméletnek megfelelően a különböző „fajok" keveredését akarta megakadályozni.

A törvény tiltotta zsidók és nemzsidók egymással való házasodását és házasságon kívüli nemi kapcsolatát. Ezekkel az intézkedésekkel a törvény a polgárok legbelsőbb magánéletébe szólt bele.

A törvény 1941. október 10-én lépett hatályba. A *Győri Nemzeti Hírlap* szerint Győrött az utolsó vegyesházasságot október 8-án kötötték.[164] Alig másfél hónappal a törvény életbe lépése után a lap hírül adta, hogy vádat emeltek az első győri fajgyalázó ellen.[165]

---

[160] *GYNH.*, 1938. október 25. 3.
[161] *GYNH.*, 1941. október 28. 3.
[162] *GYNH.*, 1938. december 23. 3., 30. 3.
[163] L. 65. lábjegyzet.
[164] *GYNH.*, 1941. október 16. 3.
[165] *GYNH.*, 1941. november 29. 2.

A:II.6. Munkaszolgálat

A zsidók katonai szolgálatukat nem a honvédség keretein belül töltötték le, hanem a honvédelmi munkaszolgálatban.[166]

A munkaszolgálat jogi alapját a honvédelmi törvény adta meg.[167] E szerint a katonai szolgálatra nem alkalmas 21-24 év közöttiek egy ízben 3 hónapot meg nem haladó időre közérdekű munkaszolgálatra kötelezhetők. A munkaszolgálatnak ekkor még nem volt zsidóellenes megkülönböztető jellege.

A helyzet 1940-ben változott meg, ekkor hoztak létre különleges (zsidó) munkásszázadokat. Ezeket 1940 végén különítették el a többitől. A zsidótörvények meghozásával párhuzamosan romlott a munkaszolgálatosok helyzete a hadseregben is. A zsidó munkaszolgálatosokat sárga karszalaggal látták el, nem kaptak egyenruhát, így saját polgári ruhájukban kellett szolgálatot teljesíteniük. 1941-ben rendelet született arról, hogy a zsidók katonai szolgálatot csak kisegítő szolgálatban teljesíthetnek[168], a zsidó tiszteket megfosztották rangfokozatuktól.

A Szovjetunió megtámadása után a 2. hadsereg mellett ötvenezer zsidó munkaszolgálatos szolgált a fronton. Veszteségük kb. 43-44 ezer fő.[169] Szombathelyi 1945-ös memoranduma szerint a probléma az volt, hogy a zsidókérdés aláásta a hadsereg fegyelmét; a fegyelem ettől kezdve kettős lett, egy a zsidókkal szembeni, egy pedig a szolgálati szabályzatnak megfelelő fegyelem. Így az értékek teljesen visszájukra fordultak a hadseregen belül.

A munkaszolgálatosok helyzete némileg javult Nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi minisztersége idején (1942 szeptemberétől 1943 nyaráig); Kállay Miklós miniszterelnöksége alatt pedig helyzetük változó volt. Negatív változás volt, hogy ekkor vezényeltek ki német kérésre a bori rézbányákhoz tízezer munkaszolgálatost. Jó irányú változás volt viszont, hogy 1943 őszén több hátrányos megkülönböztetés megszűnt, például a munkaszolgálatban elhunytak hozzátartozói is kaphattak segélyt. Általában a front közelében lévő munkaszolgálatosok helyzete volt a legnehezebb; a hátországban szolgálatot teljesítők jobb körülmények között voltak.

---

[166] A munkaszolgálatról: Braham, 1988. 238-274.; Karsai, 1962.
[167] 1939:II.tc. A közérdekű munkaszolgálatot a 230. szakasz vezette be.
[168] L. 72. lábjegyzet.
[169] Stark Tamás szerint jóval kisebb a keleti fronton meghalt munkaszolgálatosok száma. Az eltűntnek nyilvánítottak számát 19 ezerre, az elesettek számát pedig 15 ezer körülre teszi. Stark, 1989.a.

A munkaszolgálatban a változást a német megszállás hozta; 1944 nyarán ugyanis a munkaszolgálatba behívás a gettózástól való megmenekülést jelenthette (A:III.8.4. A mosoni gettó, A:III.8.5. Győr: a gyűjtőtábor, A:III.9. Munkaszolgálat).

Arról, hogy a győri és a vármegyei zsidókat hogyan érintette a munkaszolgálat, nincs sok adat. Csupán az 1944-es névjegyzékek (A:III.6.2. Összeírás) tüntették fel a munkaszolgálatosok nevét, nem egy esetben azokét is, akik a keleti fronton eltűntek.

A:II.7. Külföldi zsidók

Az 1930-as évek végétől növekedett azoknak a zsidóknak a száma, akik Magyarországon próbáltak a németországi üldözés elől menedéket keresni. Ennek oka az volt, hogy annak ellenére, hogy a zsidótörvények megnehezítették a Magyarországon élő zsidók életét, közvetlen életveszélytől nem kellet tartaniuk, szemben a szomszédos területen élőkkel.

A Magyarországra jövő zsidók egy része legálisan került az országba, őket a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH)[170] ellenőrizte. A vármegyében is voltak KEOKH által ellenőrzött zsidók. Pontos számukat nem lehet megállapítani, csak szórványadatok vannak.[171] Azokat, akik még 1944-ben is Magyarországon voltak, deportálták.

Valószínű nagyobb gondot jelentettek a határon illegálisan átszökő zsidók. A *Győri Nemzeti Hírlap* szerint a vármegye már 1938 májusában feliratban kérte a kormányt a német határon „áttett elemek" helyzetének rendezésére. A lap szerint a német határon „kísérelték meg a beszivárgást azok az elemek, amelyeknek ittléte egyáltalában nem kívánatos."[172] Az idegenek ellenőrzésére 1939 júliusában tartottak razziát elsősorban Győrszigeten, ahol 712 igazoltatottból három fő esetében indítottak eljárást.[173]

A határon átszöktetésekről szintén csak elszórt adatok vannak, elsősorban internálási határozatok formájában.[174]

---

[170] A Belügyminisztérium VII. közbiztonsági osztályához tartozott, 1930-ban hozták létre.

[171] 282/1944.rendőrségi iratok, 261/1/1944.rend.; 1518, 6283/1944.sok.fsz. GYL. Az utóbbi két szám alatt két „hontalan" zsidó család (Einhorn Lába Gyömörén és Bárász Lipót Téten élt családja) összes Magyarországon keletkezett irata megtalálható, a család tagjainak *fényképével* együtt. 1944-ben a többi zsidóval együtt deportálták őket.

[172] *GYNH.*, 1938. május 11. 1.

[173] *GYNH.*, 1939. július 2. 3.

[174] Ezek az internálási határozatok 1942-ben keletkeztek, a magyaróvári járásban. Négy embert internáltak zsidók Magyarországra szöktetése miatt, egyikük esetében megjegyzik, hogy „öt alkalommal részes volt abban, hogy zsidófajú egyének Németországból, Magyarországra az országhatáron át, jogtalanul történt érkezése sikerrel járt." 500/1944.m.fsz. ML. A többi internálásról szóló irat: 2915/1944.m.fsz. ML., 29/1945.m.fsz. OL.Mf.I.82.201.c. A *GYNH.* 1938 áprilisában adott hírt szökött zsidók Győrbe érkezéséről, akiket azonban Pestre menet elfogott a rendőrség. *GYNH.*, 1938. április 24. 2.

A német megszállás előtt két tömeggyilkosság[175] történt Magyarországon, illetve az ország területéről származó emberekkel. A Szovjetunió elleni háború módot adott arra, hogy a „hontalannak" minősített zsidók egy részét, mintegy 18 ezer embert deportáljanak. A deportáltak nagy részét 1941. augusztus 27-28-án Kamenyec-Podolszkijban és más helyeken az *Einsatzgruppe-C* leöldöste.[176] Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter leállította az akciót. Majsai Tamás kiemelte, hogy a KEOKH a deportálás leállításában csak ideiglenes intézkedést látott. Nincs adat arról, hogy erről a területről is deportáltak „hontalan" zsidókat.

A:III. A német megszállás után

A:III.1. A német megszállás célja

A német hadsereg 1944. március 19-én szállta meg az országot.[177] A németek előzetes várakozásával ellentétben ellenállás nem volt. A megszállás elsődleges célja Magyarország háborúból való kiugrásának megakadályozása volt, azonban alkalmat adott a magyar zsidók gettózására és deportálására is. A megszállás tehát feltétele volt a történteknek, azonban a magyar hatóságok aktív részvételére és a magyar környezet passzív részvétlenségére egyaránt szükség volt.

A:III.2. A német megszállás kezdete a vármegyében

Telbisz Miklós alispán a következőképpen foglalta össze március 19-e eseményeit: „Folyó év március hó 19-én történelmi fordulatot élt át Magyarország. Reggel 8 óra 55 perckor vettem azt a hivatalos értesítést, hogy aznap nyugat-keleti irányban német csapatok fognak áthaladni Magyarország területén és azokat minden vonatkozásban bajtársias előzékenységgel támogatásban kell részesíteni. … a törvényhatóság területén a bevonuló német katonákat mindenütt szívélyesen fogadták, említésreméltó zavaró incidens nem fordult elő. … Azóta az átvonuló német csapatok zöme március hó 27-28. napokban hagyta el a vármegye területét, kivéve Mosonmagyaróvár megyei várost, ahol egy német biztonsági alakulat van ezidőszerint."[178] Az alispán március 22-i feljegyzése szerint Mosonmagyaróvárott mintegy 300 német katona lesz, 500 pedig Levél, Hegyeshalom és egyéb községekben.[179] Levélre azonban nem érkeztek meg a várt német katonák[180]; hogy a

---

[175] Kamenyec-Podolszkij 1941 augusztus, Újvidék, 1942. január
[176] Braham, 1988. I. 169-174.; Majsai, 1986.
[177] A megszállás előzményeiről: Ránki, 1978.
[178] 5689/1944.alp. Az alispán március havi jelentése. GYL.
[179] 5012/1944.alp. GYL.
[180] 2071/1944.m.fsz. ML.

többi községben mi volt a helyzet, azt nem lehet tudni. Német tisztek Győr városában is laktak, a Fehérhajó és a Royal Szállóban, valamint zsidó lakosok lakásaiban.[181]

A magyar hatóságok és a német hadsereg viszonyát az időközben kinevezett Sztójay-kormány április 19-én rendezte. A rendelet leszögezte, hogy az együttműködés alapja az a tudat, hogy a német hadsereg nem megszállóként érkezett, hanem barátként, hogy „erőfeszítésünk ne csak kint a harctereken, hanem itthon a belső frontokon is azonos összhangban" legyen.[182]

A:III.3. A „zsidókérdés megoldásának" intézményrendszere

A:III.3.1. A német megszállók[183]

A német megszálló apparátus feje Edmund Veesenmayer volt, a Harmadik Birodalom teljhatalmú megbízottjaként.

A német hadsereg élén április közepétől Greiffenberg tábornok állt. Katonai szempontból teljes mértékben rendelkezett Magyarország felett.

A Gestapo Magyarországon tartózkodó egységét Otto Winkelmann irányította; a hadsereggel együtt érkezett csoport Braham szerint 5-600 fős volt.[184] Winkelmann irányítása alá tartozott – legalábbis elvileg – a „zsidókérdés megoldását" szervező *Eichmann-Sonderkommando*. A csoport létszáma 150-200 főre tehető[185]; vezetője Adolf Eichmann *SS-Obersturmbannführer*.[186] Az Eichmann-csoport tagja volt többek között Dieter Wisliceny, Hermann Krumey, Otto Hunsche és Franz Novak.

A német rendőri erők szám szerinti ereje tehát nem volt jelentős. Nagy mértékben kellett az országos erőkre és a helyi végrehajtó szervekre támaszkodniuk.

A „végső megoldásban" játszott német szerep csak országos szinten rekonstruálható. A helyi iratok között nincs írásos nyoma a német befolyásnak. A levéltári anyag csak elszórt anyagi kéréseket őrzött meg. Elenyésző számú utalás mutatja, hogy jelen voltak az eseményeknél a németek. Ennek oka az lehet, hogy az ügyek intézése nagy részben szóban történhetett. Így helyi szinten nem lehet pontosan megállapítani a német részvétel és ezzel a felelősség mértékét.

---

[181] 3899, 4962, 9528/1944. pm. GYVL.
[182] 6000/1944.VII.Res.B.M. *Vádirat… I.*, 187-189.
[183] A megszállókról: Ránki, 1976. 155-185.; Braham, 1988. I. 314-324.
[184] Braham, 1988. I. 319.
[185] Lévai Jenő 300 főre becsüli a csoport létszámát. Lévai, 1946, 125.
[186] Eichmann szerepe talán a legvitatottabb. Ennek valószínűleg az az oka, hogy az ő pere irányította a figyelmet ismét a holokauszt témájára. Arendt, 1964.; Hausner, 1984.

A:III.3.2. Az országos vezetés

Az ország élén Horthy Miklós kormányzó állt. A végső megoldás szempontjából három esetben jutott döntő elhatározásra. A Sztójay-kormány megalakulása után a zsidókérdés tekintetében szabad kezet adott a kormánynak[187], ezzel utat nyitva a zsidók deportálása előtt. E lépésének célja a felelősség elhárítása volt, ugyanis voltak információi a német végső megoldás lényegéről. Ez a tette lehet a legvitatottabb, ugyanis második döntése, amit július 7-én hozott[188], azt mutatja, hogy volt lehetősége a cselekvésre. Akkor – az egyházak, valamint külföldi vezetők tiltakozásának, valamint a németek számára romló hadi helyzetnek köszönhetően – leállította a deportálásokat.[189] Így, noha kisebb deportálások még történtek[190], a budapesti zsidóság deportálására nem került sor. Horthy szerepének harmadik csomópontja a kiugrási kísérlete, ami után lemondott. Ez a lépés nyilván már „csak" a budapesti zsidókat és a munkaszolgálatosokat érintette; ez után a teljes létbizonytalanság következett a számukra.

Horthy visszavonulásával az események irányítása a kormány kezébe került. Sztójay Döme kormánya több napos tárgyalás eredményeképpen kapott megbízást.[191] A végső megoldás tekintetében a legfontosabb szerepe a belügyminiszternek, Jaross Andornak és két államtitkárának, Baky Lászlónak és Endre Lászlónak volt. Baky László irányítása alatt állt a csendőrség és a rendőrség[192], míg Endre a „lakásügyi osztály" élén gyakorlatilag a gettózást irányította, emellett a közigazgatás felügyelete is feladata volt.[193] A „zsidókérdés megoldásának" gazdasági vonatkozásait Kunder Antal kereskedelmi és közlekedésügyi, Szász Lajos iparügyi és Jurcsek Béla földművelésügyi miniszter intézte. A „szellemi élet megtisztításában" Antal István kultuszminiszter, aki az igazságügyi tárca birtokosa is volt, valamint Kolosváry-Borcsa Mihány kormánybiztos vállalt szerepet. A kormány honvédelmi minisztere Csatay Lajos volt.

A kormány összetételében augusztusban, tehát már a vidéki zsidók deportálása után történt változás: a hónap elején Horthy leváltotta Imrédy Bélát és Kunder Antalt, Jaross Andor pedig lemondott. Endre László és Baky László államtitkárok eltávolítását a

---

[187] A minisztertanácsi jegyzőkönyv. *Vádirat… I.* 50-51.

[188] Veesenmayer már július 6-án jelentette Ribbentrop külügyminiszternek, hogy Horthy leállította a deportálást. *Wilhelmstrasse…* 873-874.

[189] Braham, 1988. II. 148-149; Lévai, 1946. 179.

[190] Braham, 1988. II. 155-157.

[191] Ránki, i.m. 135-153.

[192] Baky László irányítása alatt állt a Belügyminisztérium VI. rendőrségi osztálya, a VIII. rendőri büntető osztálya és a XX. csendőrségi szolgálati osztálya. *TC.*, 1944. 17-25.

[193] Endre László vezette a Belügyminisztérium III. vármegyei és községi osztályát, a IV. városi osztályát, valamint a XXI. lakásügyi osztályát. Uo.

Belügyminisztériumból már júniusban szükségesnek tartotta[194], az ő megbízatásuk a Lakatos-kormány kinevezése után szűnt meg.[195] Augusztus 28-án Horthy Lakatos Gézát bízta meg kormányalakítással; a Lakatos-kormány feladata a háborúból való kiugrás előkészítése lett volna.[196] A fegyverszünet bejelentése azonban sikertelen volt, így a politikai hatalom a mindaddig mellőzött Nyilaskeresztes Párt kezébe ment át.[197] Horthy Miklós lemondása előtt kinevezte Szálasi Ferencet miniszterelnökké; kormányának tagjai közül Vajna Gábor belügyminiszter, Budinszky László igazságügyminiszter, Beregfy Károly honvédelmi miniszter neve említendő.

A gettózás és deportálás végrehajtásában döntő szerepet játszott a csendőrség és a rendőrség. A csendőrség felügyeletét a Belügy- és a Honvédelmi Minisztérium együtt látta el. A csendőrség felügyelője Faragho Gábor volt, a németek és a csendőrség közötti összekötő tiszt pedig Ferenczy László csendőr alezredes volt, utóbbi szervezte a helyi közigazgatás, a csendőri és rendőri erők együttműködését a gettózás és deportálás során, és írt róla jelentéseket.[198]

A:III.3.3. A helyi végrehajtó szervek

A német megszállás után a közigazgatás felső szintjén óriási tisztogatás folyt, mivel a kormányváltás miatt a főispánok felajánlották lemondásukat az új kormányfőnek.[199] Ez Győr-Moson-Pozsony vármegyét nem érintette; személycserék csak a nyilas hatalomátvétel után zajlottak le.

A közigazgatás feje a főispán volt. Ezt a tisztet mind Győrött, mind a vármegyében Kászonyi Richárd töltötte be, 1943 augusztusától.

Győrött a törvényhatóság első tisztviselője a polgármester volt. Koller Jenő 1940 januárjától állt a város élén, 1944 decemberéig, amikor nyugdíjazását kérte. A polgármester helyettese Valló István volt.

Mosonmagyaróvárott a polgármesteri tisztséget Sattler János töltötte be. Őt 1925 októberében választották meg. 1944. december elején öngyilkosságot követett el.[200]

---

[194] A június 26-i koronatanácson. Lévai, 1946. 174-175., Braham, 1988. II. 142-143.

[195] Baky augusztusban lemondott, felmentése szeptember 5-én jelent meg. Endrét szeptember 7-én nyugdíjazták. Lévai, 1946. 211.

[196] Rozsnyói, 1977. 5-22., 29-36., 43-54., 69-81.

[197] Teleki, 1974., 9-42.; Rozsnyói, 1977. 37-42., 55-68., 82-103.

[198] Lévai, 1946. 123., 140. A jelentések: *EBJ*., 497-522.

[199] A *Budapesti Közlöny* április 27-i száma 37 főispán lemondásáról adott hírt.

[200] Öngyilkosságának pontos oka nem ismert. A *Győri Nemzeti Hírlap* a következő hírt adta a polgármester haláláról: „úgylátszik, idegösszeomlás következtében tragikus körülmények között meghalt”. *GYNH*., 1944. december 7. 3. A *Mosonvármegye* december 10-i számának címlapját szentelte a polgármester emlékének.

A vármegye közigazgatásának élén az alispán állt. Telbisz Miklós 1939 óta töltötte be ezt a posztot, 1944. november 13-án mentette fel a hadműveleti kormánybiztos.

A város és a vármegye élén a nyilas hatalomátvétel után történtek változások. Kászonyi Richárd helyett Magyarffy Gyulát nevezték ki főispánná 1944. október végén.[201] Győr polgármesteri székében Koller Jenőt Karsay Árpád rendőrtiszt követte.[202] Mosonmagyaróvárott Sattler János öngyilkossága után az addigi polgármesterhelyettes, Kőhalmy László lett a város első polgára. Az alispán megüresedett posztjára csak 1945 februárjában nevezték ki László Lajost[203], így november közepétől február elejéig Hahn Géza vármegyei főjegyző intézte az ügyeket.

Az alispán alatt a járások élén a főszolgabírák álltak. A vármegyében ezen a szinten sem voltak jelentős személycserék. A tószigetcsilizközi járás főszolgabírája, Ott Jenő és a sokoróaljai járás főszolgabírája, Fülöp Kálmán az egész időszak alatt megtartotta tisztségét. A magyaróvári járás főszolgabírája Schmack Leó volt, a pannonhalmi (pusztai) járásé pedig Paulik Miklós. 1944 nyarán ők ketten tisztséget cseréltek.[204] A magyaróvári járás élén decemberben történt még változás, akkor Paulik Miklóst nyugdíjazták, helyére Kerekes Zsigmond került.[205] A rajkai szolgabírói kirendeltség élén Lébényi Béla állt az egész időszakban.

Az 1944 tavaszán-nyarán hivatalban lévő vármegyei és városi tisztségviselők mindegyike több év óta töltötte be tisztségét, és általában több évtized óta a közigazgatásban dolgozott. Tisztségüket a nyilas hatalomátvételig megtartották. Ez a személyi állandóság eltér az ország többi részétől, hiszen általában nagy személyi változások történtek a német megszállás után. Ez viszont azt jelenti, hogy a területükön élő zsidók gettózása és deportálása az évtizedes szakmai gyakorlat által kialakított hivatali ügymenet keretén belül történt, vagy legalábbis annak az ügymenetnek a lehetőségekhez képest történő alkalmazása mellett. Egyébként a különböző tisztségviselők közötti különbségek látszanak az iratokból. Például a főszolgabírák közül Fülöp Kálmán volt a legpontosabb (pl. B:I.3. A rendeletek általános következménye), mindig igyekezett a kiadott rendeleteknek megfelelni, és ha nem tudott, azt

---

[201] A *Győri Nemzeti Hírlap* a következő méltatással közölte a hírt: „1935 óta hűséges és sok érdemet szerzett egyénisége a Hungarista mozgalomnak. Szálasit, a Vezért mindig hűségesen követte.” *GYNH*., 1944. október 26. 1.

[202] *GYNH*., 1944. december 1. 2.

[203] *GYNH*., 1945. február 8. 2. A lap szerint eredetileg Thaisz Andort, Fejér megye nyugalmazott alispánját akarták kinevezni, akit azonban baleset ért. László Lajos korábban sárvári főszolgabíró volt.

[204] 11176/1944.alp. (07.14.) GYL.

[205] ad 1007/1944.főisp.ált. GYL.

érzékelhető ingerültséggel tudatta a felsőbb hatóságokkal. Ezek az eltérések azonban az eltérő egyéniségből eredtek; döntő hatással az események kimenetelére nem voltak.

A nyilas időszakban a párt tagjai közül megyevezetőket, városvezetőket, etc. neveztek ki.[206] A „megyevezető testvér" Szekendy György volt 1945. március elejéig, akkor Magyarffy Gyula főispánt nevezték ki a helyére.[207] Győr városvezetője Molnár Sándor majd Péchy Sándor[208], Mosonmagyaróvár városé és a magyaróvári járásé Sellyey Gábor.[209] A sokoróaljai járás járásvezetője Baumgartner Aladár, a tószigetcsilizközi járásé Varga Gyula, a pannonhalmi járásé Árkosi Bertalan volt.[210]

A nyilas időszakban befolyása lehetett a terület közigazgatására annak, hogy az országos vezetés is Nyugat-Dunántúlra helyezte át központját.

A zsidók gettózásában és deportálásában fontos szerepet játszottak a csendőrök és a rendőrök. A győri rendőrkapitányság élére a március közepe óta hivatalban levő Russay Géza helyére április végén átmenetileg Árvay Adorján került, majd Versényi Jenő Bajáról. A két szervezet tagjainak általában végrehajtó szerepe volt, azonban a csendőrség igen gyakran, elsősorban internálások és elkobzások esetében kezdeményezőként lépett fel. A II. székesfehérvári csendőrkerület vezetője Sellyey Vilmos volt.

A zsidó vagyon kezelője a pénzügyigazgatóság volt. A pénzügyigazgatóság győri fiókjának munkáját Virág Ferenc pü. főtanácsos vezette.

A felsorolt végrehajtó szerveken túl a zsidók gettózása és deportálása, valamint az utánuk maradt tárgyak leltározása és raktározása a legkülönbözőbb foglalkozású emberek közreműködését igényelte, a középiskolás leventéktől kezdve a fuvarosokon keresztül a szülésznőkig. A „végső megoldásnak" sok olyan járulékos feladata volt, hogy alig akadt a nemzsidó környezetnek olyan rétege, amely valamilyen módon nem vállalt volna tevőleges részt a munkából.

A:III.4. A „végső megoldás" jogi alapja

A „végső megoldás" lépcsőfokait jelentő intézkedéseket kormányrendeletek hozták. A nyilvánosan megjelent rendeletek hivatkozási alapja az 1939:II. törvénycikk[211] 141.

---

[206] A nyilas közigazgatásról: Teleki, 1974. 241-248.
[207] *GYNH.*, 1945. március 4. 1.
[208] *GYNH.*, 1944. október 29. 5.; 1945. január 24. 2.
[209] *MVM.*, 1944. november 12. 2.
[210] *GYNH.*, 1945. január 24. 2.
[211] 1939:II. tc. a honvédelemről. *MT.*, 1940. 6-128.

szakaszának második bekezdése, ami rendkívüli helyzetben rendeleti úton való intézkedésre hatalmazza fel a kormányt.[212]

A kiadott rendeletek megszegésének kihágássá nyilvánítására és az ennek megfelelő büntetés kiszabására a törvény 212. szakasza szolgált felhatalmazásul.[213]

A zsidók gettózását elrendelő nyilvános rendelet[214] a honvédelmi törvény 159. szakaszát is felhatalmazásul használja. A szakasz „a magánjogi jogviszonyoknak a rendkívüli körülmények következtében szükségessé váló rendezésére" ad felhatalmazást a kormánynak.[215]

A gettózás és deportálás szempontjából legfontosabb rendelet, az április 7-én alkotott bizalmas belügyminiszteri rendelet (A:III.8.1. A gettózás és deportálás „törvényes" alapja)[216] azonban nem hivatkozott ezekre a törvényekre, tehát még a rendszer belső logikája szerint sem volt törvényes.

A:III.5. A zsidó közösségi jogok sérelme

A:III.5.1. Zsidó közösségek a vármegyében a német megszállás előtt

A vármegye területén Győrött, Mosonmagyaróvárott, Téten, Gyömörén, Győrszentmártonban és Rajkán volt zsidó hitközség. Ezek közül csak a győri hitközség történetéről áll rendelkezésre feldolgozás, Domán István munkája.[217] A győri zsidóság lélekszáma az 1840-es évektől kezdett nőni, a hitközség így a XIX. század közepétől volt jelentős.. Az eltérő vallási irányzatok között itt is bekövetkezett a szakadás 1870-ben. A városban a neológ közösség volt a nagyobb[218], azonban az ortodox és a neológ hitközség kapcsolata jó volt a városban. Mindkét hitközség saját szervezeteket hozott létre. A neológ hitközség 1871-ben alapította a *Thórász Chaszad* egyletet a hagyományos irodalom ápolására, emellett működött a Győri Izraelita Ifjúsági Kultúregylet, a Nőegylet és a Győri Izraelita Leányegylet is. Az ortodox hitközségen belül létrehozták az Ortodox *Chevra Kadisát*, valamint *Tiferesz Báchurim* Egyesületet a Talmud tanulmányozására, emellett nőegylet és leányegylet is működött a hitközségben.[219] A zsinagógát a XIX. század második felében

---

[212] Uo. 84.
[213] Uo. 115-116.
[214] 1610/1944.M.E. *BK*., 1944. április 28. (95. szám) 2-3.
[215] L. 211. lábjegyzet 91.
[216] 6163/1944. Res.B.M. *Vádirat…I*. 124-127.
[217] Domán, 1979.
[218] Domán István szerint az ortodox hitközség a város zsidóságának 20%-át tömörítette. Domán, 1979. 21-22.
[219] Uo.

építették, az 1920-as években pedig kibővítették. A neológ hitközség vezetője 1935-től Róth Emil volt. Az ortodox közösséget Snyders Bernát vezette.

A többi hitközség közül talán a gyömörei lehetett a legjelentősebb, ott ugyanis rabbiképző intézet működött. A gyömörei hitközség anyakönyvvezető rabbija Steiner Ignác volt 1913-tól. A rabbiképző működéséről a *Győri Nemzeti Hírlap* 1939-ben számolt be, az iskola bezárását követelve.[220] A cikk szerint az iskola már a háború előtt működött, azonban csak a háború után lendült fel.

A rajkai közösség rabbija Krausz Mózes volt. A többi hitközség vezetőjének a nevét nem sikerült kideríteni.

A mosoni, téti és a győrszentmártoni hitközségeknek is voltak szervezeteik. Ezek közül a legrégebbi a Mosonmagyaróvári Izraelita Nőegylet volt, amely 1875-ben kapott engedélyt a működésre. A mosonmagyaróvári és a győrszentmártoni *Chevra Kadisa*, valamint a Téti Izraelita Nőegylet működésének kezdete az 1894 és 1898 közötti évekre esik.[221] (A:III.5.3. A zsidó egyesületek feloszlatása)

Valószínűleg Mórichidán is volt aktív zsidó közösség, azonban annak működése a 40-es évek elejére minden bizonnyal megszűnt. A községben volt ugyanis egy zsinagóga, amiről a járás főszolgabírája 1944-ben azt állapította meg, hogy „egyházi célokat már hosszú évek óta nem szolgál."[222]

A:III.5.2. A zsidó önkormányzat felszámolása a megszállás után

Az Eichmann-csoport egyik első intézkedése volt az izraelita hitközségek önkormányzatának felszámolása. Budapesten központi zsidó tanácsot alakítottak, ennek vezetője Stern Sami, fontosabb tagjai Pető Ernő és Wilhelm Károly voltak.[223] A zsidó tanácsot áprilisban alakították meg hivatalosan.[224] A tanács vezetését pedig májusban újították meg.[225] A tanács feladata gyakorlatilag a német utasítások végrehajtása volt, később mentőakciókat is próbáltak szervezni.[226] A keresztény egyházak tiltakoztak az ellen, hogy

---

[220] *GYNH*., 1939. február 12. 3.

[221] Ezeket az adatokat az egyesületek feloszlatásáról szóló határozatok tartalmazták. 3437/1944.M.pm., OL.Mf.I.85.213.c.; 2916/1944.sok.fsz. OL.mf.I.83.207.c., GyL.; 2544/1944.p.fsz. GYL.

[222] 4556/1944.sok.fsz. GYL.

[223] A Zsidó Tanácsot már a megszállás utáni napon létrehozták: Braham, 1988. I. 339-343., Lévai, 1946. 85-95, Lévai, 1948. 73-75., Munkácsi, 1947. 20-22.

[224] 1520/1944.M.E. számú rendelet a zsidók önkormányzata és érdekképviselete tárgyában. *BK*., 1944. április 22. (90.szám) 1-2.

[225] 176.774/1944.VII.b.B.M. *BK*., 1944. május 13. (108. szám) 3. Az új tagok kinevezésének hátteréről: Lévai, 1946. 119-122.

[226] A Zsidó Tanács tevékenységéről: Braham, 1988. I. 339-383.; Lévai, 1946. 109., 119-120.; Lévai, 1948. 79-83.; A Tanács tevékenységének megítélése azóta is az egyik legvitatottabb kérdés a szakirodalomban. L. Bevezetés.

keresztény vallásúak felett is a zsidó tanács gyakoroljon hatalmat (B:V.2.3. Az egyházak a német megszállás alatt), az egyházak közbenjárására létrehozták a Keresztény Zsidók Szövetségét.

Zsidó tanácsok szervezésére vidéken is sor került. A szervezés módjára egy levélből lehet következtetni. Zwillinger Ferenc, az esztergomi izraelita hitközség volt elnöke így írta le a történteket: „… március 22-én két ismeretlen izr. vallású győri úr megjelent a helybeli és párkányi hitközségeknél, összehívatta az elöljáróságokat és a Győri Kerület azon üzenetét hozták magukkal, hogy megjelent Győrött két német SS altiszt és azt a parancsot továbbították, hogy a hitközségek és egyesületek azonnal szüntessék be működésüket, jelöljenek ki egy rangidősb. elöljárót, aki a helybeli zsidóvallás ügyeit vezetni fogja."[227] Zwillinger Ferenc azt kifogásolja, hogy a hitközségek vezetői ennek azonnal hitelt adtak és engedelmeskedtek, „ahelyett, hogy azonnal az illetékes magyar közigazgatási hatósághoz fordultak volna." Zwillinger Ferenc nem vette észre, hogy a magyar hatóságok a németeknek mindenben engedelmeskednek. A levelet, amely egyébként az egyetlen tiltakozó irat a levéltári anyagban[228], s amely azzal a kéréssel zárul, hogy „az idegen beavatkozás ellen sürgős védelmet nyújtani méltóztassék", március 29-én irattárba helyezték.

A hitközségek felszámolása valószínűleg a vármegyében is hasonlóan történt. A győrszentmártoni hitközség önállósága március 24-én szűnt meg, a hitközség és a *Chevra Kadisa* ügyeit ettől kezdve Léhner Pál, a hitközség volt elnöke irányította.[229] A helyi csendőrőrs jelentése szerint március 26-án írták össze a hitközség vagyonát, a vezetőség volt tagjainak és családtagjainak névsorát, és akkor határozták meg az adófizetők számát.

A győri zsidó tanács élén Unger Gyula állt. A tanács működéséről gyakorlatilag semmit nem lehet tudni, visszaemlékezések szerint a győrszigeti gettó gyűjtőtáborba telepítése előtt tárgyaltak a németekkel, illetve a gyűjtőtáborban is lehetett rendfenntartó szerepük (A:III.8.3. Győr: az elkülönítés első fázisa, A:III.8.5. Győr: a gyűjtőtábor) A mosonmagyaróvári zsidó tanács vezetője Frischmann Oszkár kereskedő volt. Május második felétől rá hárult a feladat, hogy a mosoni gettó ügyeit intézze. (A:III.8.4. A mosoni gettó)

A helyi zsidó tanácsok egy körzeti zsidótanács fennhatósága alá tartoztak. A körzeti zsidó tanács élén Biringer János győri fakereskedő állt, elvileg az ő ellenőrzése alá tartozott „Zala, Vas, Veszprém, Sopron, Győr, Moson, Pozsony, Komárom, Esztergom, Nyitra, Bars és

---

[227] 3463/1944.pm. GYVL. A levelet Zwillinger Ferenc az esztergomi és a győri polgármesternek is megküldte. A levélen nincs dátum.

[228] Bár valószínűleg személyes indíték is közrejátszott a levél megszületésében, hiszem a levélíró az esztergomi zsidó tanács elnökét „jelenlegi zsidó diktátor" megjelöléssel illeti. Uo.

[229] 2005/1944.p.fsz. OL.Mf.I.86.218.c.

Hont vármegyék egész zsidósága."[230] A győri körzeti zsidó tanács működéséről – a fent említett iraton kívül, amelyben a hitközségek feloszlatásáról tudósította a hitközségeket – eddig egy irat került elő. A március 25-én kiadott utasítás felhívta a győrszentmártoni zsidó tanács figyelmét arra, hogy az intézkedések a kitért zsidókra is vonatkoznak, így felszólítja Léhner Pált, hogy munkája során vegyen maga mellé egy kitért zsidót is. Munkácsi Ernő szerint a győri körzeti zsidó tanács létrehozása ellentétes volt az eredeti német tervekkel, ami szerint az egész magyar zsidóság egységes irányítás alá tartozzon; ezen kívül a két tanács létezése hatásköri problémát is felvetett.[231] Végül azonban a pesti zsidó tanács volt az egyetlen, aminek számottevő szerepe volt.

A helyi zsidó tanácsok működéséről igen kevés az adat. Jelentős működésre idejük sem volt. Létezésük két hónapja alatt minden bizonnyal abban próbáltak hinni, hogy működésükre egy idővel normalizálódó helyzetben szükség lesz majd. Május közepén, a vármegyei zsidók gettózásával a helyi zsidó tanácsok – a mosonmagyaróvári kivételével – valószínűleg megszűntek.

A helyi zsidó tanácsok és az országos zsidó tanács közötti kapcsolatról egyáltalán nincs adat.

A:III.5.3. A zsidó egyesületek feloszlatása

A zsidó egyesületek gyakorlatilag március végén, a hitközségek önkormányzatának felszámolásával egy időben megszűntek működni.[232] A belügyminiszter április 29-én kért kimutatást a vármegyében működött zsidó egyesületekről (A:III.5.1. Zsidó közösségek a vármegyében a német megszállás előtt). Az egyesületek feloszlatását kimondó belügyminiszteri rendelet június 16-án kelt.[233]

A:III.5.4 A zsidó anyakönyvek beszolgáltatása

A zsidó vallásfelekezeti és iskolai anyakönyvek beszolgáltatását június 24-én írta elő rendelet.[234] A téti és a gyömörei anyakönyveket június 30-án terjesztette fel a járás főszolgabírája. Jelentése szerint a két hitközség irattárából összeírások „és személyállapotra vonatkozó feljegyzések" nem kerültek elő. Iskolai anyakönyvek nem voltak a járásban, mivel zsidó elemi iskola nem működött. A gyömörei rabbiiskolából a körjegyző szerint „talmud és

---

[230] Uo.
[231] Munkácsi, 1947. 41.
[232] A győri körzeti zsidó tanács hitközségeknek szóló irata szerint. L. 229. lábjegyzet.
[233] L. 221. jegyzet.
[234] 8200/1944.V.K.M. BK., 1944. június 24 (141. szám) 5.; 4049/1944.sok.fsz. OL.Mf.I.84.207.c., GYL.; 3659/1944.p.fsz. GYL., 4349/1944.m.fsz., 5188/1944.M.pm. ML.

különböző zsidóhittankönyvek" maradtak a községben. A magyaróvári járás főszolgabírája július 10-én kapta meg a rajkai jegyző kimutatását. E szerint Rajkán három születési anyakönyv maradt az 1835-1895 közötti időszakból, valamint két-két házassági (1853-96) és halotti (1852-1896) anyakönyv. Oroszvárott szintén három születési anyakönyv maradt, az 1850-1886 közötti időszakból. A győrszentmártoni jegyzőt is felszólították az anyakönyvek beszolgáltatására, a végrehajtásról azonban nincs irat. A mosonmagyaróvári polgármester viszont azt jelentette az alispánnak július 18-án, hogy a „volt mosoni rabbi lakásán szorgos kutatás ellenére sem voltak feltalálhatók", míg a zsinagóga épületében volt hitközségi irodába nem tudtak bejutni az oda elhelyezett ingóságok miatt.

A:III.6. A személyi szabadság sérelme a gettózás előtt

A:III.6.1. Megjelölés

A zsidónak minősülők megkülönböztető jelzéssel való ellátása döntő lépés volt a folyamatban. Ezzel ugyanis a zsidónak minősülők mindenki számára első pillantásra jól láthatóan különültek el a nemzsidóktól. A németek már 1942 óta követelték a megkülönböztető jelzés bevezetését[235], azonban a Kállay-kormány sikerrel ellenállt ennek a követelésnek. A rendelet bevezetésére így csak a német megszállás után került sor. A rendeletet a március 29-i minisztertanácson fogadták el, április 5-én lépett életbe.[236] A rendelet minden hat éven felüli, zsidónak számító lakost arra kötelezett, hogy nyilvános helyen felső ruhadarabjának bal felső részén megfelelő módon felerősítve egy tízszer tíz centiméteres kanárisárga hatágú csillagot viseljen. A keresztény egyházak közbenjárására (B:V.2.3. Az egyházak a német megszállás alatt) a keresztény egyházak lelkipásztorai mentesültek a jelzés hordásának kötelezettsége alól. [237]

Győrött a megkülönböztető jelzés viselésének elrendelése után, április 21-én néhányan sárga virággal vonultak fel, a zsidókkal való szolidaritásuk jeléül.[238] A *Győri Nemzeti Hírlap* újságírója természetesen felháborodott, és e „hazaárulóknak" azt ajánlotta, hogy inkább a sárga csillagot tűzzék ki.[239]

---

[235] *Wilhelmstrasse…* 699-700. A magyar kormány elutasító álláspontja (1942. december 2.): 701-703.
[236] 1240/1944.M.E. *BK*., 1944. március 31. (73. szám) 3.
[237] 1450/1944. M.E. *BK*., 1944. április 5. (77.szám) 4.
[238] *GYNH*., 1944. április 22. 3.
[239] A megkülönböztető jelzés elleni egyéb tiltakozásról nincs adat. Bibó István szerint egyébként általában jellemző volt a tiltakozás elmaradása, ami szerinte a magyar társadalom erkölcsi csődjét jelezte. Bibó, 1948. In: Uő, 1994. 33.

A:III.6.2. Összeírás

1944. április elejétől május közepéig több alkalommal is összeírták az egyes települések zsidónak számító lakóit. A névjegyzékek a zsidónak számítók pontos számontartására és ellenőrzésére szolgáltak; később valószínűleg a gettózást is ezek alapján végezték el.[240]

Az első összeírás 1944. április 6-8. között zajlott le. A bizalmas belügyminiszteri rendelet szerint a névjegyzékeket a zsidó községi szervezeteknek kell elkészíteniük.[241] A négy példányból egyet a belügyminiszternek, egyet a csendőrőrsparancsnokságnak, egyet a rendőrségnek kellett leadni. A negyedik példány a polgármesternél maradt a városokban; a községek egy része pedig a főszolgabírónak küldte el.

A második névjegyzék április 24-26. között keletkezett, alispáni utasításra. Telbisz Miklós a megkülönböztető jelzés viselésének hatékonyabb ellenőrzése érdekében íratta össze a hat éven felüli zsidókat.[242] Az ekkor keletkezett összeírások egy részében így valóban csak a hat éven felüliek szerepelnek; néhány jegyző azonban a hat éven aluliakat is felvette a listára.

Május első felében új listát nem kellett ugyan készíteni, azonban az egyes községekben lakó zsidók számáról tájékoztatni kellett a Vármegyei Közellátási Ügyosztályt, május 3-4. között.[243] Május 8-án ismét az alispán kérte a zsidók számának meghatározását.[244] Az adat mellett azt is közölni kellett, hogy a községben lakó zsidók hány lakószobát és egyéb helyiséget foglalnak el. Ez utóbbi adat valószínűleg már a gettózás előkészítésére szolgált, azt ugyanis öt nappal később, május 13-án rendelte el Telbisz Miklós.

Az utolsó névjegyzék a gettóba szállítás alkalmával, május 15-én és 16-án keletkezett.

Az első névjegyzékek nem voltak egységesek a közölt adatok tekintetében, annak ellenére, hogy a belügyminiszteri rendelet meghatározta, hogy milyen adatokat kell felvenni a listára. A névjegyzékek az illető zsidó nevén kívül általában tartalmazzák a születési dátumot, néha a helyet is, valamint az édesanya nevét. Ritkábban vették fel a névjegyzékbe a lakcímet, elvétve a foglalkozást is fontosnak tartották megemlíteni. A névsorban általában szerepel a munkaszolgálatot teljesítők, valamint a már eltűntek neve is. Ugyancsak megjegyezték a névsort összeállítók azt is, ha valaki keresztény vallású vagy „félvér” volt. A magyaróvári járás főszolgabírója a névjegyzékek kézhezvétele után a „félvérekről” és a községbe újabban

---

[240] Névjegyzékek a következő számokon: 2777/1944.M.pm. OL.Mf.I85.213.c., ML.; 2506/1944.m.fsz. OL.Mf.I.71.166.c., ML.; 2283/1944.p.fsz. OL.Mf.I.86.218.c.; 3193/1944.tósz.fsz. OL.Mf.I.84.208.c., GYL. A névjegyzékek községenkénti adatai: függelék.

[241] 6136/1944.VII.Res.B.M. Lévai, 1948. 96.

[242] 6347/1944.alp. GYL.

[243] 2488/1944.p.fsz. OL. Mf.I.86.218.c.

[244] 7426/1944.alp. GYL.

került zsidókról jelentést kért a jegyzőktől.[245] Ennek eredményeképpen két máriakálnoki „félvért” töröltek a listáról, három levéli kisgyereket pedig már a mosoni gettóból vittek haza.[246] A többi járás főszolgabírája nem vizsgálta meg hasonló módon a névjegyzékeket. Külföldi állampolgárságra utalás egy esetben fordult elő a névjegyzékekben.

Az elszállítás alkalmával készített névjegyzékekben az elszállított zsidó nevén és egyéb adatain kívül általában szerepel a szállítást végző fuvaros neve és a szállításhoz igénybe vett kocsik száma is.

Az áprilisban, illetve a május közepén készített névjegyzékek között sok esetben van eltérés, esetenként elég jelentős. Ennek oka egyrészt az, hogy a munkaszolgálatot teljesítő zsidókat május közepén még nem vitték a gettóba, így értelemszerűen nem szerepelhetnek az elszállításkor keletkezett listán. Az eltérés másik oka az lehet, hogy áprilisban minden zsidót, aki akkor éppen az adott községben tartózkodott, felvettek a listára. Sok győri zsidó azonban a bombatámadástól való félelmében a Győr környéki falvakba költözött, de elképzelhető, hogy időközben, ha kaptak utazási engedélyt, akkor visszatértek állandó lakhelyükre.

A:III.6.3. A mozgásszabadság korlátozása

A zsidók mozgásszabadságának a korlátozása rögtön a megszállás után érezhető volt. A németek ugyanis az első naptól tömegesen tartóztattak le zsidókat vasútállomásokon. A német hadsereg és a magyar hatóságok viszonyát szabályozó rendelet április közepén is fenntartotta a német hadsereg jogát „néhány zsidó” „ártalmatlanná tételére”, az indoklás szerint azok a német hadsereg és a „magyar nemzet egyetemes érdekeit” is veszélyeztetik.[247] A vármegyében hasonló letartóztatásokról iratot nem találtam, ez persze nem zárja ki, hogy itt is voltak hasonló letartóztatások.[248]

A zsidók utazásának korlátozásáról április 7-én jelent meg rendelet.[249] Ez megtiltotta zsidók vasúton, személyszállító hajón, „társas gépkocsin” utazását, valamint gépkocsi és motorkerékpár használatát. Lakóhelyük elhagyásához engedélyt kellett kérniük, amelyet csak indokolt esetben kaptak meg, s amelyet felhasználás után bevontak.

A zsidók utazását azonban már e rendelet előtt is korlátozták. A vármegyei tiszti főorvos már március 27-én panaszolta, hogy a német katonai parancsnokság megtiltotta Sugár

---

[245] 2506/1944.m.fsz. OL.Mf.I.71.166.c. Schmack Leó a rajkai, a mosonszentpéteri jegyzőtől és a halászi-i körjegyzőtől kérdezett rá emberekre április 14-15-én.

[246] 3356/1944.m.fsz. OL.Mf.71.166.c., ML.

[247] L. 182. lábjegyzet.

[248] Hacker Zoltán visszaemlékezése szerint a győri fogházban mintegy 180 zsidó foglyot tartottak fogva március végén. Vihar, é.n. 112-116.

[249] 1270/1944.M.E. *BK*., 1944. április 7. (79. szám) 4.

László és Farkas Ernő munkaszolgálatos orvosoknak lakóhelyük elhagyását, így nem tudnak eleget tenni feladatuknak.[250]

Ugyancsak az utazást korlátozta a gönyűi révkapitányság rendelete, ami a vármegyei és a győri folyókon korlátozta a zsidók utazását.[251] A rendelet érdekessége az, hogy miután május 22-én keletkezett, kihirdetése – ahol egyáltalán kihirdették – csak június elején történt meg, így gyakorlati hatása nem sok volt, hiszen addigra a vármegyei zsidók már a mosoni gettóban voltak (A:III.8.4. A mosoni gettó) A rendelet célja inkább az volt, hogy a révkapitányság vezetője bizonyítsa felettese előtt, hogy kiveszi a részét a „zsidókérdés gyakorlati megoldásából".

A külvilágtól való fokozatos elzárást szolgálták a telefonok és rádiók bejelentéséről majd beszolgáltatásáról szóló rendeletek.[252] A *Győri Nemzeti Hírlap* április 2-án jelentette, hogy Győrött körülbelül 240 zsidó telefonját szerelték le, ezek közül 69 frontharcosnak adták vissza a készüléket.[253] A *Győri Nemzeti Hírlap* szerint a rádiókat május 8. és 10. között kellett beszolgáltatni.[254] A beszolgáltatott rádiók száma legalább 700 volt; egy főispáni irat szerint ugyanis annyi készülék volt a városházán elraktározva 1944 novemberében.[255] (B:II.3.1. Beszolgáltatott ingóságok) A zsidók nemcsak nem birtokolhattak, de nem is hallgathattak rádiót; az újságban rendszeresen megjelent a figyelmeztetés, hogy zsidó „keresztény háznál sem hallgathat rádiót.

Belügyminiszteri rendelet tiltotta meg vendéglők, szórakozóhelyek, illetve szállodák látogatását zsidók számára.[256] A rendelet ugyanakkor felhatalmazta a polgármestert, hogy bizonyos létesítményeket ilyen célra kijelöljön. Koller Jenő május 24-én a zsidó tanács javaslatát elfogadva a Metropol Szálló négy szobáját jelölte ki a szállodák közül, a vendéglők közül pedig Weiss Hermann kóservendéglőjét és Schwarz Soma kifőzését.[257]

A zsidók vásárlásának időpontját csak június 4-én korlátozták rendelettel.[258] Versényi Jenő, a győri rendőrkapitányság vezetője azonban már május 13-án elrendelte, hogy napipiacokon csak délelőtt 10 és 11 között, a szerdai és szombati hetipiacon pedig 11 és 2

---

[250] 2408/1944.m.fsz. OL.Mf.I.71.166.c.
[251] A rendelet sok helyen előfordul. Pl. 388/1944. főisp. ált. GYL.
[252] 1140/1944.M.E. (távbeszélő adatszolgáltatás) *BK*., 1944. március 29. (71. szám) 1.; 1300/1944.M.E. (rádióbejelentés) *BK*., 1944. április 7. (79. szám) 4.; 33000/eln.18.-1944.H.M., 217300/1944.K.K.M. (rádiók igénybevétele ill. beszolgáltatása) *BK*., 1944. április 21. (89.szám) 2.
[253] *GYNH*., 1944. április 2. 2.
[254] *GYNH*., 1944. május 6. 2.
[255] 839/1944.főisp. ált. GYL.
[256] 500/1944.B.M. és 510/1944.B.M. *BK*., 1944. május 20. (113. szám) 4.
[257] 5572/1944.p.m. OL.Mf.I70.165.c.
[258] 1990/1944.M.E. *BK*., 1944. június 4. (125. szám) 2.

között vásárolhatnak zsidók.[259] Győrött tehát nemcsak hamarabb korlátozták a vásárlás időpontját, hanem szigorúbban is, mint az országos rendelet, hiszem az napi két óra bevásárlási időt írt elő. A rendelet érdekessége az is, hogy a júniusi kormányrendelet szerint a döntés a polgármester joga, itt pedig a rendőrség vezetője döntött.

Az előbbi rendelettel egy időben rendelte el Versényi Jenő azt is, hogy a zsidók április 1. és szeptember 30. között este 8 és reggel 5 óra, az év többi részében este 7 és reggel 6 között kötelesek lakásukban maradni.[260] A győri rendőrség vezetője tehát vagy valóban hosszú távú intézkedéseknek tekintette azt, ami a zsidókkal történt, vagy meg akarta őket téveszteni ezzel a rendelettel.

A nyilvános fürdő használatát megtiltó rendelet felhatalmazta a polgármestert, hogy meghatározott nap meghatározott időszakát kijelölje, amikor csak zsidók használhatják a fürdőt.[261] Győrött a kérdést csak május végén intézték.[262] A zsidó tanács – nyilván vallási okokból – a pénteki nap kijelölését kérte; a polgármester azonban hétfőt jelölte ki számukra. A *Győri Nemzeti Hírlap* június 10-én közölte, hogy a fürdőt június 12 után egyáltalán nem használhatják zsidók.[263]

A:III.6.4. Foglalkozási korlátozások

A zsidók foglalkoztatását korlátozó rendeletek kiadása rögtön a megszállás kezdetén megkezdődött. Ezek közül az első a zsidók közalkalmazotti foglalkoztatását, valamint az ügyvédi kamarai tagságát szüntette meg.[264]

A győri ügyvédi kamara 111 tagjából 47 számított zsidónak, ebből öten kivételezettek voltak. Emellett egy helyettes ügyvéd és tizenegy ügyvédjelölt számított zsidónak. A *Győri Nemzeti Hírlap* május 10-én közölte a hírt, hogy a 42 zsidó ügyvédet, valamint a zsidó ügyvédjelölteket és a helyettes ügyvédet törölték a kamarából.[265]

A közszolgálati alkalmazást tiltó rendelt végrehajtása április 27-én, tehát csaknem egy hónappal a rendelet megjelenése után kezdődött a városban és a megyében, legalábbis papíron, ugyanis a zsidónak számító alkalmazottak már áprilistól nem dolgoztak. A főispán

---

[259] 5165/1944.p.m. OL.Mf.I.70. 165.c. Megjelent a *GYNH*. május 13-i számának 6. oldalán is.
[260] GYNH., 1944. május 13. 5.; 5166/1944.p.m. OL. Mf.I70.
[261] 444/1944.B.M. *BK*., 1944. május 2. (98. szám) 1-2.
[262] L. 251. lábjegyzet, a zsidó tanács javaslata ott olvasható. A döntés: *GYNH*., 1944. május 26. 3.
[263] *GYNH*., 1944. június 10. 4.
[264] 1210/1944.M.E. *BK*., 1944. március 31. (73. szám) 2.
[265] *GYNH*., 1944. május 10. 2. A kamarából törölt zsidó ügyvédek névsorát a lap május 11-i számának 2. oldalán közölte. A lap egyébként már április 6-án, tehát a rendelet megjelenése után nem sokkal foglalkozott az ügyvédi kamara zsidó tagjaival (2.).

ekkor kért listát azokról, akiknek szolgálatát a rendelet értelmében meg kell szüntetni.[266] Ehhez az összes alkalmazottnak igazolnia kellett a maga és házastársa származását, nagyszülőkig visszavezetve. Az igazolások beszerzése sok esetben okozott gondot a rövid határidő miatt. Győrött négy embert nyugdíjaztak ekkor a rendelet alapján, az érintettek már áprilistól nem dolgoztak. Nyugdíjazásukról a döntés május 1-jén született meg[267], a róla szóló határozatot azonban a címzettek már nem kapták meg, „mert nevezett zsidó s ismeretlen helyen tartózkodik”[268], azaz már deportálták. A járások területén egy embert nyugdíjaztak a rendelet kapcsán.

Az előbbi rendelettel egy időben, március 31-én jelent meg a zsidók sajtókamarai, színművészeti és filmművészeti kamarai tagságát megszüntető rendelet.[269] A megyében a sajtókamarának korábban sem volt zsidó tagja; a másik kamaráról nincs adat.

A továbbiakban betiltották zsidók közszolgálaton kívül eső vállalatoknál való foglalkoztatását[270], iskola fenntartására[271], kiadóvállalatra kiadott iparengedélyüket megszüntették[272], sokszorosító ipart nem gyakorolhattak[273]. Ugyancsak rendelet írta elő a hasznothajtó jogosítványok bevonását.[274] A rendelet végrehajtása május végén kezdődött a vármegyében, ennek során összesen tíz hasznothajtó jogosítványt vontak vissza.[275] Ez az alacsony szám azt jelzi, hogy a hasznothajtó jogosítványok többségét már korábban, a zsidótörvények végrehajtása során bevonták.

Az orvosok helyzete némileg eltérő volt, ugyanis kevés orvos volt a megyében. Ez valószínűleg nem egyedi jelenség volt, hiszen míg a legtöbb foglalkozás esetében április-május folyamán betiltották zsidók foglalkoztatását, az orvosokról csak június 23-án jelent meg hasonló rendelet.[276] Ez kimondta, hogy zsidó orvos csak zsidó beteget gyógykezelhet. E tilalom alól kivételt jelentett az elsősegélynyújtás esete, valamint a munkaszolgálatosokra sem vonatkozott. A zsidók orvosi kamarai felvételét is megtiltották. Az orvosokra vonatkozó rendeletek azonban a vidéki zsidó orvosokat már nem érintették.

---

[266] 63/1944.főisp.biz. OL.Mf.I.81 197.c.
[267] 4797/1944.p.m. GYVL.
[268] 5806-8/1944.p.m. GYVL.
[269] 1220/1944.M.E. *BK*., 1944. március 31. (73. szám) 2.
[270] 1540/1944. M.E. *BK*., 1944. április 25. (92. szám) 1-2.
[271] 8960/1944.V.K.M. *BK*., 1944. május 12. (107. szám) 9.
[272] 10740/1944.M.E. *BK*., 1944. április 28. (95. szám) 4-5.
[273] 11000/1944.M.E. *BK*., 1944. május 20. (113. szám) 3-4.
[274] 1580/1944.M.E. *BK*., 1944. május 6. (102. szám) 1-2.
[275] 8361/1944.alp. GYL.
[276] 2250/1944.M.E. *BK*., 1944. június 23. (140. szám) 2.

A foglalkoztatást korlátozó rendeletek közül érdekes az, ami a zsidók mezőgazdasági munkavállalását korlátozta.[277] Ez ugyanis nem központi rendelet volt, hanem a győri csendőrség javaslatából született. Az alispántól telefonon kérték annak elrendelését, hogy zsidókat csak megbízható felügyelettel foglalkoztassanak a mezőgazdaságban, mert munkavégzésük „közbiztonsági okból nem kívánatos". A jelentések szerint azonban a rendelet tulajdonképpen felesleges volt, hiszen nem szegődtek el zsidók mezőgazdasági munkára.

A zsidóság foglalkozási megoszlása miatt (A:II.3. A terület zsidó lakosságának foglalkozási megoszlása) több embert érintettek azok az intézkedések, amelyek az üzletek és műhelyek, üzemek lezárásához vezettek. Ez azonban nem „csupán" munkahelyüktől fosztotta meg a zsidókat, hanem az eddig említett korlátozásoknál sokkal erősebben volt vagyoni kérdés, ugyanis az üzleteket és üzemeket gyakorlatilag elvették a zsidóktól.

Győrött rögtön a megszállás után gondot jelentettek a zsidó üzletek. Koller Jenő jelentése szerint az üzletekben „kiárusítás kezdődik, másrészt a zsidó üzlettulajdonosok azt sem tudják megakadályozni, hogy idegen állampolgárok … vásároljanak kötött forgalmú cikkeket."[278] Ennek következtében a polgármester több üzlet lepecsételéséről határozott. A lepecsételt üzletek száma április 3-áig 150 volt, elsősorban textil-, szőrme-, órás- és ékszerész üzleteket, illetve a tulajdonos kérésére más, ezekkel rokon szakmabeli üzleteket zártak le.

A zsidók vagyonbejelentését és a vagyon zár alá vételét előíró rendelet április 16-án jelent meg.[279] A vagyonbejelentéseket április 30-ig kellett megtenni a pénzügyigazgatóságnál. A vagyonbejelentéshez szükség volt az üzletek leltárának elkészítéséhez, a leltározás Győrött április 20-tól, a járásokban a legtöbb helyen április 21-től folyt.[280]

A Győri Nemzeti Hírlap szerint a pénzügyigazgatósághoz több mint kétezer vagyonbejelentés érkezett. A rendelet alapján zárolt üzletek száma Győrött 436 volt[281], Mosonmagyaróvárott pedig 54 üzletet és 34 iparost[282], a sokoróaljai járásban 12 „iparteleppet"[283], a magyaróvári járásban pedig 30 „szabadiparost"[284] érintett a rendelet. (Az üzletek további sorsa: B:II.2. Üzletek)

---

[277] 6447/1944.alp. GYL.
[278] 3556/1944.p.m. OL.Mf.I70.165.c.
[279] 1600/1944.M.E. *BK*., 1944. április 16. (85. szám) 1-3.
[280] *GYNH*., 1944. április 20. 4.; 2712/1944.m.fsz. OL.Mf.I.71.166.c
[281] 434/1944.kormb. OL.Mf.I.81.196.c.
[282] 3086 3816/1944.M.pm. OL.Mf.I.85.213.c.
[283] 4624/1944.sok.fsz.GYL.
[284] 3989/1944.m.fsz. OL.Mf.I.82.199.c.

A:III.7. Internálás a megszállás után

A rendőrhatósági őrizet alá helyezés a német megszállás alatt is gyakran „fegyelmező” eszköz volt a hatóságok kezében. A megszállás után az internálások száma valószínűleg emelkedett; erre utal, hogy egy belügyminiszteri rendelet utasítja a hatóságokat, hogy internálni csak veszélyes elemeket lehet, aki csak „gyanús”, azt rendőrhatósági felügyelet alatt kell tartani.[285]

1944. április-májusában a járásokban összesen 13 zsidót internáltak. Öt ember internálását azért kezdeményezte egy csendőr, mert „a lakosság között suttogó propagandát folytatnak az angolok és az oroszok mellett, valamint Cionista párt tagjai”.[286] Árurejtegetés vádjával három, vagyonrejtegetés miatt két embert internáltak[287], egy embert pedig azért, mert nem viselte a megkülönböztető jelzést.[288] Egy internálást pedig azzal indokoltak, hogy az illető „büntetett előéletű, állambiztonsági szempontból megbízhatatlan, a közre nézve gazdasági okokból káros egyén”.[289] Az internálás megokolásában tehát nincs semmi konkrét, gyakorlatilag a zsidók ellen szokásos általános vádakat sorolják fel az intézkedés indoklására.[290]

Az internáltak közül egy ember került a kistarcsai internálótáborba, ahonnan július 9-én[291], tehát már a deportálások leállítása után szállították „ismeretlen helyre”. A többi internált többsége a sárvári internálótáborba került, ott egyikük, egy 84 éves férfi meghalt, a többieket május 19-én, illetve június 4-én átadták „németországi munkára”. Érdekes, hogy az egyik árurejtegetés miatt internált nő, aki a budapesti gyűjtőfogházba került, letöltötte öt hónapos büntetését, így legalábbis november végéig túlélte az eseményeket.[292]

Az internált és az internálótáborokból az országból elszállított zsidók internálását egy belügyminiszteri rendeletnek megfelelően megszüntették.[293]

---

[285] 2282. sz. rádióhíranyag. (04.05.) 2977/1944.tósz.fősz. OL.Mf.I.84.208.c.

[286] 3248/1944.tósz.fősz. GYL.

[287] 4652/1944.M.p.m. OL.Mf.I.85.214.c., 3907/1944.m.fsz. OL.Mf.I.82.199.c., 3302/1944.tósz.fsz. GYL.

[288] 4307/1944.p.fsz. GYL.

[289] 2033/1944.p.fsz. GYL.

[290] Majsai Tamás említi a 30-as évek végétől jellemző ún. blankettális internálási gyakorlatot, amikor előregyártott formulákkal, nem konkrét vádakkal internáltak embereket. Majsai, 1986. 63-64.

[291] Valószínűleg elírás az iraton; a kistarcsai „vonatcsempészés” június 19-én volt. Lévai, 1946. 184-185.; Braham, 1988. II. 155-157.

[292] 4091/1944.tósz.fsz. GYL. További sorsáról sajnos nincs adat.

[293] 179.922/1944.VII.a.B.M. (06.10.) 4537/1944.M.p.m. OL.Mf.I.85.214.c.

A:III.8. Gettózás, deportálás

A:III.8.1. A gettózás és deportálás „törvényes" alapja

A zsidók gettózására a nyilvános rendelet 1944. április 28-án jelent meg.[294] Ez kimondta, hogy tízezer főnél kevesebb lakosú községek esetében „a törvényhatóság első tisztviselője akként rendelkezhetik", hogy a zsidók kötelesek az általa kijelölt más községbe vagy városba költözni, a tízezernél nagyobb városok esetében pedig a városnak meghatározott részeibe, esetleg kijelölt házaiba költözését írták elő. A rendelet idézett helyének megengedő módja természetesen nem bírt funkcióval; itt határozott utasításról van szó.

A nyilvános rendeletet ugyanis három héttel korábban megelőzte egy bizalmas rendelet, amely kimondta, hogy „A m.kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészenként rendelem el, melynek eredményeként a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborba kell szállítani."[295]

Már a gettózás megindítása után, május 11-én kelt az a bizalmas belügyminiszteri rendelet, ami felhatalmazta a közigazgatást, hogy ha a zsidók gettóba tömörítése valamilyen okból nem hajtható végre, akkor várjanak vele a belügyminiszteri tanácsadók megérkezéséig, a gettózás akadályát pedig jelentsék a Belügyminisztérium XXI. (lakásügyi) osztályának.[296]

A:III.8.2. A vármegye a rendelet végrehajtása szempontjából

Az idézett bizalmas rendelet a deportálást csendőrkerületenként rendelte el. Győr-Moson-Pozsony megye a II., Székesfehérvár központú csendőrkerület része volt. Az április 7-i rendelet szerint erre a csendőrkerületre közvetlenül a budapesti előtt került volna sor, a sorrendben tehát az utolsó előtti lett volna. A gettózás és deportálás sorrendjén éppen e csendőrkerület esetében változtattak: a miskolci csendőrkerülettel együtt a harmadik zónát alkotta (l. térkép). Így az e területen lakó zsidók deportálása közvetlenül az erdélyi és kárpátaljai zsidók deportálása után kezdődött.[297]

A:III.8.3. Győr: az elkülönítés első fázisa

Zsidó házak terve. A gettózást elrendelő nyilvános rendelet által kínált választási lehetőségekből Győrött először a zsidó házak kijelölését tartották megfelelőnek, mert Győrt

---

[294] 1610/1944.M.E. *BK*., 1944. április 28. (95. szám) 2-3.
[295] 6163/1944.res.B.M. *Vádirat… I.* 124-127.
[296] 31001/XXI.Res.B.M. (05.09.) 7702/1944.alp. GYL. A rendelet alkalmazásának sehol nincs nyoma.
[297] Az első zónát a VIII. (kassai) csendőrkerület, a második zónát a IX. (kolozsvári) és a X. (marosvásárhelyi) csendőrkerület alkotta. A harmadik zónához tartozott a II. (székesfehérvári) csendőrkerület mellett a VII. (miskolci) csendőrkerület. A negyedik zónát az V. (szegedi) és a VI. (debreceni) csendőrkerület, míg az ötödik zónát a III. (szombathelyi) és a IV. (pécsi) csendőrkerület alkotta. Az akció befejező részében az I. csendőrkerületben, a fővárosban és környékén élő zsidókra került volna sor. Braham, 1988. I. 424-425.

nem tartották alkalmasnak gettó felállítására. Koller Jenő polgármester május 10-én rendelte el, hogy az egy-két szobás lakásokból a Győrszigetben lévő zsidólakásokba, a három- és annál többszobás lakásokból pedig az általa kijelölt házakba kell költözni.[298] A Szigetbe költözés a *Győri Nemzeti Hírlap* szerint még aznap elkezdődött. A kijelölt házakról május 20-án jelent meg lista a lapban[299]; a véglegesnek szánt listát 24-én jelentették meg.[300] A lista összesen 109 házat tartalmaz, ezek többsége a Belvárosban volt. Így az intézkedések során gyakorlatilag abba a két körzetbe költöztették volna össze a zsidókat, ahol már korábban is nagy számban éltek. (A:1.5. A zsidók elhelyezkedése a területen)[301]

Győrszigeti gettó. Május 28-án azonban új rendelet jelent meg.[302] Ebben Koller Jenő Győrsziget városrészt jelöli ki gettónak (l. térkép).[303] A döntés belügyminiszteri utasításra született, ugyanis a belügyminiszter „a zsidók jelenlegi elhelyezését nem hagyta jóvá, és elrendelte Győr városban a gettó felállítását." Ez minden bizonnyal a Baky László elnökletével május 25-én tartott belügyminisztériumi értekezleten dőlt el, amit a harmadik deportálási zóna főispánjai, csendőrparancsnokai és rendőrfőnökei számára tartottak.[304]

A győrszigeti gettóba költözés határideje május 31. este 8 óra volt; a határidőt betartani nem tudók számára internálást helyeztek kilátásba. Mivel a rendelet május 28-án jelent meg, igen kevés idő állt rendelkezésre végrehajtására.

A gettó állapotáról és belső életéről korabeli irat kevés maradt fenn; gyakorlatilag az egyetlen dokumentum a győri tiszti főorvos jelentése, ami a gettóban június 6-án tett szemléről számol be.[305] A jelentés sorra veszi az emberek elhelyezésére szolgáló épületeket, vizsgálja azok tisztaságát és zsúfoltságát. „A győrszigeti áll. elemi isk. épületében a zsidó menház lakóit szállásolták el. Az elhelyezés nem zsúfolt… A Kígyó-utcai orth. templomból a padokat kiszedték és benn csak ágyak vannak. … A földszinten férfiak, az emeleti széles karzaton a nők vannak. A templom mérete kb. 14x22 m., alapterülete tehát kb. 300 m^2, itt ezen a tömegszálláson 60 embert helyeztek el. A kb. 8 m-es emelet-magasságú helyiség légtere bőven elegendő. Az egyik itteni lakásban kb. 30 m^2-es szobában 8 embert helyeztek el.. … megtekintettük a Kígyó-u 9/a. sz. alatti házat, itt pl. két 4x5 m-es szobában 5 ill. 6

---

[298] *GYNH.*, 1944. május 10. 1.
[299] *GYNH.*, 1944. május 20. 2.
[300] *GYNH.*, 1944. május 24. 2.
[301] A zsidó házak tervéről: Molnár, 1984. 114. A holokauszttal foglalkozó szakirodalom nem említi, hogy Győrött eredetileg nem gettót akartak felállítani.
[302] *GYNH.*, 1944. május 28. 6. A rendelet 27-én íródott.
[303] Braham szerint már május 23-án állt a győri gettó, amelyben a győri és vármegyei zsidókat is összegyűjtötték. Ez tévedés. Braham, 1988. II. 33.
[304] Veesenmayer május 25-i jelentése. *Wilhelmstrasse*... 853.; Braham, 1988. II. 31
[305] 6327/1944.p.m. OL.Mf.I.70.165.c.

személyt helyeztek el, ami megfelelő. Imaház-u. 1. sz. alatt az orth.isk. épületében a földszinten 3 helyiségből és előszobából álló lakásban 14 személy lakik. … Másik 2 szobában 5-5 személy lakik. Az emeleti 5x8 m-es tanteremben 11 ápolásra szoruló aggot, beteget helyeztek el. … Az emeleten van még egy kb. 8x7 m-es magas üres terem, melyet frissen meszeltek. Az épülethez tartozik az orth. rituális fürdő kisebb medencékkel és kádakkal." A jelentés tehát összesen 114 ember elhelyezéséről ad tudósítást, a közölt adatok szerint az egy főre jutó terület nagysága a valamivel több mint 3 m^2-től az 5 m^2-ig terjedt. A tiszti főorvos csaknem minden épületnél megjegyezte, hogy a mellékhelyiség tisztasága nem megfelelő. A gettóban konyha nem volt, és már nem is került felállításra. A tisztiorvos jelentésében szükségesnek tartotta szülőszoba felállítását, mert „bár az elhelyezés a zsufoltság mértékét nem üti meg közegészségi szempontból – az elhelyezés mégis szűkös és tömegszállás jellegű."

Farkas Henrik, az egyik túlélő visszaemlékezése szerint „Eleinte a gettóban, sőt azon kívül is szabadon mozoghattunk, később csak délelőtt 9-12 óra között hagyhattuk el a gettót, amelynek kapuját a rendőrség emberei őrizték."[306]

A város vezetése tisztában volt azzal, hogy a sok ember összeköltöztetésével járványveszély áll fenn. Koller Jenő polgármester már június 2-án, tehát két nappal a gettó megnyitása után elrendelte, hogy a gettó lakói tífusz elleni védőoltást kapjanak.[307] A tífusz elleni védőoltást egyébként a tiszti főorvos is javasolta imént idézett jelentésében; az oltás kiosztására azonban már nem maradt idő.

A győri gettó kiürítésére június 7. és 10. között került sor. Farkas Henrik beszámolója szerint: „Június 6-án a Gestapo győri kirendeltsége kiadta a rendelkezést, hogy a gettó zsidó lakói készüljenek fel az elköltöztetésre. Előzőleg az egész területet erős rendőr és csendőrkordon vette körül. Ezen a napon már senki sem hagyhatta el a gettót. A győri Zsidó Tanács vezetői megállapodtak a Gestapóval, hogy az elköltöztetést utcák szerint bonyolítják le, úgy, hogy két nap alatt keresztülvihető legyen. Megállapodtak abban is, hogy a ruhaneműkön és élelmiszereken kívül mindenki magával viheti a legszükségesebb bútordarabjait." A megállapodást nem tartották be; Farkas Henrik a következőképpen idézi fel a gettó kiürítését: „június 7-én már a kora hajnali órákban nagyobb számú csendőr szállta meg a gettó területét és… azokban az utcákban, amelyek a következő nap kerültek volna sorra, a zsidókat a legdurvább módon felverték és felszólították, hogy mindenki egy órán belül sorakozzék fel az utcán." A gettó kiürítése során a győrszigeti elemi iskola épületében

[306] Farkas Henrik visszaemlékezése. Vihar, é.n. 56-71.
[307] 6086/1944.p.m. OL.Mf.I.70.165.c.

kutatták végig a zsidókat értékek után: „Először a polgári bizottság elé kerültünk, ahol elkérték pénzünket és magunkkal hozott valamennyi értéktárgyainkat. … Ezután kerültünk a csendőrmotozók elé, akik csomagjainkat szétdobálták és személyi motozást alkalmaztak. … A nők motozását gumikesztyűvel ellátott szülésznők végezték, akik a nők hüvelyét is megvizsgálták. Mindez egy primitív spanyolfal mögött történt, így a nők motozását a jelenlévő csendőrök is végignézték, és közben sikamlós megjegyzéseket tettek." A fennmaradt levéltári iratok szerint a nők testi motozásában négy szülésznő vett részt. Munkájukat a csendőrség igazolta, így október-november folyamán napi 20 pengőt utaltak ki számukra az elvégzett munkáért.[308] Ezzel szemben a Farkas Henrik által említett „polgári bizottság" tagjai, négy adótiszt, nem részesült javadalmazásban, az adóhivatal vezetőjének javaslata ellenére sem.[309] A kérvény így foglalta össze a bizottság tagjainak tevékenységét: „Működésük abban állt, hogy a kiköltöző zsidók által leadott ékszereket, értékeket jegyzékbe foglalták, a megbecsült értékeket ugyanott feltüntették, az ékszereket és egyéb értékeket borítékba zárták és a ténykedésről felvett jegyzőkönyvet 4 példányban megszerkesztették. F. évi június hó 7, 8, 9 és 10-én úgyszólván hajnaltól éjszakáig folytatták tevékenységüket, hogy a kitűzött program az előírt időre megvalósítható legyen. Munkásságuk nemcsak fizikailag és szellemileg volt terhes és kimerítő, hanem szokatlanságánál és természeténél fogva ellenszenves, sőt gyűlöletes lett."

A szigeti gettóból a Budai úti barakkban létrehozott gyűjtőtáborba vitték az embereket 1944. június 7. és 10. között.[310] (A:III.8.5. Győr: a gyűjtőtábor)

A:III.8.4. A mosoni gettó

A vármegye zsidó lakosságának gettózását május 13-án rendelte el Telbisz Miklós alispán. A „költöztetés" időpontja május 15-17. A gettó Mosonmagyaróvárott, a mosoni városrészben a zsinagóga környékén, valamint az Osztermayer és a Mosonvár utcában volt.[311]

A Mosonba költözéshez a fogatokat a községi vezetésnek kellett biztosítania, ha a zsidónak nem volt saját fogata; a költségek a zsidó hitközséget terhelték. A gettóba szállítás

---

[308] 10112, 11345/1944.p.m. GYVL.

[309] Az adóhivatal vezetője június 17-én javasolta a polgármesternek a hivatalnokok díjazását. 6345/1944.p.m. GYVL.

[310] Lévai június 7-8-i dátumot ad meg; a gettó létszámát ötezerre teszi. Lévai, 1946. 148.

[311] Mosonmagyaróvárról nincs korabeli térkép. A mosoni gettóról: Bacsó, 1982. 208-209. A gettó létszámát 1300 főre teszi. A magyarországi holokausztot tárgyaló szakirodalom nem ír a mosoni gettóról; Braham könyvének második kiadása a lábjegyzetekben említi, hogy a vármegyei zsidókat Győrbe szállításuk előtt Mosonmagyaróvárra vitték. Ságvári Ágnes térképén Mosonmagyaróvár elosztó és vagonírozó helyként szerepel. A térkép nem jelzi, hogy gettó is volt itt; a bevagonírozás pedig nem itt történt, hanem Győrött. Ságvári, 1994.

útirányáról a tószigetcsilizközi járás főszolgabírájának rendeletéből szerezhetünk tudomást.[312] „Útirány: Tóköz, valamint Abda, Öttevény, Ménfőcsanak, Győrszentiván, Gönyű, Bőnyrétalap, Győrsövényháza, Lébény, valamint Bőny – győri és budapest-wieni műúton Győrön keresztül lesz szállítva – amíg a bácsai, kisbajcsi, zámolyi, dunaszegi, ásványrárói zsidók a Győr-hédervári, horvátkimlei, magyaróvári útvonalon lesznek elszállítva, ezeknek első pihenőjük Győrsövényháza lesz, míg a többi részben Öttevény, a szigetközieknek pedig Hédervárón fognak a szükséghez mérten pihenőt tartani."

A rendelet értesítette a jegyzőket, hogy a csendőrőrsök fel fogják velük venni az érintkezést, és kérte őket, hogy a csendőrökkel való megállapodás után „tegyék meg ésszerű és öntevékeny rendelkezéseiket ezen sürgős ügyben, amelyhez többet fűzni nem óhajtok, csak azt, hogy felesleges telefon érdeklődéssel hivatalomat ne zaklassák, hanem a karhatalommal karöltve nyugodtan bonyolítsák le ezen akciót."

A rendelet közli a községek vezetőivel, hogy „A zsidók kiértesítendők azért, hogy podgyászaikat az indításkor készenlétbe helyezzék. Közlendő velük, hogy Magyaróvár városában lesznek elhelyezve." A zsidókhoz eljuttatott értesítők közül egy került elő: a győrszentiváni jegyzői hivatal a következő szöveggel tudatta a gettózást: „Felhívom … győrszentiváni lakost, a járási főszolgabíró úrnak 3193/1944. számú telefoni rendeletére, hogy f. évi május hó 15-én reggel 5 órára legyenek útrakész állapotban, mert kocsikon Mosonmagyaróvárra lesznek szállítva. Ingóságaikat pakkolják össze ezen időre, hogy indulást ne hátráltassák. Holnap, azaz 14-én délelőtt 11 óráig jelentsék, hogy hány kocsira lesz szükségük."[313]

A tószigetcsilizközi főszolgabíró imént idézett rendelete meghatározza azt is, hogy kiket lehet lakóhelyükön hagyni: „Orvosilag igazolt betegek egyelőre visszahagyhatók, de ezzel visszaélés ne történjen, mert ezeket esetleg német katonák fogják összeszedni. Honvédelmi munkára kiadott mezőgazdasági munkálatokat végző zsidók visszahagyhatók, de csakis személyükre nézve és azon feltétel alatt, ha katonai felügyelet alatt dolgoznak. … A sárgacsillagos zsidó-orvosok visszamaradnak, személyükre nézve." A visszahagyhatók meghatározásában elsősorban a betegek visszahagyásának engedélyezése az érdekes. Erre ebben az egy járásban volt példa. A többi járás gettózást elrendelő utasítása ugyan nem maradt fenn, de nincs egyéb adat sem, ami azt mutatná, hogy bárkit betegsége miatt otthon hagytak volna a másik három járásban. E járásban a győri tisztiorvos, Dr. Máté Mihály két idős házaspárnak adott igazolást betegségükről: Singer Lajosnak és feleségének, akik

[312] 3193/1944.tósz.fsz. OL.Mf.I.84.208.c., GYL.
[313] 3866/1944.M.p.m. ML.

Kunszigetben, valamint Mauthner Mórnak és feleségének, akik Öttevényben laktak. Érdekes azonban, hogy a hátrahagyottakat összesítő főszolgabírói jelentésben Mauthnek Mórné neve nem szerepel, lehetséges, hogy időközben meghalt.

A vármegyei zsidókat tehát május 15-én és 16-án vitték Mosonmagyaróvárra. Érdekes, hogy az eredeti alispáni rendelet szerint még május 17-e is lehetséges dátuma lett volna a gettózásnak, azonban nincs adat arra, hogy bármelyik községben erre a napra hagyták volna a gettózást. A *Győri Nemzeti Hírlap* május 23-i adata szerint addig 996 zsidót vittek a mosoni városrészbe.[314] A cikk azt is megjegyzi, hogy azok a győri zsidók, akik a bombázástól való félelmükben költöztek falura „pórul jártak … mert őket is a mosonvárosrészi gyűjtőbe költöztették." A falvakban maradtak száma csak a tószigetcsilizközi és a sokoróaljai járásban ismert, előbbiben öten, három beteg és két munkaszolgálatos maradhatott otthonában, utóbbiban pedig két orvos, egy kivételezett hadirokkant és egy munkaszolgálatos szakasz maradt vissza. A gettóba költöztetésről a jelentések általában még május 15-én és 16-án elkészültek.[315]

A három járásban fennmaradt névjegyzékek alapján megállapítható az ezekből a járásokból gettóba vittek megoszlása életkoruk és nemük szerint (7. táblázat. A mosoni gettóba szállítottak életkori és nemi megoszlása).

7. táblázat. A mosoni gettóba szállítottak életkori és nemi megoszlása

életkor		0-1	2-3	4-6	7-10	11-15	16-20	21-30
férfi	m.j.	5	2	5	22	16	7	3
	p.j.	-	-	2	3	7	8	2
	t.j.	-	1	3	3	6	4	2
	össz.	5	3	10	28	29	19	7
nő	m.j.	-	4	8	10	10	10	9
	p.j.	1	-	-	2	7	8	8
	t.j.	1	-	2	7	6	5	4
	össz.	2	4	10	19	23	23	21
összesen		7	7	20	47	52	42	28
életkor		31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-
férfi	m.j.	3	11	9	7	5	2	-
	p.j.	4	12	11	8	4	-	-

[314] *GYNH.*, 1944. május 23. 2.
[315] 3193/1944.tósz.fsz. OL.Mf.I.84.208.c., GYL.; 2506/1944.m.fsz. OL.Mf.I.71.166.c., ML.

	t.j.	3	9	12	8	5	2	-
	össz.	10	32	32	23	14	4	-
nő	m.j.	27	22	13	13	15	1	-
	p.j.	11	16	8	10	5	-	-
	t.j.	15	12	13	6	4	2	1
	össz.	53	50	34	29	24	3	1
összesen		63	82	66	52	38	7	1

A sokoróaljai járás, valamint Mosonmagyaróvár adatait a táblázat nem tartalmazza.

A kapott adatokból a legfeltűnőbb a munkaképes korosztály – ott is elsősorban a 21-30 év közöttiek – rendkívül alacsony száma. A másik fontos dolog, hogy a gyerekek kivételével mindegyik korcsoportban a nők vannak többen. A két nem közötti különbség elsősorban 21 és 50 év között jelentős, de utána gyakorlatilag végig megmarad. Mindkét jellemző elsősorban a munkaszolgálat következménye volt, ugyanis a munkaszolgálatot teljesítő férfiakat ekkor még nem gettózták. A két említett jellemző mindhárom járásban megegyezik, így valószínű, hogy hasonló volt a helyzet a hiányzó sokoróaljai járásban, valamint a mosonmagyaróváriak esetében, akiknek a születési dátumát nem közli az összesítő lista.[316]

A járásokban visszahagyott zsidók nem sokáig maradhattak otthonaikban. Az alispán május 27-én adta ki az utasítást, hogy az összes sárga csillag viselésére köteles zsidó Mosonmagyaróvárra szállítandó.[317] Az alispán utasításával egy napon a győri csendőrszárnyparancsnokság is ugyanezt az utasítást közölte a főszolgabírákkal „felsőbb rendelkezésből”.[318] Az utasítás szerint a gettózás alól csak azok mentesültek, akiknek március 22. és május 31. között kiadott mentességi igazolásuk volt. Az utasítás azt is előírta, hogy az ekkor Mosonmagyaróvárra vitteknek a helyi rendőrségen kellett jelentkezniük; a május közepén Mosonba vitt embereket ezzel szemben Frischmann Oszkár, a mosonmagyaróvári zsidó tanács vezetője fogadta. Az e rendelet kapcsán Mosonmagyaróvárra szállítottak számát nem lehet megállapítani, mivel nem tudni a falvakban munkaszolgálatot teljesítők számát. Egy olyan eset ismert, amikor a járás főszolgabírája megpróbált közbenjárni valaki érdekében. Ott Jenő, a tószigetcsilizközi járás főszolgabírája kérte, hogy Kátai István munkaszolgálatos gyógyszerész Bőnyrétalapon maradhasson és elláthassa szolgálatát. A kérés nem vezetett eredményre.

[316] A névjegyzékek szerint a legfiatalabb gettóba szállított egy 1944. március 22-én született kislány, a legidősebb pedig egy 91 éves néni volt.
[317] 3034/1944.p.fsz. GYL.
[318] U.o.

A gettózásról kiadott rendelet szerint a költségek a zsidó közösséget terhelték. Frischmann Oszkár azzal a kéréssel fordult a főszolgabírákhoz, hogy állapítsák meg a fuvardíj összegét. A főszolgabírák válaszai közül egyedül a sokoróaljai ismert: Fülöp Kálmán arra utasította Frischmannt, hogy a jegyzőkhöz forduljon a kérdésben; emellett megjegyezte, hogy tudomása szerint Kajár és Szerecseny kivételével mindenütt kifizették a számlákat.[319] Győr számvevőszéke 1944. június második felében fizetett hét községnek fuvardíjat[320], így a többi helyen valószínűleg valóban az érintett zsidók fizették ki gettózásuk költségeit.

A mosoni gettó „belakoltatásának" utolsó fázisa a Mosonmagyaróvárott a magyaróvári városrészben lakó zsidók átköltöztetése volt.[321] Ez május 31-én zajlott, tehát a győri gettó megnyílásával egy időben vált teljes létszámúvá a mosoni gettó. Május 26-án Sattler János polgármester a zsidók „július 1-ére valószínűsíthető számát" 1250 főre tette, valószínű tehát, hogy ennyi emberre számított, hogy a gettóban fog lakni.[322] (Ez a becslés ugyanakkor azt is felveti, hogy másfél héttel a városból való elszállítás előtt a polgármester még nem tudta, hogy a zsidók csak ideiglenesen vannak városában.)

A gettóba költöztetéssel kapcsolatos ügyeket a *Mosonvármegye* szerint Perjámosy Elemér városi tanácsnok vezette, a közvetlen intézkedésekért Mayer János nyugalmazott főjegyző volt a felelős. A lap ugyancsak tudósít arról, hogy „A keresztény vallású zsidókat összetelepítik egy-egy lakásba, és figyelemmel lesznek arra is, hogy hasonló foglalkozásúak és társadalmi állásúak lehetőleg együtt lakjanak."[323] A gettó belső életéről, és arról, hogy a lap által megvalósult intézkedések megvalósultak-e, nincs adat.

A gettóba szállított zsidók részéről már az első napoktól kezdve megvolt az igény, hogy otthon maradt ingóságaik egy részét a gettóba vihessék. Ez az első néhány napon még sikerült, azonban a kérdés a helyi hatóságoknak gondot okozhatott. A rajkai jegyző a kérvények nagy száma miatt már május 20-án utasítást kért a magyaróvári járás főszolgabírájától, hogy teljesítheti-e az ilyen kéréseket, vagy sem; megjegyezte azt is, hogy a zsidók számára a magukkal vihető ingóság „Rajkán … minimálisra volt korlátozva."[324] A problémát a győri csendőrszárnyparancsnokság utasítása oldotta meg. A május 22-én kelt utasítás, amit egyébként a főszolgabírák egy részével telefonon közöltek, kérte a

---

[319] 3943/1944.M.p.m. OL.Mf.I.85.214.c.
[320] Az irat iktatószáma nem látszik a mikrofilmen. OL.Mf.I.13.
[321] 3991/1944.M.p.m. OL.Mf.I.85.214.c.
[322] 3843/1944.M.p.m. OL.Mf.I.85.213.c.
[323] *MVM*., 1944. május 21. 1.
[324] 3500/1944.m.fsz. OL.Mf.I.71.166.c.

főszolgabírákat, hogy az utánszállítás engedélyezésének jogát ne engedjék át a községeknek, s az utánszállítást ők maguk is csak a legszükségesebb esetben engedélyezzék.[325]

Az utánszállítás tiltása azért is érdekes, mert a mosonmagyaróvári hatóságoknak gondot jelentett a gettó ellátása. Sattler János polgármester május 26-án kérte a főszolgabírákat arra, hogy engedélyezzék élelmiszer, tűzifa és ruha Mosonba szállítását a járásukban lakott zsidóknak, ugyanis „Az egyesített vármegye zsidócsaládjainak itteni összpontosítása, illetve átvétele során megállapítást nyert, hogy egyes községek még a legszükségesebb ingóságok, élelmiszerek, ruházati cikkek és romlandó tárgyak elhozatalát is megtiltották. … A zsidócsaládok nem tudnak főzni, nem tudják ruhaneműjüket mosni, mivel az itteni közegészséget veszélyezteti(k). A legtöbben csak az egyrend fehérnemű van."[326] A polgármester kérése nem vezetett eredményre.

Június 2-án, a gettó lakóinak Győrbe szállítása előtt, a mosonmagyaróvári polgármesterhelyettes egy alispáni rendeletre hivatkozva felkérte a zsidó vezetést, „hogy a város területén a zárt területre telepített zsidó személyek közül a 18-48 éves férfi zsidó személyeket 24 óra alatt írja össze és a 2 példányban elkészített névjegyzéket hozzám terjessze be. … Külön kimutatásba vegye … azokat, … akik gépkocsi vezetők, gépkocsi javítók. A jegyzet rovatba vegye be, hogy az összeírt zsidó személy munkaképes-e."[327] A rendelet célja minden bizonnyal az volt, hogy a munkaképes zsidó férfiakat munkaszolgálatra vigyék, és ezzel megmentsék őket a deportálástól, másrészt pedig munkaerőt nyerjenek a hadicélokra. Sajnos az irat mellett nem volt adat arról, hogy végül hány embert vittek így ki a gettóból.[328]

A gettózottak közötti öngyilkosságról egy adat van: a Mosonvármegye egy ménfőcsanaki férfi öngyilkosságáról számol be.[329]

A mosoni gettó lakóit június 6-án délelőtt vitték vonattal Győrbe, a gyűjtőtáborba.[330]

A:III.8.5. Győr: a gyűjtőtábor

A vármegye zsidó lakosságát június 6-án (A:III.8.4. A mosoni gettó), a győri zsidókat pedig június 7. és 10. között (A:III.8.3. Győr: az elkülönítés első fázisa) vitték a gyűjtőtáborba, ami a Budai úti barakkokban kapott helyet.

---

[325] Uo.; 2926/1944.p.fsz. OL.Mf.I.86.218.c.
[326] 3910/1944.M.p.m. OL.Mf.I.85.214.c.
[327] 4049/1944.M.p.m. OL.Mf.I.85.214.c., ML.
[328] Ferenczy László tiltakozott az ellen, hogy SAS-behívóval tömegesen hívták be munkaszolgálatra a zsidó férfiakat, és a behívót még a gettóba is kézbesítették. Lévai, 1946. 140-141. Endre László június 21-i jelentése szerint 80 ezerre becsülhető az így behívottak száma. Uo. 288. Endrének ez az adata nyilván túlzó.
[329] *MVM*., 1944. június 4. 2.
[330] 3904/1944.m.fsz. OL.Mf.I.82.199.c.

A Budai úti barakkokat az első világháború idején építették, akkor hadifogolytáborként, a háború után szükséglakóhelyként működött. 1944. április 13-án, a Győrt ért bombatámadás alkalmával bombatalálat érte, ugyanis a barakk a Vagongyár mellett volt. A bombázás után a telepet lakhatatlanná nyilvánították. A *Győri Nemzeti Hírlap* május 5-én hírül adta, hogy lebontják a barakkokat. „A túlzsúfolt és emberi lakóhelynek már régen meg nem felelő budai úti barakktábort is megtépázta a bombázás. … Ez a szerencsétlenség megadta a lökést végre arra, hogy a barakok szomorú világa eltűnjék a város arculatáról. Eleget szégyenkeztünk miatta."[331]

Gyűjtőtábornak azonban még felhasználhatónak tartották a barakkokat az illetékesek. Az épületeket azonban először ki kellett üríteni, hiszen még laktak bennük. A kiürítést elrendelő polgármesteri rendelet így indokolta a lépést: „tekintettel az un. Budai barakkok tűzveszélyes és állékonyságuk szempontjából életveszélyes állapotára, azoknak 48 órán belüli kiürítését elrendelem."[332] A rendelet előírta, hogy a barakkok lakóit ideiglenesen a Győr környéki falvakban helyezzék el. (B:I.2. A gettózás következményei)

A barakkok kiürítése olyannyira kampányszerűen történt, hogy a rendeletben kitűzött 48 órás határidőt sem tartották be. A május 26-án kelt rendeletről még aznap este kiértesítették a lakókat, hogy a kiürítés másnap végrehajtható legyen.[333] Ez a sietség arra enged következtetni, hogy ez a lépés nem tartozott a polgármester által előre tervezett lépések közé. Valószínűleg a május 25-én tartott belügyminiszteri értekezleten kapott erre utasítást.

Az épületeket 27-én valóban kiürítették; ezután viszont rendbe kellett hozatni, hogy legalább ideiglenesen megfeleljenek lakóhelynek. A munkát munkaszolgálatosok végezték.[334] A kiköltöztetés kampányjellege azért is nehezen érthető, mert a felújítási munkákat csak június 1-jén kezdték. A munkát június 6-án, tehát akkor fejezték be, amikor a mosoni gettóból már megérkeztek a gettózottak.

A gyűjtőtábor életéről még kevesebb tudható, mint a győri gettó életéről. A tisztiorvos korábban idézett jelentése megjegyzi, hogy „a budai-baraki elhelyezés a volt szigeti állapotnál zsúfoltabb", bővebb információval azonban nem szolgál.[335]

---

[331] *GYNH.*, 1944. május 5. 2.

[332] 401/1944.főisp. ált. OL.Mf.I.81.195.c.

[333] Az értesítők kikézbesítését 12 városi hivatalnok végezte, 26-án este 9-től. Munkájukért 10 P jutalmat kaptak 6201/1944.p.m. GYVL.

[334] A munkaszolgálatosokat az őket foglalkoztató vállalatoktól és vállalkozóktól rendelték ki. Ehhez azonban úgy tűnik, nem mindig kértek engedélyt a vállalat vezetőjétől. Marschall Béla, az egyik építési vállalkozó kérte a város vezetését, „hogy már csak a rend és munkafegyelem érdekében is hasonló eljárást ne kövessenek, mert engedélyem nélkül munkámról senki munkást ki nem adhat. Nem tudom, hova vezetne, ha hadiüzemi munkáról a város nevében bárki is munkásokat vihetne el." 6486, 6487/1944.p.m. GYVL.

[335] L. 305. lábjegyzet.

Farkas Henrik így emlékezett vissza a gyűjtőtáborra: „Általában az összetömörítést és a barakktáborokba való kiköltöztetést majdnem kizárólag csendőrök intézték. … A németek részéről csupán három félelmetes külsejű SS-legényt láttunk a táborban. … A táborban élelmezést is kaptunk. Részben a tábor területén lévő konyhán, részben a tábor melletti napközi otthon konyháján főztek számunkra naponta háromszor levest. Ezenkívül némi kenyeret is adtak. A tábor területén a rendet a saját kebelünkből választott rendőrök tartották fenn."[336]

A visszaemlékezés szerint június 10-én Róth Emil neológ és Snyder Bernát ortodox főrabbi istentiszteletet tartott, amiért egy SS-katona felelősségre vonta Unger Gyulát, a győri zsidó tanács elnökét. A felszólításra az istentiszteletet szétkergették, büntetésül pedig még aznap megnyírták a hitközségek vezetőit és a zsidó tanács tagjait. [337]

A gyűjtőtábor lakóinak pontos számát nem lehet megbecsülni. Farkas Henrik 7500-ra tette a tábor lakóinak számát; ez a szám túlzottnak tűnik. A mosoni gettóból 1200-1300 embert hozhattak ide, a győri zsidók száma pedig nem érte el az ötezret, így megközelítőleg hatezer emberről lehetett szó. Ferenczy László május 29-i jelentése szerint[338] a győri gyűjtőtáborba 6700 zsidó összegyűjtésére számítottak, Győrből ötezer, Mosonmagyaróvárból pedig 1700 zsidót akartak a táborba zárni és deportálni. Nem ismert, hogy ezt a várakozásukat mire alapozták. Ezzel szemben június 12-i jelentése szerint 5085 zsidót deportáltak a győri gyűjtőtáborból.[339] A győri és a vármegyei zsidók száma a deportált zsidókénál csaknem 900 fővel több. E különbség egy része abból adódik, hogy még a mosoni gettóból és a gyűjtőtáborból is vittek munkaszolgálatra embereket. Ferenczy megjegyezte jelentésében, hogy „A honvédség részéről újból történtek kísérletek zsidóknak munkaszolgálatra való behívására."[340] A gyűjtőtáborból való munkaszolgálatra hívásra eddig egy utalás került elő: a magyaróvári járás főszolgabírája jegyzi meg valakiről, hogy „a többi zsidóval együtt Győrbe szállíttatott, s majd onnét valószínűleg Komáromba került, mert az itteni megállapítás szerint Komáromban a Közérdekű Munkaszolgálatos Zlj-nál teljesít szolgálatot."[341] A gyűjtőtáborból így kikerültek pontos számát nem lehetett megállapítani.

---

[336] L. 306. lábjegyzet.

[337] Erről ír Domán, 1979. 57. Az istentiszteletet azonban ő június 9-re tette. Június 9-e péntekre esett; Domán szerint a rabbikat szombat reggel nyírták meg. Farkas Henrik szerint mindkét esemény 10-én, szombaton történt.

[338] Ferenczy László jelentései: *EBJ.*, 497-522. Az idézett adat: 510.

[339] *EBJ.*, 516.

[340] Uo.

[341] 4737/1944.m.fsz. OL.Mf.I.82.199. Az irat július 14-én keletkezett.

A:III.8.6. A deportálás

Az eredetileg tervezett menetrend szerint a győri gyűjtőtáborban lakókat június 12-én és 15-én deportálták volna Auschwitzba.[342] Mindkét szerelvényt egy nappal a tervezett indulás előtt indították. Ennek oka nem ismert.

A győri gyűjtőtábor tehát mintegy két hétig állt fenn. A győri zsidók utolsó csoportjai június 10-én érkeztek meg, az első deportáló vonat pedig másnap, 11-én indult. Farkas Henrik visszaemlékezése szerint a 18-55 év közöttieket vitték ezzel a vonattal, a szerelvény 13-án ért Kassára, 15-én Birkenauba. A második szerelvény június 14-én indult Győrből.[343] „Míg a második transzport 14 nap múltán hozzánk érkezett, a mi transzportunkból kb. már csak 150-en maradtunk életben."[344]

A két deportáló szerelvény 5085 embert vitt.[345]

Randolph L. Braham átvette Kasztner Rezső jelentéséből[346] azt, hogy a győri és komáromi zsidók közül kellett volna kikerülnie az Ausztriába valóban dolgozni kivitt zsidóknak.[347] Az erről folyó tárgyalásokról szólva viszont azt írta, hogy Eichmann június 14-én adott engedélyt harmincezer zsidó Ausztriába szállítására.[348] Győrből éppen aznap indult a második deportáló szerelvény, így nem valószínű, hogy a „vonatcsere" története tartható.[349]

A:III.9. Munkaszolgálat

A megyében lakó munkaszolgálatra behívott zsidók számát abban a három járásban, ahol a névjegyzékek (A:III.6.2. Összeírás) fennmaradtak, viszonylag pontosan meg lehet állapítani, ugyanis általában feltüntették bennük a munkaszolgálatot teljesítők nevét is.[350] A tószigetcsilizközi járás főszolgabírája külön jegyzéket is készített róluk, a jegyzék 25 ember nevét tartalmazza, akik közül ketten eltűntek a fronton. A másik két járás névsorai szerint Rajkán 23 ember volt munkaszolgálatos, a magyaróvári járás többi részében 15, a pannonhalmi járásban pedig 174-en teljesítettek munkaszolgálatot. A két járásból négy ember

---

[342] Ferenczy László május 29-i jelentése. *EBJ.*, 510.

[343] A deportálás dátuma egy június 15-i feljegyzésen maradt meg, a gettó lakóinak tífusz elleni védőoltását elrendelő polgármesteri rendelet hátlapján: „időközben a zsidókat ismeretlen vidékre költöztették; a védőoltásra nem jutott időnk, az elköltöztetés 11-én és 14-én megtörtént. Győr, 1944. június 15-én. Valló." L. 307. lábjegyzet.

[344] Vihar, é.n. 71.

[345] L. 339. lábjegyzet.

[346] Kastner, 1961. 121-122.

[347] Braham, 1988. II. 33-34.

[348] Braham, 1988. II. 301.

[349] Erre Szita Szabolcs is felhívta a figyelmet (Szita, 1991. 39-40.). Szita szerint Kasztner azért írta ezt bele művébe, mert „nem zárható ki", hogy ígéretet tett a győri és komáromi zsidóknak Ausztriába szállításukra, „esetleg … a mentéshez jelentős anyagi hozzájárulást kért vagy kapott." Uo. 40. Utóbbi állításait a feltételezés szintjén hagyta a szerző.

[350] L. 240. lábjegyzet.

tűnt el a fronton. A győri munkaszolgálatosokkal kapcsolatban nincs adat. Mindössze egyetlen utalás került elő: eszerint Almásfüzitőn a 101/202 számú kisegítő munkásszázadban legalább öt győri zsidó dolgozott, ugyanis a század parancsnoka június közepén továbbította a polgármesternek, hogy az illetők nem kapnak választ a szüleikhez írt levelekre, és kérte a polgármestert, hogy adjon információt hollétükről. Választ nem kapott.[351]

A munkaszolgálatosok közül legjobban az orvosok működése ismert.[352] 1944 tavaszán négy munkaszolgálatos orvos dolgozott a vármegyében, valamennyiüket az ország más részéről osztották be: egy-egy miskolci, békéscsabai[353], szegedi és budapesti orvos teljesített itt szolgálatot.[354] Május végén valamennyiüket a mosoni gettóba szállították az orvoshiány ellenére, az alispáni rendeletnek megfelelően (A:III.8.4. A mosoni gettó). A megyében működő gyógyszertárosok közül ketten voltak munkaszolgálatosok.

A gettóba vitt férfiak közül valószínűleg hívtak be munkaszolgálatra embereket; az így behívottak száma nem ismert. (A:III.8.4. A mosoni gettó, A:III.8.5. Győr: a gyűjtőtábor)

A deportálás után Győrött és Mosonmagyaróvárott maradtak munkaszolgálatosok. Győrött június 15-én, tehát a második deportáló vonat indulása utáni napon igényelték a Budai úti barakkokat a munkaszolgálatosok szállásául.[355] Az igénylő megjegyezte, hogy „A kiutalandó épülettömb azonban a jelenlegi állapotában, az egészségügyi szempontokat figyelembevéve, elhelyezésre nem alkalmas.” Kéri tehát az épület fertőtlenítését. A munkaszolgálatosok fürdetésére a gyárvárosi egészségház fürdőjét kérte heti egy alkalomra kiutalni. Hogy végül mit utaltak ki a számukra, azt nem tudni, de az iraton a kérés mellett kézírással a „Duna?” felirat szerepel.

Rendőrségi iratok szerint október folyamán többször fordult elő szökés a barakkokból. Október 11-én tizenketten, október 16-án tízen, illetve kilencen szöktek meg, október 18-án pedig egy ember. A szökötteket később csaknem kivétel nélkül elfogták.[356]

Mosonmagyaróvárott a Kühne Mezőgazdasági Gépgyárban dolgoztak munkaszolgálatosok. Az ő szállásuk augusztus közepén változott meg, akkor ugyanis az

---

[351] 6510/1944.p.m. GYVL. Az iratok hátuljára a következő szöveget írták: „A zsidók elszállítása megtörtént, intézkedés nem szükséges.”

[352] A körzeti, járási és városi orvosok kinevezése 1944-ben került a Belügyminiszter hatáskörébe. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter a körorvosi állásokba munkaszolgálatosként nevezett ki zsidó orvosokat, akik nem lehettek kamarai tagok, és így egyébként nem működhettek volna orvosként. Kovács, 1985.a. 78-79.

[353] Farkas Ernő egy kérését közli: *„Fegyvertelen…” II*. 510-513.

[354] 13271/1944.alp. GYL.; 3650/1944.m.fsz. OL.Mf.I.71.166.c.; 2198/1944.sok.fsz. GYL., ad.8655/1944.alp. GYL.

[355] 6411/1944.p.m. OL.Mf.I.70.165.c.

[356] 21/334, 341, 342, 348, 349/1944.rend. GYVL.

addigi szállásukat „az SS gyártelepen felállítandó internálótábor részére foglalták le”, így a parancsnokság egy gabonaraktárt kért szállásul, „előreláthatólag hat hónapra.”[357]

A nyilas hatalomátvétel után a magyar kormány huszonötezer munkaképes zsidót adott át Németországnak „a birodalomban végzendő munkákra.”[358] Beregfy Károly honvédelmi miniszter október 26-án adott ki rendeletet a munkaszolgálatosok Mosonmagyaróvárra, majd Hegyeshalomba irányításáról.[359] A rendelet szerint a munkaszolgálatos századokat október 27-től kezdve indították akkori munkahelyükről; Mosonmagyaróvárra november 2. és 11. között kellett megérkezniük. Raoul Wallenberg november 25-i jelentése szerint a gyalog nyugatra irányított zsidók közül a munkaszolgálatosok helyzete volt viszonylag a legjobb, hiszen a „honvédségi parancsnokságok igyekeznek őket kielégítően ellátni és számukra rendes szálláshelyet biztosítani.”[360] Wallenberg jelentésének az időpontja ugyanakkor azt is jelzi, hogy november végén is az utakon vonultak még a munkaszolgálatosok is, nem tartották be a honvédelmi miniszter rendeletében előírt határidőt.

A munkaszolgálatosok közül a legismertebb a Borban és környékén dolgoztatott munkaszolgálatosok sorsa.[361] Az első lépcsőben útnak indítottakat Németországba deportálták. A második csoport tagjai közül sokakat megöltek útközben, mert nem tudták folytatni a menetelést. Október 7-8-án pedig Cservenkán mintegy 700-1000 embert megöltek közülük.[362] Az életben maradottak november elején érték el ezt a területet. Közöttük volt Radnóti Miklós is, akit 1944 novemberében, mivel kórház nem akadt Győrben, ami befogadta volna, huszonegy társával együtt Abda mellett agyonlőttek.[363]

A:III.10. Budapesti zsidók gyalogmenete[364]

Vajna Gábor belügyminiszter rendeletére a munkaszolgálatosok mellett a munkaszolgálatra alkalmasnak talált budapesti zsidókat is gyalogmenetben indították Hegyeshalom felé a Bécs előtti védelmi rendszer építésére.[365] A rendelet november 6-ára írta

---

[357] 5899/1944.M.pm. OL.Mf.I.86.

[358] Erről Veesenmayer október 26-án tájékoztatta a német kormányt. *Wilhelmstrasse…*, 907.

[359] 975. szám. M.42-1944.H.M. (10.26.) „*Fegyvertelen…*” II. 651-657.; Braham, 1988. II. 209.; Szita, 1989.a. 63.

[360] A Szálasi per, 736.

[361] Braham, 1988. II. 272-273.

[362] Spira György visszaemlékezése. *„Fegyvertelen…”* II. 632-635.

[363] A gyalogmenet szemtanúinak visszaemlékezése: Hulesch, 1986. Radnóti utolsó napjairól: Tolnai, 1985.; Szita, 1989.a. 67. Szita szerint Radnóti Győrszentmártonban töltötte utolsó éjszakáját. Az általa hivatkozott cikk, Tolnai Gábor írása viszont éppen azt emeli ki, hogy a költő az újabb kutatások szerint Ménfőcsanakon szállt meg utolsó éjszakáján.

[364] Braham, 1988. II. 208-212.; Szita, 1988., 1989.a. 59-89., b.; Hausner, 1984. 224-229.

[365] 17874/1944.VII.Res.B.M. *„Fegyvertelen…”* II. 660-661.

elő az első gyalogmenetek indulását.[366] Telbisz Miklós alispán ugyanaznap adta ki a gyalogmenet fogadásával kapcsolatos rendeletet.[367]

A rendelet szerint a zsidókat az úton a honvédség kíséri, az étkeztető és háló állomásokon pedig a csendőrség látja el a felügyeletet. A rendelet kiemelte, hogy a menetek őrzésébe a Nyilaskeresztes Párt tagjait is be kell vonni. A vármegye területén a következő állomásokat jelölték ki számukra: november 10-től Gönyű, 11-től Dunaszeg, 12-től Mosonmagyaróvár, 13-tól pedig Hegyeshalom. Az alispáni rendelet szerint ezeken a helyeken naponta 2000 ember megfelelő szállásáról és élelmezéséről kell gondoskodni. A megállapított fejadag kenyérfejadagból és „egy tál kiadós meleg ételből áll". Mosonmagyaróvár városa november 17-én 125 ezer pengőt kapott a gyalogmenet ellátására a belügyminisztertől, azonban a polgármestert figyelmeztette arra, hogy „A kiadások tekintetében általában a legszigorúbb okszerű takarékosságot kell érvényesíteni".[368]

A gyalogmenetben deportált zsidóknak körülbelül nyolc nap alatt kellett Budapesttől Hegyeshalomig eljutniuk, ami napi harminc kilométer gyaloglást jelentett. 1944. november 23-án és 24-én Raoul Wallenberg végigjárta a Budapesttől Hegyeshalomig vezető utat. A következőkben foglalta össze a látottakat[369]: „Az út az Újlaki Téglagyártól a határig kb. 240 kilométer. Ezt az utat körülbelül nyolc nap alatt teszik meg. Ezen idő alatt a zsidókat sehol sem viszik fűtött szálláshelyre. A legtöbb éjjeli szálláshelyen nem volt kielégítő ellátási lehetőség. A zsidók többsége a Hegyeshalomba érkezésig csak egyszer vagy kétszer kap meleg levest. … A hiányos ellátás és a szörnyű szenvedések, amiknek ezek az emberek ki vannak téve, azzal a következménnyel jár, hogy egy részük gyomorpanaszok közepette meghal. A zsidókkal az őket kísérő honvédszemélyzet barátságosan és jól bánik. … A menetelők között nagyszámú 60-70 éves ember van, továbbá súlyosan beteg emberek … 10-14 éves gyerekek … emberek cipő nélkül, emberek, akiknek felszerelését a nyilasok elvették és végül emberek, akiknek igazolványait vagy külföldi úti okmányait … megsemmisítették. Sokan a menetelők közül állítják, hogy egész idő alatt nem ettek rendesen, nem aludtak és nem mosdhattak. Gönyűn egy uszályban néhány száz súlyos beteg fekszik kielégítő élelmezés, gyógyszer és orvosi ellátás nélkül… Az emberek olyan elcsigázottak, hogy szinte

---

[366] Braham szerint a deportálások hivatalosan november 8-án kezdődtek, s „néhány túlbuzgó nyilas" kezdte két nappal korábban a menetek elindítását. Braham, 1988. II. 209. Az idézett belügyminiszteri rendelet szerint azonban valóban 6-án kellett a meneteket elindítani.

[367] A rendelet a 193/1944.biz.alp. számot viseli. 7672/1944.M.pm. OL.Mf.I.84.209.c., GYL

[368] Uo.

[369] A Szálasi per. 736-737.

állati sorba süllyedtek. … a bécsi országúton lejátszódó események nem hozhatók összhangba a „zsidókérdésnek” oly sokat emlegetett „igazságos és emberséges megoldásával.”

A gyalogmenet két szempontból jelentett gondot a hatóságoknak. Egyrészt, mint Wallenberg beszámolója is leírta, elég sokan megbetegedtek a gyalogmenet alatt, másrészt pedig szökésektől kellett tartaniuk. A vérhasmegbetegedések miatt – a tiszti főorvos bejelentése alapján – az alispán november 24-én rendeletet adott ki.[370] Az állomáshelyeken, Gönyűn, Dunaszegen és Ásványrárón elkülönítő és fertőtlenítő állomást kell létesíteni, amelyeken „a szállítottakból 4-5 zsidó orvos teljesítsen állandóan szolgálatot.” A járványveszély miatt – is – megtiltotta a polgári lakosságnak mindennemű érintkezést. Ennek érdekében az utak mellett állandó őrségek felállítását rendelte el. Az őrség mellett kútőröket is felállíttatott a rendelet. A kútőrök „feladata megakadályozni a kút környékének bárminemű beszennyezését, az ivást pedig úgy szabályozni, hogy az ivásra használt vizet a merítő vederbe merített nem zsidó edényéből öntsék az ivásra szolgáló zsidó edénybe.” A rendelet szerint a Duna mellett lakók figyelmét fel kell hívni arra, hogy a Duna vizét ivásra egyáltalán ne használja, mosásra is csak forralás után. Győr polgármesterét arra utasítja, hogy a Budai úti barakkokban elkülönítő és fertőtlenítő állomást hozzon létre, és az addig a győri közkórházban ápolt zsidókat oda szállítsák át. A győri polgármesterhelyettes november 30-án jelentette, hogy a zsidó betegeket átszállították a Budai úti barakkokba, valamint azt, hogy a gyalogmenetben vonulók ellátását november 30-tól a Honvédkórház veszi át.

Egy bizalmas belügyminiszteri rendelet már november 13-án figyelmeztetett arra, hogy „A hadműveleti kiürítés és az elhelyezési változások következtében egyes városok és községek határaiban, különösen a közutak mentén emberi és állati hullákra lehet számítani.”[371] A rendelet utasította a főispánt, hogy utasítsa alárendelt hatóságait a tetemek eltakarítására.

A vármegyei iratok között maradtak fenn a gyalogmenet során meghalt emberek egy részéről iratok. A halál oka lehetett öngyilkosság (három ember ilyen haláláról maradt fenn irat)[372], végelgyengülés (ezt az okot egy ember halálánál adták meg).[373] Az esetek többségében azonban a kísérő csendőrök, katonák vagy nyilasok lőtték agyon az

---

[370] 17110/1944.alp. 13027/1944.p.m. OL.Mf.I.70165.c.
[371] 202/1944.főisp.biz. GYL. A belügyminiszteri rendelet száma: 18.015/1944.VII.Res.B.M.
[372] 6969/1944.m.fsz. OL.Mf.I.82.200.c., ML.; 7883/1944.tósz.fsz. GYL.
[373] 188/1945.tósz.fsz. OL. Mf.I.86. GYL.

áldozatokat.[374] Az iratok tíz ember halálát őrizték meg. Mosonmagyaróvár temetőgondnoksága január 20-án 26 ember eltemetését igazolta; a halál okát nem jelzi az irat.[375] Az útközben meghalt emberek száma valószínűleg legalább nagyságrenddel nagyobb az itt ismertetett számoknál; pontos adat erről nincs.[376]Az alispán egyébként november 29-én rendelkezett az utakon és környékükön talált holttestek összeszedéséről és eltemetéséről.[377]

A gyalogmenet abból a szempontból is gondot jelentett, hogy tartani lehetett a menetekből szökésektől. (B:IV. Mentés) A magyaróvári járás főszolgabírája már november 24-én jelezte, hogy „A járás területén átvonuló zsidószállítmányokból egyes személyek elszéledtek."[378] Felkutatásukat elkezdték, de a csendőrség szerint ez „azért ütközik nehézségekbe, mert az elszéledők közül egyeseknek a lakosság szállást ad." A szökött zsidók felkutatására egyébként már november 13-án jelent meg egy bizalmas belügyminiszteri rendelet, ami az átvonulási útvonalon sűrű razziák tartását írta elő.[379] A magyaróvári járás főszolgabírája a Gönyű-Dunaszeg-Mosonmagyaróvár útvonalon írt elő razziákat.[380]

A gyalogmenetben hajtott zsidók és a lakosság közötti érintkezést már a gyalogmenetek elindításától kezdve meg akarták akadályozni. Az éjjelezési állomások kijelölésénél fontos szempont volt már a november 6-i alispáni rendelet szerint is az, hogy a gyalogmenetben kísérteket a lakosságtól el lehessen zárni.[381] Ez természetesen nem járt sikerrel. Egy honvédelmi miniszteri rendelet, amelyet Endre László mint a hadműveleti területek polgári közigazgatásának vezetője közvetített, 1945 januárjában megtiltotta a munkaszolgálatosokkal való érintkezést „úgy a katonai mint a polgári egyének részére".[382] Arra valószínűleg nem gondoltak, hogy a rendelet ilyen szövegezéssel gyakorlatilag végrehajthatatlan, hiszen így gyakorlatilag maga a kísérő személyzet sérti meg legjobban a rendelet betűjét.

---

[374] 945/1945.tósz.fsz. OL.Mf.I.86.; 46, 349/1945.m.fsz. OL.Mf.I.82.201.c. Utóbbi két irat a következőképpen jelölte meg a halál okát: „Nevezetteket a Miskolcról Lébénybe menekült Nyilaskeresztes Párt tagjai lövöldözték agyon"; „a gyanú szerint a tettesek honvéd egyének".

[375] 382/1945.M.pm. OL.Mf.I.84.209.c., GYL

[376] A népbírósági perek anyagáról tudósítva a sajtóban megjelentek hírek arról, hogy a nyilasok munkaszolgálatosok százait ölték meg. Szita, 1988. 91-93., 1989.a. 73-76., 1989.b. 53., 54., 55.; Molnár, 1984. Szita Szabolcs szerint a háború után a vármegye területén 184 zsidó halálát rögzítették anyakönyvekben, Győrött 42, Mosonmagyaróvárott pedig 32 zsidó halottról készült feljegyzés. Szita, 1989.a. 83-84.

[377] 17185/1944.alp. ad918/1944.főisp.ált alatt. GYL.

[378] 7144/1944.m.fsz. 2568/1944. Rajka iratai számon OL.Mf.I.87.220.c.

[379] 18016/1944.VII.Res.B.M.; 203/1944.főisp.biz. OL.Mf.I.81.197.c.

[380] 215/1944.eln.m.fsz. a 378. jegyzetben szereplő számon.

[381] L. 367. lábjegyzet.

[382] 149/1945.főisp.ált. OL.Mf.I.81.195.c. A rendelet január 27-én kelt. A rendeletet közli: *„Fegyvertelen…"* II. 673.

Valószínű azonban, hogy sem ez a rendelet, sem az internálással fenyegetés nem csökkentette a hatóságok által kívánt mértékben a szökések számát. 1945. február 2-án razziát tartottak a megyében.[383] A razzia hatékonyságának érdekében a polgári közlekedést délelőtt tíz órától éjfélig megtiltották. A razziát előkészítő rendelet szerint a razzia során elfogottak a három déli járásból Győrbe, a magyaróvári járásból Mosonmagyaróvárra, „az ottani két mozi helyiségben berendezett internáló táborba szállítandók". A razzia eredményéről nincs adat.

A szökésekről elszórt adatok vannak csak; azok sem a gyalogmenetből megszököttekről, hanem inkább a helyben lakott és munkaszolgálatot teljesítő zsidók szökéséről és rejtegetéséről vannak.[384] (B:IV. Mentés) Csak egy olyan irat van, ami gyalogmenetből megszökött ember sorsáról tudósít: az illető december 22-én szökött meg Győr és Mosonmagyaróvár között; a rendőrségi jelentés szerint „1944. évi december hó 27-én 11 óra 30 perckor a nyilaskeresztes pártnak átadatott."[385]

A gyalogmeneteket a tiltakozások hatására Szálasi Ferenc november végén leállította.

A:III.11. A vegyesházasok és mentesítettek gettója

A zsidórendeletek hatálya alól mentesültek azok a vegyesházasok, akik keresztény vallásúak voltak, és gyermekeik is kereszténynek számítottak.[386] A *Győri Nemzeti Hírlap* június 1-jén figyelmeztette őket, hogy azzal, hogy őket kivonta a rendeletek hatálya alól, és ezzel „próbaidőre engedve befogadta magába őket, a keresztény magyar társadalom", olyan tett, amiért „ezeknek a zsidószármazású egyéneknek egy életen át hálásaknak kell lenniök."[387] Pohárnok Jenő cikke fenyegetéssel zárul: he nem felelnek meg az elvárásoknak, akkor „az ő sorsuk is beteljesedik. Ezer szem és ezer fül figyeli őket." A vegyesházasokkal kapcsolatban 1944 nyarán egy rendelet keletkezett. A győri rendőrkapitányság június 20-án szólította fel „a vegyesházasságban élő zsidófajú egyéneket, hogy okmányaikkal együtt a rendőrkapitányságon" június 21-én délig saját érdekükben jelentkezzenek.[388] E rendeletnek másutt nincs nyoma; a vegyesházasok berendelésének oka nem ismert.

---

[383] A rendelet száma: 1/1945.biz.alp. Megtalálható: 402/1945.sok.fsz. GYL.

[384] 775/1945.tósz.fsz. OL.Mf.I.86.; 1012/1945.m.fsz. OL.Mf.I.82.201.c. Szökésekről: Szita, 1989.a. 67-68.

[385] 18/241/1944.rend. GYVL.

[386] Endre László június 21-i jelentése szerint a gettózás és deportálás során a vegyesházasságok okozták a legtöbb problémát: „A vegyesházasságok miatt igen sok esetben kellett a törvény szellemével ellentétes intézkedéseket tenni." Lévai, 1946. 287.

[387] *GYNH.*, 1944. június 1. 2.

[388] *GYNH.*, 1944. június 20. 4.

A nyilas hatalomátvétel után azonban rájuk is sor került. Veesenmayer már október 18-án jelentette kormányának, hogy az új kormány szándékában áll az is, hogy „az eddig kivételezett vagy bújkáló zsidók és félvérek ellen is eljárnak.”[389]

Győrött 1945. február 12-én internálták azokat, akik vegyesházasok, vagy valamilyen okból kivételezettek voltak.[390] A vegyesházasok gettója a győri Reálgimnáziumban volt.

A főispán február 27-én utasította a rendőrséget, hogy a gettó feletti felügyeletet vegye át a Fegyveres Nemzet Szolgálattól, aminek egyébként az irat szerint a rendőrség maga adta át ezt a feladatot, mivel a rendelkezések „nem hajtattak, illetve nem a megkívánt módon hajtattak végre.” Az irat arra ad utasítást, hogy a gettó őrzése maradjon a Fegyveres Nemzet Szolgálat feladata.[391] A rendőrség március 2-án értesíti a főispánt, hogy a gettó feletti felügyelettel Madách Józsefet bízta meg.

A főispáni iratok között 49 kérvény olvasható, amikben a táborból való hazaengedést kérte vagy az internált maga, vagy az otthon maradt hozzátartozója. A kérvények többsége március 23-24-én keletkezett, a legkésőbbi dátuma március 25. A kérvények annyit mutatnak, hogy az internáltak többsége idős és beteg ember volt; általában azzal indokolták a hazaengedés iránti kérelmet, hogy folyamatos orvosi kezelés alatt állnak. A gettó sorsáról az utolsó nyom egy március 24-én kelt polgármesteri irat a főispánhoz: „Győr városának kiürítésével kapcsolatban tisztelettel megkérem Főispán urat, hogy a Győrött elhelyezett gettó, ezenkívül a Győrött lévő fogolytábor, valamint a cigánytábor[392] kiürítésével kapcsolatban intézkedni szíveskedjék. A kiadott kiürítési rendeletek szerint az intézkedés a felvevő terület főispánját illeti meg. … megkérem Főispán urat, hogy a gettó őrizésével, a cigányok és zsidók szállítás alatti őrizése felől is rendelkezni szíveskedjék, mert hatóságom nem rendelkezhet sem a katonai, sem a csendőri szervekkel, és nem rendelkezhetik az eddig őrszolgálatot ellátó fegyveres nemzet szolgálattal sem.”[393] A vegyesházasok gettójába

---

[389] Wilhelmstasse… 904-905.

[390] Az ezzel kapcsolatos iratok, az internáltak kérvényei szabadon bocsátásuk érdekében iktatószám nélkül találhatók a főispáni iratok között: OL.Mf.I.81.197.c.

[391] 377/1945.főisp.ált. OL.Mf.I.81.195.c.

[392] A Belügyminisztérium 1945 februárjában adott ki rendeletet a cigányok és a „megbízhatatlan elemek” táborba zárására és közmunkákra való felhasználására (166578/1945.B.M./X.) Karsai, 1992. 131-132. Lehetséges, hogy e rendelet végrehajtása során hozták létre a rendeletben említett cigánytábort. 1944 novemberében is volt az ország nyugati felében cigány-razzia, de akkor még Győrött valószínűleg nem gettózták a cigányokat, hiszen a győri főispán csupán kimutatást kért az egyes községekben lakó cigányokról, valamint ötleteket a „cigányügy rendezésére”. Uo. 125-126. Arról, hogy Győrött is lett volna cigánytábor, nem ír Karsai László.

[393] 59/1945.biz.pm. OL.Mf.I.81.

szállítottakat, mintegy 35-40 embert március 26-án este 9 körül a medvei Duna-hídról a Dunába lőtték.[394] Az orosz csapatok március 28-án érték el Győrt.

A:III.12. A tulajdonjog sérelme

A „végső megoldás” során nem „csupán” az élethez és a szabadsághoz való jogot semmisítették meg, hanem a tulajdonjog is megszűnt a zsidónak minősítettek esetében.

A zsidók tulajdonjogának megsértése nem a német megszállás után kezdődött. Az első két zsidótörvénynek is volt ilyen oldala, 1942-ben pedig külön törvény jelent meg a zsidó földbirtokoktól. (A:II.4. A gazdasági „visszaszorítás”)

A megszállás után a zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről szóló rendelet adta a „törvényes” alapot az üzletek és azok árukészletének kisajátításához.[395] (A:III.6.4. Foglalkozási korlátozások, B:II.2. Üzletek)

A vagyon kisajátításának másik alapja a gettózást elrendelő kormányrendelet volt.[396] Az előírta, hogy annak a zsidónak a lakását, akinek más lakása is van, igénybe lehet venni, azaz ki lehet utalni más lakónak. A gettó pedig már másik lakásnak számított, így a gettózott zsidók lakását néhol még május folyamán kiutalták. (B:II.1. Lakások)

---

[394] Molnár, 1984. 273-274. A szerző népbírósági iratokra hivatkozott.
[395] L. 279. lábjegyzet.
[396] L. 294. lábjegyzet.

B: A nemzsidó környezet

B:I. A zsidótörvények végrehajtása a környezet szempontjából

B:I.1. A foglalkozási korlátozások végrehajtása

A zsidók foglalkoztatását gyakorlatilag minden foglalkozásban megtiltó rendeletek (A:III.6.4. Foglalkozási korlátozások) végrehajtásához szükség volt az adott foglalkozásban dolgozók származási igazoltatására. A származási igazolások mindenekelőtt a közalkalmazottakat érintették, azonban igazoltatták például a segődményes munkásokat vagy a gépjárműtulajdonosokat is.[397] A származási igazolásoknak tartalmazniuk kellett nemcsak a szülők, hanem a nagyszülők adatait is. A papírok beszerzése sok esetben gondot okozott, így az igazolások eléggé elhúzódtak. A származás igazolása gyakorlatilag a háború végéig tartó folyamat volt. A közalkalmazottak házastársainak származása után például még 1945 februárjában is érdeklődtek; a rendeletre természetesen ekkor már csaknem kizárólag nemleges válaszok érkeztek.[398]

A foglalkozási korlátozások között volt olyan is, amelyik „keresztény" munkavállalókat érintett. Kormányrendelet tiltotta zsidó háztartásban nemzsidó alkalmazott foglalkoztatását.[399] Baky László államtitkár levélben fordult Koller Jenő polgármesterhez, ugyanis „Arról értesültem, hogy Győrött zsidó háztartásokban alkalmazott cselédek attól tartanak, miszerint az e tárgyban kiadott rendelkezés folytán munkaalkalom nélkül fognak maradni." Megjegyezte, hogy szerinte ez a félelem alaptalan ugyan, tekintettel az általános munkaerőhiányra, azonban kérte a polgármestert, hogy ez ügyben vegye fel az érintkezést Pándi Antal országgyűlési képviselővel. Átmeneti megoldásnak tartaná, „ha a munkaadók méltányolva a náluk hosszú éveken át eltöltött munkásságot, végkielégítést nyújtanának számukra."[400] A rendelet következtében munkájukat vesztettekről környezettanulmányt készítettek, ezek alapján 4 embert részesítettek havi 50 P segélyben, 16 alkalmazottról megállapították, hogy megélhetése biztosított, 10 ember pedig ismeretlen helyre költözött.

A zsidók foglalkozási korlátozásának velejárója volt üzleteik és műhelyeik elvétele (B:II.2. Üzletek). Az így felszabaduló üzlethelyiségek alkalmat adtak kibombázott vagy tönkremenőfélben levő kereskedők üzlethez juttatására.

---

[397] 7605-7, 10400/1944.pm. GYVL., 5766/1944.pm. OL.Mf.I.70.165.c.

[398] A rendeletet a hadműveleti kormánybiztos adta ki, a főispán február 13-án továbbította. 241/1945.főisp.ált. OL.Mf.I.81.195.c.

[399] 1200/1944.M.E. *BK*., 1944. március 31. (71.szám) 1.

[400] A levél iktatószám nélkül szerepel; a polgármesteri végzés a 7216/1944.pm. számon található. OL.Mf.I.70.165.c.

B:I.2. A gettózás következményei

A zsidók gettóba telepítésének két szembetűnő következménye volt. Az egyik a zsidók által eddig lakott lakások üressé válása. Győr polgármestere május havi jelentésében meg is jegyezte, hogy „Fennálló lakáshiányt a városunkat ért légitámadás fokozta, de a zsidólakások igénybevételével remény van arra, hogy a jogosult igénylők lakáshoz fognak jutni."[401] A lakások megszerzéséért rögtön a gettózás után megindult a verseny mind a hivatalos szervek, mind a magánszemélyek részéről (B:II.1. Lakások).

A másik, a környezet szempontjából kevésbé pozitív következmény a Budai úti barakk volt lakóinak megjelenése a falvakban és Győr egyéb részein. A barakkokat május 27-én ürítették ki (A:III.8.5. Győr: a gyűjtőtábor), a kiürítést elrendelő bizalmas polgármesteri rendelet a Győr környékén lévő falvakat utasította meghatározott számú barakklakó család elhelyezésére.[402] Öt család befogadására kötelezték Pázmándfalut, Rábapatonát, Győrladamért, Cakóházát, Fehértót, Pinnyédet, Tétet és Kisbabotot, tíz családot kellett befogadnia Markotabödöge, Kispéc, Újmalomsok, Rábacsécsény és Rábaszentmihály községeknek, tizenöt család jutott a kisbajcsi jegyzőségnek, Győrsövényháza, Mórichida, Tárnokréti, Kajár, Csikvánd és Gyarmat községeknek, míg Mezőőrsnek és Rábakapinak húsz-húsz családot, Tápnak pedig harminc családot kellett befogadnia. A gettózás miatt betelepülő családok tehát jóval többen voltak, mint a kiköltöztetett zsidók (A:I.4. A zsidónak minősülők száma a megyében), sőt volt olyan község is, ahol zsidó nem lakott korábban, viszont a barakklakókból jutott neki.

Azonban a barakklakókkal nemcsak az volt a probléma, hogy sokan voltak. Mivel a barakkok tulajdonképpen szükséglakóhelyek voltak, az itt lakók gyakorlatilag a legleszakadtabb rétegből kerültek ki. Fülöp Kálmán, a sokoróaljai járás főszolgabírája így vázolta a kialakult helyzetet: „…a budai úti baraklakók tele vannak férgekkel, és így a helybeli szállásadókat is leférgesítik, nemcsak a lakószobát, hanem az azzal szomszédos szobákban is férgek elterjednek és így, ha még sokáig itt lesznek a végén a tiszta községeim elférgesednek, ami itt ismeretlen fogalom volt eddig. Emiatt a lakósság zúgolódik és panaszkodik. Természetes, hogy szállásadóiknak a mezőgazdasági munkában nem segítenek … néhány kivételtől eltekintve, akik nem is férgesek, egyik sem hajlandó erre, így csak nyűgöt képeznek a községek nyakán, és az amúgy sem teljesen nyugodt lakosság hangulatát csak rontják." A főszolgabíró megjegyezte azt is, hogy „Miután közismertté vált, hogy a

---

[401] 30/1944.pm. GYVL.

[402] A polgármesteri rendelet száma 75/11944.biz. – 8382/1944.alp. GYL., 401/1944.főisp.ált. OL.Mf.I.81.195.c.

zsidók már nincsenek Győrött és a zsidólakások üresek, semmi akadályát sem látom annak, hogy nevezettek innen visszatelepíttessenek, és a féregtelenítéssel járó költség is megtéríttessék Győr város által."[403]

A június 16-án kelt kérés nem járt eredménnyel, még szeptemberben keletkezett irat is utal ottlétükre.

A főszolgabírói jelentések közül egyedül Fülöp Kálmán panaszkodik a barakklakókra – hiszen az ő járása falvait érintette kitelepítésük –, más jelentések inkább arról tudósítanak, hogy „A zsidóknak végleges eltávolítása folytán a nyugalom helyreállt."[404]

B:I.3. A rendeletek általános következménye

A rendeletek végrehajtása nagy többletmunkát jelentett a közigazgatás számára. Fülöp Kálmán már májusban ezt jelentettek: a menekültek, „továbbá a zsidó törvény végrehajtásával és különösen a zsidók kitelepítése folytán a leltározással a községi jegyzői irodák olyan súlyos megterhelés alá estek, hogy tulajdonképpen az egész közigazgatási ügymenetet fel kellett függeszteni, hogy ezen teendők elvégezhetők legyenek."[405]

A gettózás után a lakásokban maradt ingóságok leltározása, raktározása, később az üzletek árukészletének eladása rótt többletmunkát a közigazgatásban dolgozókra (B:II.1.1. Az ingóságok leltározása, B:II.3.1. Beszolgáltatott ingóságok, B:II.3.2. A lakásokban hagyott ingóságok)

B:I.4. A zsidók deportálásának következményei

A zsidók gettózásával és deportálásával több rendezetlen ügy maradt vissza. A győri gáz- és áramdíjak hátraléka egy június 12-i becslés alapján 40-45 ezer pengőre tehető; az üzemek vezetői a polgármestert kérik, hogy vegye fel a kapcsolatot a pénzügyigazgatósággal a hátralék behajtása érdekében.[406] Mosonmagyaróvárott sem tudták behajtani a május-júniusi áramdíjat; ennek összegét 3019,26 pengőben állapították meg.[407] A számlák kifizetése valószínűleg húzódott; nincs is nyoma rendezésüknek. A közüzemi szolgáltatók mellett cégek és magánszemélyek is próbáltak adósságokat behajtani.[408]

---

[403] 3812/1944.sok.fsz. GYL.

[404] 856/1944.tósz.fsz. GYL. Ugyanez a véleménye a győrszentiváni jegyzőnek is: „Zsidók elköltöztetése a községben megnyugvást keltett."

[405] 3448/1944.sok.fsz. GYL.

[406] 6331/1944.pm. OL.Mf.I.70.165.c.

[407] 4228/1944.M.pm. OL.Mf.I.85.214.c.

[408] Ilyen követelések olvashatók például: 11272, 11713/1944.pm. OL.Mf.I.70.165.c.; 4243/1944.M.pm. ML., 6417, 5932/1944.M.pm. OL.Mf.I.86.

A gettózás és deportálás után rendezni kellett a zsidókról szóló nyilvántartást is. Ezt a kérdést június végén szabályozta rendelet.[409] E szerint a kiszállítandókat névjegyzékbe kell foglalni, a névjegyzékeket pedig el kell küldeni a volt lakóhely szerinti népmozgalmi nyilvántartóba. Mivel a rendelet már a deportálás után keletkezett (A:III.8.6. A deportálás), a rendeletet – ahol egyáltalán van ennek nyoma – nem hajtották végre, ilyen névjegyzékek nem érkeztek a népmozgalmi nyilvántartókba.

B:II. A zsidó vagyon

„Kereszténység, mondták – és szakszerű képzettség nélkül igényelt iparigazolványt értettek alatta. Kereszténység, mondták, és zsidó bútorok rablását értették alatta. … Keresztény ember vagyok, mondták gőgösen, és a markukat tartották."

Márai Sándor[410]

A zsidók vagyonát úgy kezelték, mint nemzeti vagyont, közvagyont. Az indoklás az volt általában, hogy ehhez a vagyonhoz úgyis igazságtalanul jutottak hozzá (B:VI.2.2. A helyi sajtó a zsidórendeletekről). A zsidó tulajdonos tulajdonjogát megsemmisítették (A:III.12. A tulajdonjog sérelme).

B:II.1. Lakások

B:II.1.1. Az ingóságok leltározása

A zsidó lakások kiutalásához (A:III.12. A tulajdonjog sérelme) szükség volt a bennük talált ingóságok számbavételére és biztonságba helyezésére. A hátrahagyott ingóságok kezelése a pénzügyigazgatóság feladata volt. A pénzügyigazgatóság tisztviselői vették át a lefoglalt értéktárgyakat és egyéb ingóságokat, a lakásokban és üzletekben ők leltároztak, és az ő feladatuk volt azok megfelelő raktárba szállítása.[411] Belügyminiszteri rendelet utasította a polgármestereket és főszolgabírákat, hogy a zsidók után maradt vagyonról tájékoztassák a pénzügyigazgatóságot.[412] A rendelet előírta, hogy a vagyontárgyak leltározásánál a közigazgatás egy-egy képviselője is legyen jelen; a raktározáshoz a megfelelő helyiségeket szintén a községeknek kellett biztosítaniuk, elsősorban a zsidóktól lefoglalt helyiségekből. A május 16-án kelt rendelet végrehajtását a győri pénzügyigazgatóság már június 1-jén

---

[409] Országmozgósítási kormánybiztos a II. hadtest területén 605/1944.OM.biz.II.hdt. 06.23. Kiadta: 10046/1944.alp.; 4300/1944.sok.fsz. GYL.

[410] Márai Sándor: *Napló 1943-1944*. Akadémiai-Helikon, Budapest, 1990. 225.

[411] 147.310/1944.VI.fő PM. A rendeletet a 31.100/1944..-XX.Res. B.M. közli. (05.16.) 143/1944.főisp.biz. GYL.

[412] A fenti BM. rendelet.

sürgette.[413] Nehezményezték, hogy nem történt intézkedés a lakásokban maradt holmi leltározására; a mulasztásból eredő, „a nemzeti vagyont esetleg érő károsodásért" a felelősséget elhárítják maguktól. Koller Jenő végül június 22-én szabályozta az ingóságok elszállítását.[414] A házak kiürítése hatósági biztosok jelenlétében kell, hogy történjék; a biztosok feladata, hogy ügyeljenek arra, hogy ne történjen lopás, illetve hogy a szállítás az értékek megóvásával történjen. A szállítmányokat megbízott ellenőrök kísérik, a raktárban a polgármester által megbízott szakértők segédkeznek. A hatósági biztosoknak, ellenőröknek és szakértőknek javadalmazás jár, amennyiben arra igényt tartanak.[415] A lakáskiürítés közvetlen irányításával a pénzügyigazgató Békássy László pénzügyi fogalmazót bízta meg; a polgármesteri hivatal részéről Valló István polgármesterhelyettes volt ennek a felelőse. Az elszállítás és leltározás költségeit elvben a pénzügyigazgatóság viselte, azonban a polgármester ígéretet tett a költségek megelőlegezésére (B:III. A „végső megoldás" költségei).

Az ingóságok leltározásának szabályozása hasonlóan történt Mosonmagyaróvárott is.[416] Sattler János polgármester július 11-én nevezte ki a leltározást végző bizottságokat. Az óvári városrészben két, a mosoniban három bizottság munkájára volt szükség. A bizottságokban a hatósági biztosokon, a helyettesén és a kisegítő szolgálatra beosztott 2-2 városi tisztviselőn kívül 4-4 gimnazista illetve levente munkájára is számítottak.

A holmi leltározásánál nemcsak a munkaerő jelentett gondot[417], hanem a raktárhelyiségek biztosítása is. Valló István július 22-én kért engedélyt a tankerületi főigazgatótól, hogy iskolák tornatermeit és egyéb helyiségeit igénybe vehesse, ugyanis „A városban fellelhető minden raktárt és üzlethelyiséget ilyen célokra már igénybe vettünk, de a rendelkezésre álló férőhelyek megközelítően sem elegendőek a zsidó ingóságok elraktározására."[418]

---

[413] 5882/1944.pm. OL.Mf.I.70.165.c.

[414] 6700/1944.pm. OL.Mf.I.70.165.c.

[415] A hatósági biztosok, ellenőrök és szakértők munkájuk megkezdése előtt esküt tettek. Ennek szövege a következő volt: „Én … a zsidó lakásokban hátrahagyott ingóságok biztonságba helyezésének munkájában hatósági biztosi/ellenőri/szakértői megbízatásomat elfogadom, és esküszöm, hogy megbízatásomat hűen és becsületesen teljesítem, a felügyeletemre bízott értékekre gondosan vigyázok, azoknak jogtalan eltulajdonítását megakadályozom s minden tudomásomra jutott visszaélést haladéktalanul jelentek. Isten engem úgy segéljen." Uo.

[416] 3816/1944.M.pm. OL.Mf.I.86.213.c.

[417] A Győri Nemzeti Hírlap június 24-én (5.) közölte a város felhívását, hogy a holmik leltározására jelentkezzenek olyan szakemberek, akik a leltározást el tudják végezni. „Nemzeti vagyonmentő munkát végez mindenki, aki felajánlja munkáját."

[418] 7970/1944.pm. GYVL.

A győri leltározási munkák elhúzódása miatt a zsidók ingóságainak leltározására a járások nagy részében csak szeptemberben került sor.[419] (B:II.3.2. A lakásokban hagyott ingóságok)

B:II.1.2. Rendeletek a lakásokról

A zsidó tulajdonú bérházak élére házgondnok kinevezését írta elő rendelet.[420] Ennél nagyobb problémát jelentettek a zsidók által lakott lakások. Ezek megszerzésére több minisztérium adott ki rendeletet.

A lakások megszerzésében a legnagyobb aktivitást a Belügyminisztérium mutatta. Május 3-án a csendőrség igényeinek „az adott viszonyok között a legrövidebb időn belül az elsősorba veendő igénylők közötti" kielégítésére szólította fel a közigazgatást.[421] A Baky László államtitkár által aláírt rendelet hangsúlyozza, hogy „előbb beérkező kevésbé fontos más igény csak az illetékes csendőr kerületi vagy csendőr osztályparancsnokság előzetes meghallgatása után elégíthető ki." A rendeletet szeptemberben kiegészítették azzal, hogy a honvédség igényei nem tekintendők „kevésbé fontos" igénynek.[422] Szintén a Belügyminisztérium adott ki rendeletet a zsidók lakásainak községek[423] és vármegye[424] részére való megszerzésére.

A Honvédelmi Minisztérium támogatottjai a leventeegyesületek voltak. Május 16-án kelt a rendelet[425], amely felszólította a leventeparancsnokságokat, hogy a rendelkezésre álló ingatlanok közül válasszák ki a megfelelőt, és igényeljék is azt ki. A leventeleány-központ június 13-án nyújtotta be az igénylését ingatlanra.[426]

A Földművelésügyi Minisztérium a gazdasági felügyelők lakáshoz jutását kívánta elősegíteni.[427]

B:II.1.3. A lakások sorsa a megyében

A zsidó tulajdonban lévő bérházak élére házgondnokot nevezett ki a pénzügyigazgatóság. A győri házgondnokok listáját a *Győri Nemzeti Hírlap* augusztus 13. és

---

[419] 2312/1944.Rajka iratai. OL.Mf.I.87.220.c.

[420] A házgondnokok kinevezése az 1600/1944.M.E. rendelet értelmében történt. *BK*., 1944. május 16. (85.szám) 1-3.

[421] 503.673/1944.-XX.B.M. (05.03.) A rendeletet az alispán 7336/1944.alp. számon adta ki május 11-én. 3088/1944.sok.fsz. GYL., 3359/1944.m.fsz. OL.Mf.I.71/166.c.

[422] 510.190/1944.-XX.B.M. (09.11.) Kiadta: 13867/1944.alp.; 5660/1944.sok.fsz. GYL., 6122/1944.m.fsz. OL.Mf.I.71.

[423] 40.400/1944.B.M. (06.02.) 9084/1944.alp. GYL.

[424] 41.126/1944.-III.B.M. (06.15.) 9561/1944.alp. GYL.

[425] 142.369/eln.VIII.Csf.-1944. (05.16.) Kiadta: 8461/1944.alp.; 3549/1944.sok.fsz. GYL.

[426] Kiadta: 8916/1944.alp. 3555/1944.sok.fsz. GYL., 4216/1944.m.fsz. OL.Mf.I.82. 199.

[427] 173.700/1944.-XII.1.F.M. Kiadta: 10065/1944.alp. 4563/1944.m.fsz. OL. Mf.I.82. 199.

26. között közölte[428]; a felsorolásban 413 ház szerepel. A gondnoksággal megbízott városi tisztviselőket szeptember 1-jén arra utasította a polgármester, hogy erre kérjenek tőle engedélyt, ugyanis a „közszolgálati alkalmazottaknak a hivatallal nem összefüggő munkáknak vagy megbízatásoknak elvégzéséhez engedélyre van szükségük."[429] Az engedélyt csak október 28-án adta meg a polgármester; a késés oka valószínűleg az, hogy ez csak formalitásnak számított.

A zsidók által lakott és a gettózással megürült lakások nagyobb problémát jelentettek. A helyzetet az is bonyolította Győrött, hogy a gettózást elrendelő május 27-i polgármesteri rendelet[430] (A:III.8.3. Győr: az elkülönítés első fázisa) lehetőséget adott arra, hogy a gettó kijelölt területén lakó „keresztények" elcseréljék lakásukat máshol lakó zsidóval. A deportálás után azokat, akiknek saját tulajdona volt a Szigetben lévő ház, az abba való visszaköltözésre kötelezték.[431] A kaotikus helyzet tisztázására Koller Jenő polgármester július 6-án elrendelte a március 22. óta történt lakásváltozások felülvizsgálatát.[432] A rendelet eredeti szövege azzal indokolja ennek szükségességét, hogy „A zsidóknak lakásaikból történő kitelepítése során igen sok lakást önhatalmúlag foglaltak el, sokat elcseréltek, nagyon sok lakást pedig az oda még a zsidó főbérlő által befogadott albérlők tartanak elfoglalva igényeiket meghaladó mértékben."[433]

A megüresedett lakások számáról nincs pontos adat. A *Győri Nemzeti Hírlap* szerint 935 zsidó tulajdonú házingatlan volt Győrben, illetve 1500 megüresedő lakás.[434] Ez a szám túlzottnak tűnik. A polgármester júliusi jelentése szerint ugyanis júliusban az 1-2 szobás lakások kiutalását befejezték, és még 110 háromszobás és 45 négy- és többszobás lakás vár kiosztásra.[435] Azonban ha feltételezzük, hogy júniusban és júliusban csak zsidók által lakott lakásokat osztottak ki, az akkor kiadott lakások számát (l. 8. táblázat. A lakáshivatal forgalma 1944. április és október között) a három- és többszobás lakások számához hozzáadva csak 846-ot kapunk. Egy polgármesteri irat viszont arról számol be, hogy a zsidó lakásokról

---

[428] *GYNH*., 1944. augusztus 13. 6., 15. 3., 17. 5., 18. 4., 20. 6., 22. 3., 26. 4.

[429] A „Körözvény" nem visel iktatószámot. Az engedélyt 12204/1944.pm. számon adta meg a polgármester. GYVL.

[430] A polgármester rendelete a *GYNH*. május 28-i számában jelent meg (6.). „Ha valaki győrszigeti keresztény lakóval lakást tud cserélni, a cseréhez a lakáshivatal hozzá fog járulni."

[431] *GYNH*., 1944. június 17. 2.

[432] 7117/1944.pm. GYVL.

[433] A *GYNH*-ban megjelent rendelet indoklása ettől némileg eltér: „a zsidók kitelepítése, bombatámadások kárai, hajléktalanok áthelyezése és az önkényes beköltözések miatt bekövetkezett változások" késztették erre a polgármestert. *GYNH*., 1944. július 8. 3.

[434] *GYNH*., 1944. június 6. 2., 25. 2.

[435] 30/1944.pm. GYVL. Megjelent: *GYNH*., 1944. augusztus 13. 9.

vezetett nyilvántartás felülvizsgálata során 1234 lakást néztek meg. Az iratból az nem derül ki világosan, hogy ez a zsidó tulajdonú vagy a zsidó bérlő által bérelt lakásokat jelentette-e.[436]

A polgármesteri jelentések szerint a lakások adatainak feldolgozása május végén kezdődött a lakáshivatalban. A következő hónapokban részletes beszámoló szerepel a beérkezett kérvényekről és a kiadott lakásokról.[437] A lakáshivatal forgalmát a 8. táblázat. A lakáshivatal forgalma 1944. április és október között mutatja.

8. táblázat. A lakáshivatal forgalma 1944. április és október között

Hónap	Igénylés száma			Kiutalás
április	140			10 igénybevétel, 3 csere
május	200 (főleg bombakár)			?
	bombakár	zsidó lakás	egyéb kérvény	
június	460	770	47	370
július	523	310	63	321
szeptember	180	357	?	337
október	323	164	?	492

A lakáshivatalhoz érkezett kérelmek száma június hónapban a májusi számnak több mint hatszorosára ugrott.[438] Ezt az emelkedést csak részben magyarázza a várost április 13-án ért bombatámadás, hiszen egyrészt a kérvények nagy részét már májusban is a bombakárosultak által beadott kérvények tették ki, másrészt pedig a zsidók által lakott lakásokra beadott kérelmek száma több mint másfélszerese a bombakárosultak által beadott kérvényeknek. (Persze ahhoz, hogy pontos képet alkothassunk erről, tudni kellene, hogy volt-e, és ha igen, akkor mennyi olyan kérvény, amit bombakárosultak adtak be zsidók által lakott lakásra.[439]) A zsidók lakásaira beadott kérvények száma június hónapban volt a legmagasabb, gyakorlatilag több mint kétszerese a későbbi hónapokénak. Az augusztusi adat hiányzik, viszont szeptemberben a zsidók lakásaira beadott kérvények száma ismét magasabb, kétszerese a bombakárosultak által beadott igényléseknek.

[436] 8425/1944.pm. OL.Mf.I.13.33.c.
[437] Az összes polgármesteri jelentés: 30/1944.pm. GYVL.
[438] A lakáshivatal forgalmáról csak a polgármesteri jelentések tájékoztatnak.
[439] Maguk a kérvények nincsenek meg.

A polgármester június 30-án kelt hirdetményében közölte a város lakosságával, hogy a június 30-ig beadott kérvényeket a lakáshivatal július 14-ig elbírálja.[440] A kérelmek elbírálásánál a következő sorrendet állapította meg: „1. A légitámadás folytán hajléktalanná váltak. 2. Csendőrség. 3. Közalkalmazottak, hadiüzemi alkalmazottak, hadigondozottak, frontszolgálatot teljesítők részére. 4. Új házasok (Jegyesek). 5. Egyéb kérelmek elbírálása."

A *Győri Nemzeti Hírlap* már május 26-án figyelmeztette olvasóit, hogy „a túlterhelt tisztviselőket (ti. a lakáshivatalban) nem szabad halálra üldözni"[441], mert annak úgyis az ügyfelek látják kárát. Június 2-án megjelent a lapban, hogy a hivatal pénteken és szombaton nem fogad feleket a felhalmozódott munka miatt.[442]

A polgármesteri jelentések szerint a zsidók lakásainak kiutalását szeptemberben fejezték be.[443]

Mosonmagyaróvárott a lakáskiutalások június közepétől folyamatosan zajlottak az év végig. A fennmaradt lakáskiutalások száma 62.[444]

A járásokban a lakások kiutalása a főszolgabíró feladata volt. A kormányrendeletek mellett itt is egyéni kérelmek özönét intézték a főszolgabírói hivatalokhoz[445], rögtön május 15-én, a zsidók gettózásának napján.[446] A kérvények nagy részét még májusban adták be: május 15. és 18. között 23 kérvényt adtak be, május végéig további 55 kérvény született, míg az év többi részében beadott kérvények száma 51.[447] Általában elmondható, hogy a kérvények száma többszöröse a lakásokénak, egy-egy „népszerűbb" házra 5-6 kérvény is érkezett. A kérvények és házak aránya természetesen függött attól is, hogy hány ház állt rendelkezésre az adott községben: a házak és az egy házra jutó kérvények száma fordítottan arányos

---

[440] *GYNH.*, 1944. július 2. 8.
[441] *GYNH.*, 1944. május 26. 2.
[442] *GYNH.*, 1944. június 2. 2.
[443] L. 437. lábjegyzet.
[444] Az iratok megtalálhatók: OL.Mf.I.84.209.c. Iktatószámaik: ad38, 62, 76, 102, 104, 119, 157, 241, 286, 300, 302, 304, 305, 306, 315, 319, 325, 332, 344, 345, 362, 365, 373, 385, 402, 408, 413, 418, 433, 443, 447, 449, 460, 476, ad476, 478, 494, 508, 527, 566, 575/4, 7, 9, 583, 587/4, 620, 621, 660, 679, 680, 682, 682/5,6,16, 683, 684, 690/1944.L. Mosonmagyaróvári lakásügy még: ad 6860, 8131, 8163/1944.M.pm. ML.
[445] A járásokban a következő iktatószámok alatt vannak lakáskérelmek: magyaróvári járás: 2579, 3426, 3534, 3724, 3809, 3838, 3873, 3895, 3902, 3934, 4085, 4173, 4176, 4177, 4198, 4199, 6704, ML., 3432, 3453, 3534 (csomó) OL.Mf.I.71.166.c., 3667, 3669, 4563, 4193, 6120. OL.Mf.I.82.199.c. Pannonhalmi járás: 2743, 2767, 2793, 2798, 2799, 2816, 2828, 2846, 2861, 2888, 2897, 2900, 2939, 2947, 2983, 2997, 2998, 3017, 3060, 3125, 3139, 3143, 3177, 3292, 3295, 3382, 3482, 3518, 3526, 3591, 3952, 4009, 4127, 4262, 4309, 4323, 4324, 4731, 4484, 4686, 4720, 4796, 5012, 5105, 5204, 5242, 5246, 5261, 5574. GYL. Sokoróaljai járás: 2250, 3088 (csomó), 3266, 3355 (csomó), 3357, 3419, 3437, 3978, 4427, 4605, 5005, 632 GYL. Tószigetcsilizközi járás: 3669, 3706, 3839, 3870, 3890, 3924, 3925, 3945, 3953, 4071, 4123, 4510, 4737, 5841. GYL.
[446] Május 15-i dátummal nyolc kérvényt olvastam, abból három ugyanarra a házra vonatkozott. Érdekes, hogy egy kérvény május 14-i dátummal szerepel; beadója egyébként később nem fogadta el a neki felajánlott lakást. L. 472. lábjegyzet.
[447] Természetesen voltak dátum nélkül érkezett kérvények is; hat olyan kérvény volt, amelynek nem lehet a keletkezési időpontját megállapítani.

egymással. A kérvények túlnyomó többsége – az általam olvasott 120 kérvényből[448] 101 – konkrét ház(ak)ra szóló kérés volt, ami nyilván előzetes tájékozódást kívánt meg a kínálatról.[449]

A lakások kiutalása a sokoróaljai járásban zajlott a leggyorsabban és legszervezettebben. Fülöp Kálmán a következőkben foglalta össze a lakáskiutalás sorrendjét[450]: 1. csendőrök, 2. közszolgálati alkalmazottak, 3. lakás nélküli sokgyermekesek, 4. menekült családok. Rendelkezett a lakbér fizetésének módjáról, a visszamaradt bútorok raktározásáról, valamint felszólította járása jegyzőit, tegyenek javaslatokat községük lakásainak kiutalására. A jegyzők május 23. és 31. között küldték meg javaslataikat.[451] Csaknem minden esetben egy házat leventeotthon számára javasoltak, a többiben községi alkalmazottak, illetve egyéb kérvényezők elhelyezését javasolták. Fülöp Kálmán a jegyzők javaslatait csaknem minden esetben elfogadta. E járásban egyébként meglepően kevés azon kérelmezők száma, akik azt a lakást kapták, amelyiket kérvényükben megjelöltek. A főszolgabíró május 25-én és 31-én utalta ki a rendelkezésre álló lakásokat.

A pannonhalmi járásban kevesebb jegyzői ajánlás maradt fenn; ezek mindegyike községi célra akarta igénybe venni az ingatlant. A lakásokat május 31-től szeptember végéig – augusztus kivételével – folyamatosan utalták ki. Az igénylők többsége azt a lakást kapta, amelyiket kérte. Úgy tűnik, a sokoróaljai járás főszolgabírájának inkább az volt a célja, hogy minden igénylőt lakáshoz juttasson valamilyen módon, míg a pannonhalmi főszolgabíró inkább azt akarta eldönteni, hogy az igénylők közül kinek utalja ki az adott ingatlant.

A tószigetcsilizközi járásból csak elszórt adatok vannak; a fennmaradt lakáskiutalások mindegyike június 14-16. között történt.

A magyaróvári járásban kevés lakáskiutalás maradt fenn, ezek nyár végén kezdődtek. A határozatok többsége azonban elutasító határozat, amelyeket december 16-án hozott a főszolgabíró.

<u>A miniszteri rendeletek végrehajtása</u>. A zsidó ingatlanok csendőrség részére való átadását elrendelő rendelet nyomán kevés intézkedés történt. Mindössze egy csendőrségi

---

[448] Ez azoknak az igényléseknek a száma csupán, ahol a kérvény is fennmaradt. Sokszor csak a lakáskiutalásról szóló határozat van meg. Rajkán pedig csak egy jegyzői összesítés található, amely a házakhoz rendeli a kérvényezőket, de az nem derül ki, hogy a kérvényezők maguk kérték-e az adott ingatlant vagy a jegyző javasolja nekik kiutalni.

[449] Ez nyilván csak ott áll, ahol egy ingatlannál több vált üressé a községben. Azoknak a községeknek a kérvényei, ahol csak egy ház ürült meg, nem szerepelnek a fenti adatokban.

[450] 3088/1944.sok.fsz. GYL. Az iraton május 10-i dátum szerepel. Ez minden bizonnyal gépelési hiba, hiszen a zsidók gettózását csak május 13-án rendelte el az alispán (A:III.8.4. A mosoni gettó), a rendelet pedig már múlt időben említette az áttelepítést. A jegyzők válaszainak dátuma is a 20-i dátumot valószínűsíti.

[451] A jegyzők válaszai ugyanezen a számon találhatók.

reagálás került elő, ami közölte, hogy „a kajári őrsre beosztott csendőregyének közül a kiutalandó zsidólakásra senkinek szüksége nincs”.[452] Emellett egy csendőr hivatkozik e rendeletre lakáskérvényében.[453] Többször előfordult viszont, hogy a községek részére kért épületben csendőrpihenőt akartak létrehozni.[454]

Az épületek kiutalásának igazi nyertesei a leventeegyesületek voltak. A Honvédelmi Minisztérium rendeletének megfelelően a pannonhalmi járásban az egyesületek többsége május 24-30. között benyújtotta igénylését; ezeket a járási leventeparancsnokság május 31-én összesítette.[455] Az összesítésben 11 község szerepel; az igényelt ingatlanok 4-8 szobásak voltak. A kérvényekről döntés csak szeptember elején született. Schmack Leó főszolgabíró szerint a késésnek az volt az oka, hogy „egy és ugyanazon házas ingatlanra többen jelentették be igényüket, és az érdekeltek elsőbbségi sorrendje még teljesen nincsen tisztázva.”[456] Előfordult az is, hogy a kiutalt ingatlant nem tudták kiutalni, mivel menekültek foglalták azt el. A tószigetcsilizközi járásban június közepéig három község leventeegyesülete kért és kapott ingatlant.[457] A sokoróaljai járásban két község leventeegyesülete kért ingatlant június 4-én.[458] Ebben a járásban azonban a lakásokat már május 31-ig kiadta a főszolgabíró – e kiutalások során egyébként hét község kapott leventeotthont –, így e kéréseket nem tudta teljesíteni a főszolgabíró. Fülöp Kálmán válaszában megjegyezte, hogy „mindez nem történt volna meg, ha az igénylést nem elkésetten kapom.”

A leventeegyesületek álltak a középpontban az ingatlanok községek részére való megszerzését előíró belügyminiszteri rendelet végrehajtásánál is. Az alispáni rendeletre benyújtott kérelmek javarészt a korábban már megjelölt igényeket ismételték meg. A járások között természetesen különbség volt az, hogy a sokoróaljai járás esetében jórészt már teljesített kérések voltak ezek, míg a többi járásnál még valóban igénylés a benyújtott irat. Volt olyan leventeegyesület is, amelyik nem fogadta el a számára felkínált ingatlant. A győrsövényházi körjegyző még augusztusban jelentette, hogy szerinte „a fehértói leventeegyesületnek nem nagy kedve van a jelenlegi bérelt leventeotthont otthagyni”, mivel attól tartanak, hogy ha felmondják a bérletet és mégis valami nehézség támad a zsidó ingatlan

---

[452] Uo.
[453] 3453/1944.m.fsz. OL.Mf.I.71.166.c.
[454] Például Tápszentmiklós és Győrasszonyfa községekben.
[455] A községi leventeegyesületek igénylései 3215, 3404, 3514/1944.p.fsz. számon, a járási leventeparancsnokság összesítése 3131/1944.p.fsz. számon. Későbbi igénylések: 3238, 5119, 9862/1944.p.fsz. GYL.
[456] 4289/1944.p.fsz. GYL.
[457] 3839, 3924, 3925/1944.tósz.fsz. GYL.
[458] 3730/1944.sok.fsz. GYL.

megszerzésében, akkor otthon nélkül maradnak. Októberben már biztosra jelentette a jegyző, hogy az egyesület nem igényli az ingatlant.[459]

Érdekes megfigyelni a jegyzői jelentésekhez mellékelt leventeparancsnoksági igénylések stílusát. A kunszigeti leventeegyesület elnöke először is „mély tisztelettel bejelenti" az igényt, majd „alázatos tisztelettel kéri" annak teljesítését.[460] A tószigetcsilizközi járás leventeparancsnoka „kinyilatkoztatja" az ingatlan igénylését, majd az igény teljesítését „tisztelettel kéri"; ugyanő egy másik alkalommal „igazolja", hogy az adott ingatlanban leventeotthon fog működni.[461] A pannonhalmi járás leventeparancsnoksága „hozzájárulását adja", hogy az épület leventeotthon legyen[462], a magyaróvári járási parancsnok pedig egyszerűen „elfogadja" az ingatlant.[463]

Az alispán a leventeegyesületek ügyét még októberben és novemberben is megsürgette. E rendeletére a pannonhalmi főszolgabíró 1945. március 15-én jelentette, hogy a pannonhalmi járás időközben hadműveleti területté vált, a leventeegyesületeknek kiutalt helyiségek nagy részét katonaság szállta meg, a leventék nagy részét pedig kitelepítették vagy a Hungarista Légióba sorozták be.[464]

Leventeegyesület nevéhez fűződik a legkésőbbi keltezésű lakáskérvény is. A levéli vezetőjegyző 1945. március 22-én igényelt a már kiutalt ingatlan mellé még egyet, mivel a már meglévőt túl kicsinek találta.[465]

A leventeleány-központ igénylését a magyaróvári járásban csak tudomásul vették[466], Fülöp Kálmán viszont jelezte nekik, hogy a lakásokat ugyan már kiosztotta, de üresedés esetén a kérést figyelembe veszi. A járási leventeparancsnoktól azonban meg kellett kérdeznie, hogy egyáltalán hol működik ilyen egyesület a járásban, mert neki eddig nem volt erről tudomása.[467]

Az ingatlanok vármegye részére való megszerzésére kiadott rendeletre a pannonhalmi járás főszolgabírája jelezte, hogy „olyan ingatlan, amely a járási székház, főszolgabírói lakás, egyéb tisztviselői lakás, vagy más célra alkalmas volna, nincsen". A sokoróaljai járás főszolgabírája sem élt az alkalommal, mert járási székház és főszolgabírói lakás már volt,

---

[459] 12994, 15787/1944.alp. GYL.
[460] 16757/1944.alp. GYL.
[461] 15790, 11718/1944.alp. GYL.
[462] 11718/1944.alp. GYL.
[463] 16216/1944.alp. GYL.
[464] 4289/1944.p.fsz. GYL.
[465] 3534/1944.m.fsz. OL.Mf.I.71.166.c.
[466] 4216/1944.m.fsz. OL.Mf.I.82.199.c.
[467] 3935/1944.sok.fsz. GYL. A járási leventeparancsnokság július 4-én jelentette, hogy Gyarmat, Újmalomsok, Tényő, Győrszemere és Koroncó községben van ilyen egyesület.

másrészt pedig „az ittlévő zsidó ingatlanok gyenge karban vannak és rossz fekvésűek, kis telekkel vannak ellátva, úgyhogy egy modern emeletes járási székház azokon még lebontással sem építhető meg.” A tószigetcsilizközi járás főszolgabírája a járás területén nem, Győrött viszont igényelt épületet, járási székház és tisztviselői lakás céljára. A magyaróvári főszolgabíró és a rajkai főszolgabírói kirendeltség vezetője igényelt egy-egy konkrétan megnevezett ingatlant. (Utóbbi még májusban, tehát nem e rendelet kapcsán.)[468]

A gazdasági felügyelők lakáshoz juttatását előíró rendelet kapcsán lakáskiutalás nem található.

A lakások megszerzésénél meglepő aktivitást mutatott a soproni postaigazgatóság. Május 22-én és 26-án több község postahivatala számára jelentett be ingatlanra igényt, külön erre a célra készített formanyomtatványon, amibe csak a község nevét, az ingatlan adatait és a postamester nevét kellett beírni. Egyik községben sem járt azonban sikerrel, mert a jegyzők mindenütt megfelelőnek találták a posta elhelyezését. A tápszentmiklósi jegyző meg is jegyezte, hogy „A zsidóingatlan igénylése véleményem szerint csak a postamesternő egyéni kívánsága.” [469]

A Magyar Nemzeti Szocialista Párt győrszentmártoni és ravazdi szervezete igényelt ingatlant még májusban.[470] Az igényléseket a politikai pártokat feloszlató augusztusi rendelet tette egyelőre tárgytalanná.

A lakáskiutalásról szóló döntés sok esetben nehezen született meg, hiszen többször előfordult, hogy több jogosnak tekintett igény érkezett ugyanarra az ingatlanra. Például az egyetlen gyirmóti lakásért a helyi leventeegyesület és egy 75%-os hadirokkant is jelentkezett, utóbbi Kászonyi Richárd főispán és Fricke Valér országgyűlési képviselő támogatását is élvezte. Fülöp Kálmán úgy akarta megoldani a helyzetet, hogy az üzletet és a raktárt a hadirokkantnak, a ház többi részét a leventeegyesületnek adja, a hadirokkant azonban ragaszkodott az egész épülethez. Ezek után a főszolgabíró az alispánhoz fordult, „tekintettel arra, hogy mindkét igénylő kétségtelenül jogos elsőbbségére hivatkozik és kérelmének maradéktalan teljesítését kéri.” Az alispán a főszolgabíró eredeti tervét támogatta.[471]

A lakások kiutalásával azonban még nem zárult le a folyamat. Volt olyan igénylő, aki visszautasította a kiutalt lakást, mert nem azt az ingatlant kapta, amelyet kérvényében

---

[468] Az összes idézett irat: l. 424. lábjegyzet.

[469] 2939, 3177/1944.p.fsz. GYL., 3667, 3669/1944.m.fsz. OL.Mf.I.81. Az idézett jegyzői jelentés a 3177/1944.p.fsz. számon.

[470] 2733, 2982/1944.p.fsz. GYL.

[471] 9885/1944.alp. GYL.

megjelölt, amit kapott, azt pedig nem tartotta társadalmi állásának megfelelőnek[472], vagy egyszerűen azért, mert az ingatlan „bútorozottan kerül és került eddig is kiadásra, neki pedig bútorai vannak”.[473] Egy hadiözvegy rajkán két házat nézett ki magának. A többi 35 ingatlanból szabad választást engedtek neki, azonban nem fogadta el. Az ügyben szeptemberben tárgyalást rendeztek, ahol a kérvényező nem jelent meg. A határozat három ingatlan közül engedett neki választást. Végül a szolgabírói kirendeltség vezetője októberben jelentette, hogy az illető Sopronban kapott lakást – tehát nyilván ott is igényelt –, így a rajkai lakásról lemond.[474]

Volt olyan eset is, amikor az ugyanabban a házban lakást kapottak vesztek össze azon, hogy melyikük melyik részt foglalja el.[475] Visszatérő probléma volt az is, hogy hiába utalták ki a lakást, abba nem tudtak beköltözni, mert az ország keleti részéről menekültek vagy a katonaság foglalta azt el.

B:II.2. Üzletek

B:II.2.1. Zárgondnokok kijelölése

A zsidók üzleteinek bezárása fennakadást okozott a lakosság és a honvédség ellátásában. Így hamar születtek intézkedések a fontosnak ítélt üzemek és üzletek működésben tartására. Az ilyen üzletek élére már április 21-én, tehát lezárásukkal egy időben vállalatvezetők kinevezését rendelte el a kereskedelmi és közlekedési miniszter.[476] Üzemek, vállalatok élére május 14-i rendelettel állított vállalati vezetőt az iparügyi miniszter.[477] A vállalatvezetők kirendelésének joga a járásokban a főszolgabírót, városokban – az illetékes kereskedelmi és iparkamara meghallgatása után – a polgármestert illette meg. A vállalatvezetőt „elsősorban a vállalat keresztény alkalmazottai köréből, ha pedig megfelelő alkalmazott nem lenne, akkor kellő szakértelemmel rendelkező megbízott keresztény szakembert kell kirendelni.”[478]

Győrött április 27-től neveztek ki zárgondnokokat; az utolsó ismert kinevezés dátuma szeptember közepe. Egy dátum nélküli, valószínűleg szeptember 10-e körül keletkezett kimutatás 44 vállalatvezetővel működő győri üzemet és üzletet sorol fel.[479] A győri

---

[472] 3355/1944.sok.fsz. L. 446. lábjegyzet.
[473] 2900/1944.p.fsz. GYL.
[474] 611/1944.főisp.ált. GYL.
[475] 3355, 5266/1944.sok.fsz. GYL.
[476] 50.500/1944.KKM. 3. szakasz. *BK*., 1944. április 21. (89. szám) 3.
[477] 23.200/1944.Ip.M. *BK*., 1944. május 14. 3.
[478] 6508/1944.alp. számú rendelet (04.22.) 2307/1944.p.fsz. GYL.
[479] A lista nem visel iktatószámot. OL.Mf.I.70.165.c.

üzleteknek és üzemeknek tehát mintegy egytizedét tartották szükségesnek működésben tartani. A listán szereplők közül 21 volt ipari üzem, 23 pedig üzlet. Nagy részük a textil- és ruhaellátás szempontjából volt nélkülözhetetlen a városnak, emellett fakereskedéseket, asztalos- és lakatosüzemeket, szállítási vállalatokat hagytak meg elsősorban. A működésben tartott üzemek között szerepel a Pannónia Nyomda is.

Mosonmagyaróvárott a vállalatvezetővel működő intézmények közül csak az üzletek felsorolása található meg.[480] Mosonmagyaróvárott nyolc üzlet működött tovább, ez a korábban létezett zsidó üzleteknek kb. 14%-át jelenti. A szeptember 11-i állapotot tükröző jelentés mellett fennmaradt egy 1945. március közepéről is[481], e szerint csak egy üzlet működik vállalatvezetővel. A többi üzletet áruhiány vagy a vállalatvezető katonai behívása, esetleg Németországba települése miatt zárhatták be.

A vármegye községeiben üzlet élére nem neveztek ki vállalatvezetőt[482], üzem élére viszont három esetben: Spuller Zsigmond rajkai szikvízüzemét[483], Benedikt Jenő és Szántó Jenő mosonszentjánosi kenderkikészítő gyárát[484], valamint Poll Sámuel téti malmát[485] tartották működésben.

Előfordult olyan eset is, hogy a bezárt üzem dolgozói, annak ellenére, hogy vállalatvezetőt nem neveztek ki, tovább dolgoztak az üzemben. A polgármester június 26-i keltezéssel rendelte el, hogy az így működésben tartott üzemekben dolgozók ezt június 30-ig jelentsék be, ellenkező esetben jogosulatlan iparűzés miatt eljárást indítanak ellenük.[486] Győrött négy ilyen üzemet sorol fel egy irat.[487] Ezeket a polgármester bezáratta, az alkalmazottakat felelősségre vonták és elszámolásra kötelezték.

B:II.2.2. Üzlethelyiségek

Az üzletek bezárása után szinte azonnal elkezdték az üzlethelyiségeket kérvényezni; üzlethelyiséget kérők így április végétől gyakorlatilag a háború végéig akadtak.[488] Győrött

---

[480] ad.434/1944.kormb. OL.Mf.I.81.196.c. A főispán összesítő jeletnésében, amelyet Turvölgyi Albert kormánybiztosnak küldött, a mosonmagyaróvári üzleteken kívül a győriek is szerepelnek.

[481] 1383/1945.M.pm. OL.Mf.I.84.209.c., GYL.

[482] 5138/1944.m.fsz. OL.Mf.I.82.200.c., 4192/1944.tósz.fsz. GYL., 3218/1944.p.fsz. GYL.

[483] 5615/1944.m.fsz. OL.Mf.I.82.200.c., 472/1944.főisp.ált. GYL.

[484] 965/1944.m.fsz. OL.Mf.I.82.201.c.

[485] 6178/1944.sok.fsz. GYL.

[486] 1952/1944.ki.sz. *GYNH.*, 1944. június 28.6.

[487] 7755/1944.pm. OL.Mf.I.70.165.c.

[488] Üzlethelyiség-igénylések az alábbi számokon: Mosonmagyaróvár polgármesterének iratai: 3894, 4130, 5051, 5510/1944. ML., 6273, 7367, 7941, 8302, 8412/1944., 37, 1527/1945. OL.Mf.I.84.209.c., 3329/1944. OL.Mf.I.85.213.c. Magyaróvári járás: 3956/1944. OL.Mf.I.82. Pannonhalmi járás: 3001, 3459, 3679, 3701, 3805, 3926, 3927, 4181, 4727, 4998, 5591 GYL. Sokoróaljai járás: 3420, 3496, 3872, 3977, 4159, 4741, 5428, 5828/1944. GYL. 496/1944.főisp.ált. L. még 489. és 491. jegyzet.

kevés kérvény maradt meg, csak azok, amelyek felkerültek a főispánhoz. A járásokban és Győrött fennmaradt kérvények száma 52. A főszolgabírák június közepéig azzal utasították el a beérkezett kérelmeket, hogy az üzlethelyiségekről még nincs kormányrendelet.[489] Az első döntések ilyen kérvényekről július közepén születtek. A győri kereskedelmi és iparkamara szeptember közepén hívta fel a figyelmet arra, hogy „üzlethelyiséget teljes berendezéssel és árukészlettel együtt általában nem szabad egy igénylőnek átadni, mert az a zsidó üzlet fenntartását és tovább vezetését jelentené, ez pedig csak közérdekű szempontok fennforgása esetén vállalatvezetővel történhetik."[490] A lakásokkal ellentétben viszonylag sokszor születik elutasító határozat; olyan eset is előfordult többször, hogy a főszolgabíró a döntést a pénzügyigazgatósághoz tette át.[491] Az üzlethelyiségeket általában kibombázott kereskedőknek[492] vagy hadirokkantaknak adták át.

Az üzlethelyiségekre benyújtott kérvényeknek némileg eltérő indoklása volt, mint a lakáskérvényeké. Azoknál ugyanis legtöbben elsősorban a rossz lakásviszonyokkal indokolták kérésüket, emellett a hadirokkantság, -özvegység, frontharcos rokon, valamint a nagy család volt a szokásos indoklás. Ehhez hasonló indokok itt is előfordultak. Az egyik kérvényező éppen üzlete bezárására gondolt; „most szinte megmentésül kínálkozik" az igényelt üzlethelyiség.[493] Egy másik kérvényező leírja, hogy „Ugyanabban a házban az üzlethelyiség közvetlen közelében lakunk, tehát a körülmények szinte felkínálják, hogy családunk nehéz megélhetésén valamikép segítsünk."[494] Egy anya fronton levő fiának kéri az üzletet, mert azt szeretné, „ha biztos kenyérre jönne haza."[495] Ami más ezeknél a kérvényeknél, az az, hogy sokkal gyakrabban veszik át az uralkodó frazeológiát a kérés indoklásánál: „Én régi jobboldali, keresztény és nemzeti gondolkozású ember vagyok. Ezen okoknál fogva elsősorban csak én tarthatok igényt és jogot a Krausz Károly féle házra, hogy azt használatba vegyem."[496] Sokszor előkerül az őskeresztény származás és a sok gyerek, mint érdem, amire hivatkozni lehet.

---

[489] 4225/1944.M.pm. ML., 408, 411/1944.főisp.ált. GYL., 7974/1944.alp. GYL., 3262/1944.sok.fsz. GYL., 2552, 2892/1944.p.fsz. GYL.

[490] 3926/1944.p.fsz. GYL.

[491] Érdekes, hogy a pénzügyigazgatósághoz utalással csak a pannonhalmi járás főszolgabírája élt: 3116, 3191, 3925, 4757, 5084/1944.p.fsz. GYL.

[492] Rendelet is előírta a kibombázott kereskedők üzlethez juttatását: 69.722/1944.I.K.K.M. (06.02.) 3239/1944.p.fsz. GYL.

[493] 2777/1944.p.fsz. GYL.

[494] 6869/1944. M.pm. ML.

[495] 5434/1944.p.fsz. GYL.

[496] 2695/1944.p.fsz. GYL.

Az egyéni kérelmezők mellett több kérelmet adott be a magyar honvédség.[497] Decembertől több helyiséget utaltak ki a „német népcsoportnak" és a német rendőrség biztonsági szolgálatának.[498] A Magyar Nemzeti Szocialista Párt igényeit nyáron még nem teljesítették, decembertől viszont több üzlethelyiséget utaltak ki számukra.[499]

A front közeledtével a helyzet természetesen az üzlethelyiségek tekintetében is kaotikussá vált. A menekültek egyre nagyobb részét kellett elhelyezni; emellett a katonaság is megjelent, és ha úgy adódott, kérvények nélkül foglalt ingatlant.

B:II.2.3. A zárolt üzletek árukészlete

Az üzletek zárolása számos problémát vetett fel. A zsidók üzleteiben vagy műhelyeiben megrendelt, esetleg ki is fizetett áruk kiadásáról egy kereskedelmi miniszteri rendelet intézkedett. E szerint az ilyen árut, csak akkor persze, ha a megrendelő nemzsidó volt, ki kellett adnia a nemzsidó kereskedőnek, átvételi elismervény fejében. Az üzletek árukészletéből esetenként utalhattak ki árucikkeket – például a gépjárműalkatrészek esetében rendelet intézkedett kiutalásukról[500] –, így ezek kiadásáról is gondoskodni kellett. Ezért a miniszter elrendelte, hogy a zsidó kereskedők május 8. és 20. között reggel 7 és 9 között tartsanak nyitva, félig lehúzott redőnyök mellett.[501] A zsidók üzleteinek végleges bezárása után az üzletekben maradt nemzsidó holmikat június 30-ig kellett bejelenteniük az érintetteknek.[502] Ha ezt a határidőt nem tartják be, a pénzügyigazgatóság rendelete szerint a kérdéses tárgyat zsidó tulajdonként kezelik.

Az üzlet lezárásakor mindenekelőtt a romlandó árukészlet jelentett problémát. Ezeket az üzlet lezárásakor átadták a helyi Hangya Szövetkezeteknek vagy helyi „keresztény" kereskedőknek. Az árukészlet átadásánál valószínűleg nem folyt minden simán, mert április 27-én a kereskedelmi miniszter rendeletet adott ki az ellenérték nélkül átadott áruk árának azonnali kifizetésére.[503] A rendelet megerősíti azt is, hogy a romlandó áruk kivételével a zsidó üzletek árukészletét nem lehet eladni. A megyében nincs annak nyoma, hogy nemzsidó kereskedők az ár kifizetése nélkül vettek volna át árukat. A megszállás kezdetén jogtalanul – esetleg a zsidórendeletek kijátszása érdekében – átadott árucikkek kérdése egy július végi

---

[497] Például 6860/1944.M.pm. OL.Mf.I.86., 3590/1944.p.fsz. GYL.
[498] 8131, 8163/1944.M.pm. OL.Mf.I.84. 209.c.
[499] 4074/1944.sok.fsz. GYL., 8248/1944.M.pm. OL.Mf.I.84.209.c.
[500] 65.925/1944.I.K.K.M. (05.23.) A rendelet szerint a zsidó kereskedő június 3-ig köteles az árucikkeket kiadni; június végén a határidőt meghosszabbították. (78.282/1944.I.K.K.M.) 5587, 6792/1944.pm. OL.Mf.I.70.165.c.
[501] 56.912/1944.I.K.K.M. (05.05.) 2578/1944.p.fsz. GYL., 3135/1944.m.fsz. OL.Mf.I.71.166.c.
[502] *GYNH.*, 1944. június 25. 7.
[503] 53.331/1944.I.K.K.M. 4593/1944.p.m. OL.Mf.I.70.165.c.

rendeletben is megjelent.[504] A rendelet előírta a március 24. után zsidó kereskedőktől átvett árukészlet igazolását, valamint a készletből esetleg még meglévő mennyiséget zároltatja. Az árukészleteket szeptemberben igazolták, néhol az igazoltatás novemberig elhúzódott. Előfordult olyan eset is, amikor nem csupán a kijelölt dátum után átvett árukészleteket igazolták, hanem még a megszállás előtt átvett árut is. A rendeletnek ez a „túlteljesítése" minden bizonnyal félelemből fakadt. Ugyanakkor azt is mutatja, hogy ebben a légkörben utólag gyanússá váltak a korábban normálisnak tekintett dolgok.

Az üzletek árukészlete tehát néhány hónapig zárolt volt, csupán külön engedéllyel lehetett belőlük áruhoz jutni.[505] Előfordult azonban, hogy az üzlet zárlatát bombatámadás oldotta fel. A győri rendőrség július 6-án panaszkodott a pénzügyigazgatóságnak, hogy „a légitámadás rombolása folytán nyitott állapotban lévő elhagyott zsidó üzletek és lakások vagyontárgyai dézsmálásnak vannak kitéve, mert az őrségek a belvárosi kárterületnek csak a külső határán vannak elhelyezve, s nem akadályozhatják meg a kártevéseket." Versényi Jenő az ingóságok azonnali biztonságba helyezését kérte.[506] Ezt a kérdést júniusban szabályozta rendelet: a bombatalálatot kapott üzlet árucikkeit az ár kifizetése mellett át kellett adni helybeli kereskedőknek, a pénzügyigazgatóság közreműködésével.[507]

A zsidó üzletek árukészletének kiárusítására augusztus 18-án adott utasítást Turvölgyi Albert kormánybiztos.[508] A rendelet hatálya alól kivonták a vállalatvezetővel működő üzletek, valamint a textilüzletek árukészletét és berendezését; utóbbit hadiüzemeknek akarták átadni, legalábbis eredetileg. A rendelet szeptemberre írta elő a kiárusítás befejezését; az egész akció irányításával a főispánokat bízta meg. Győrött augusztus 31-én tartottak értekezletet ez ügyben, az alispáni hivatal, a polgármesteri hivatal, a pénzügyigazgatóság és a kereskedelmi és iparkamara képviselőinek részvételével. Az alispáni hivatalt Hanzély László képviselte, a vármegyében az ő feladata volt a rendelet végrehajtásának irányítása.[509]

Az üzletek kiárusítását bizottságok végezték. Győrött tíz bizottságot állítottak fel, ezekbe a város tisztviselői közül 22 főt delegáltak, hogy legyen elég ember a bizottságokban.[510] A járások területén egy-egy bizottság alakult. A rendelet szerint a

---

[504] A rendeletet az Országmozgósítási Kormánybiztos adta ki: 652/1944.Om.biz.II.hdt. Az alispán augusztus végén adta ki 11667/1944.alp. számon 5265/1944.sok.fsz. GYL.

[505] Ilyen engedélyeket elsősorban a hadseregnek adtak ki.

[506] 106/1944.rend. GYVL.

[507] 66.493/I/1944.K.K.M. (06.16.) 4435/1944.tósz.fsz. GYL. 4080/1944.m.fsz. OL.Mf.I.82.199.c.

[508] Kormánybiztos 1500/1944. számú Utasítása. 434/1944.kormb. OL.Mf.I.81.196.c. Az iratok mellett összeírások találhatók a kiárusítható üzletekről.

[509] 13069/1944.alp. OL.Mf.I.85.

[510] ad.434/1944.kormb. OL.Mf.I.81.196.c

bizottságokban alkalmazott szakértőknek nem szántak javadalmazást. Kászonyi Richárd végül elérte a kormánybiztosnál, hogy a szakértők 3P óradíjat kapjanak.[511]

Az üzletek árukészletét felvásárolni szándékozó kereskedők jelentkezésének határideje Mosonmagyaróvárott szeptember 9-e volt.[512] Huszonöt üzlet árukészletét és berendezését kellett eladni, vásárlási szándékát 31 kereskedő jelezte. A sokoróaljai járásban a jelentkezés határideje szeptember 18-a volt.[513] A járás területéről a jegyzők körülbelül ötvenezer pengő értékű árukészletet és üzleti berendezést jelentettek. Volt olyan jegyző is, aki a rendeletet túlteljesítve a lakásokban hátramaradt ingóságokról is beszámolt. (Ennek az lehetett az oka, hogy a lakásokban hagyott ingóságok összeszedése és raktározása is ugyanekkor folyt: B:II.3.2) A magyaróvári járás főszolgabírája csak október 30-án adta ki a rendeletet, a jelentkezési határidőt november 10-ében állapítva meg.[514] A késés oka nem ismert.

A rendelet szeptemberi végrehajtásáról tehát szó sem volt. A járások többségében azért késett az üzletek kiárusítása, mert a pénzügyigazgatóság nem tudott elég embert küldeni az eladást végző bizottságokba, anélkül pedig nem lehetett elkezdeni a munkát. December 30-án a rendelet végrehajtását így foglalta össze Schmack Leó, a pannonhalmi járás főszolgabírája[515]: „1944. X.16-ig illetve a Nemzeti Szocialista Párt Hungarista Mozgalom uralomra jutásáig a benti tárgyú rendelkezések végrehajtása, az eljárás nehézkessége és a győri kir. Pénzügyigazgatóság sokoldalú és másirányú nagymérvű elfoglaltsága miatt nem került sor. A járási M.Kir. Katonai Parság is kézbevette a dolgot, de kevés eredménnyel, mert a Pénzügyigazgatóságtól embert nem kapott. December elején bekapcsolódott az ügy végleges rendezéséhez a Nemzeti Szocialista Párt Hungarista mozgalom és ez a győri m. Kir. Pénzügyigazgatóság kiküldöttjének közbejötte mellett, a zsidó árukészleteket a honvédségnek és az arra rászorulóknak kiadta.” A továbbiakban megjegyezte, hogy az elsőfokú iparhatóságot és a közigazgatást nem vonták be.

Az imént idézett rendelet hatálya alól a textilüzleteket kivonták, azzal, hogy azok árukészletét a hadiüzemeknek adják át. A pénzügyigazgatóság február elején közölte az alispánnal, hogy a textilüzemeket december 12-ig értékesítették, az „Ily szempontból számba jöhető üzletek a Nyilaskeresztes Pártnak adattak át.”[516]

---

[511] 434, 495/1944.kormb. OL.Mf.I.81.196.c
[512] 6120/1944.M.pm. OL.Mf.I.85
[513] 5322/1944.sok.fsz. GYL.
[514] 5776/1944.m.fsz. számon: ad.921/1944.Rajka iratai OL.Mf.I.87.220.c.
[515] 5081/1944.p.fsz. GYL.
[516] 876/1944.ai. számon: 588/1945.tósz.fsz. OL.Mf.I.86.

B:II.3. Ingóságok

B:II.3.1. Beszolgáltatott ingóságok

A április folyamán beszolgáltatott ingóságok (rádiók, kerékpárok, stb.) rengeteg munkát adtak a közigazgatásnak. Itt éppen ezért csak a legérdekesebb dolgokat említem.

A rádiók bejelentését csak április 7-én írta elő rendelet (A:III.6.3. A mozgásszabadság korlátozása), a beszolgáltatásról szóló rendelet 21-én követte ezt.[517] Ennek célja nem csupán az volt, hogy rádiókészülékhez jussanak, hanem az is, hogy megakadályozzák a zsidókat abban, hogy külföldi rádióadásokat hallgassanak. (Külön figyelmeztették például a nemzsidó lakosságot, hogy zsidó még „keresztény háznál" sem hallgathat rádiót.[518]) Érdekes, hogy már a központi rendeletek előtt eszébe jutott ez az alsóbb hatóságoknak. A magyaróvári főszolgabíró március 28-án a következő rendeletet adta ki: „A közelmúlt események folytán előrelátható, hogy szükség lesz arra, hogy a zsidók a birtokukban lévő, külföldi rádióállomások hallgatására alkalmas rádiókészülékek beszolgáltatására köteleztessenek a 8820/1944.M.E. sz. rendelet alapján." Így a főszolgabíró arra kérte a jegyzőket, hogy szólítsák fel a zsidókat rádiójuk el- vagy kölcsönadására.[519] Ugyancsak a zsidók „gyanús elemként" kezelése nyilvánul meg abban, hogy a győrszemerei jegyző azért nem javasolta egy kivételezett zsidó rádiójának visszaadását, mert „fajtája predesztinálja arra, hogy nemzethűség szempontjából nyugodt lelkiismerettel megbízhatónak osztályozni nem lehet."[520]

A beszolgáltatott rádiókat olyan helyekre adták, ahol a légiriadót sokan hallhatták. A rádiók szétosztása viszont valószínűleg nem volt túl sikeres, mert november 3-án a főispán kb. 700, addig a városházán tárolt rádió vidékre szállításáról intézkedett, így azokat valószínűleg később sem adták át használatra.[521]

A közigazgatás képes volt akár egy-egy rádió megszerzése kedvéért is megmozdulni. A sokoróaljai járás főszolgabírája például egy készülék után nyomozva a következő megállapításra jutott: „sorsáról semmiféle megállapítást eszközölni nem tudtam, mert azt április hó közepe táján az akkor Győrött állomásozó Gestapó vitte el tulajdonosával együtt, és azóta sem a tulajdonosról, sem a rádióról nem tudok semmit."[522]

---

[517] Rádiók bejelentése: 1300/1944.M.E. *BK*., 1944. április 7. (79.szám) 4.; igénybevétel: 33000/eln.18.-1944.H.M.; beszolgáltatás: 217.300/1944.K.K.M. Utóbbi két rendelet: *BK*., 1944. április 21. (89. szám) 2.

[518] A *GYNH*-ban többször megjelent hirdetés. Pl. 1944. május 24. 2.

[519] 749/1944.m.fsz. számon: 837/1944.Rajka iratai. OL.Mf.I.87.220.c.

[520] 2925/1944.sok.fsz. OL.Mf.I.83.207.c. Az, akinek a nemzethűségében kételkedtek „fajtája" miatt, egyébként az első világháború 75%-os hadirokkantja volt.

[521] 839/1944.főisp.ált. GYL.

[522] 5238/1944.sok.fsz. OL.Mf.I.83.207.c.

A beszolgáltatott kerékpárokról több, egymásnak ellentmondó rendeletet adtak ki. Egy belügyminiszteri rendelet a kerékpárok csendőrségnek és rendőrségnek adását írta elő[523]; néhány héttel később egy honvédelmi miniszteri rendeletre hivatkozva a hadsereg kérte a kerékpárokat.[524] A két egymásnak ellentmondó rendelet, amelyeket egyébként az alispán különösebb kommentár nélkül kiadott végrehajtásra, elég nagy kavarodást okozott. Fülöp Kálmán például már kiadta a kerékpárokat a csendőrségnek, s a második rendelet után utasítást kért az alispántól, hogy visszavegye-e a kerékpárokat.[525] Az alispán a helyzet tisztázódásáig az utóbbi rendelet végrehajtását felfüggesztette.[526] Közben azonban a pénzügyigazgatóság is jelentkezett a kerékpárokért, mire Fülöp Kálmán így reagált: „ebből a jelenségből úgy látom, hogy most már a pénzügyi hatóságok is ellenkező rendelkezést adtak ki alárendeltjeinek, miért is kívánatos, hogy a zsidókerékpárok sorsa felől a különböző tárcák ellentétes állásfoglalása folytán minisztertanácsi határozat történjék, mert az alsófokú közigazgatási hatóságok már nem tudják, mit kell csinálni a zsidó kerékpárokkal."[527] Az ügyben a megoldást egy újabb belügyminiszteri rendelet hozta, ami szerint a csendőrség által nem igényelt kerékpárokat át lehet adni a honvédségnek.[528] Az ügy ilyen formában történt elintézése azt hiszem, jelzi az egyes tárcák közötti erőviszonyokat, vagy/és a háború utolsó évében érvényben volt fontossági sorrendet.

B:II.3.2. A lakásokban hagyott ingóságok

A zsidók lakásaiban talált ingóságokat leltározták (B:II.1.1. Az ingóságok leltározása), majd raktározták. Ezek eladására augusztus 21-én adtak ki rendeletet, csaknem egyidőben az üzletek árukészletének értékesítését elrendelő rendelettel (B:II.2.3. A zárolt üzletek árukészlete)

Azonban addig sem maradtak érintetlenek a lakásokban maradt ingóságok. Előfordultak lopások a házakból, a tárgyak leltározásánál, illetve raktárba szállításuk közben.[529] A pénzügyigazgatóság 1945. februári jelentése szerint[530] (B:II.5. A „zsidó vagyon" – összegzés) az ebből származó kár nagyságát nem lehet megállapítani. A bombázások károsultjainak is ezekből a tárgyakból adtak át használatra, csakúgy, mint a területre érkező

---

[523] 26.900/1944.Res.XX.B.M. (05.08.) 6700/1944.alp. GYL.

[524] 8484/1944.alp. GYL. A honvédség rendelete a kerékpárok Mosonmagyaróvárra és Győrszentmártonba szállítását írta elő.

[525] 3514/1944.sok.fsz. GYL.

[526] 8790/1944.alp.GYL.

[527] 3613/1944.sok.fsz. GYL.

[528] 28.263/1944.Res.XX.B.M. (06.24.) 4636/1944.m.fsz. OL.Mf.I.82.199.c.

[529] A lopásokról csak szórványanyagok vannak. *GYNH*. 1944. augusztus 18. 3., 15. 5., 27. 9., 29. 5. A levéltári anyagban egy-két feljelentés olvasható: 8654, 8728/1944.pm. GYVL.

[530] 223/1945.főisp.ált. OL.Mf.I.81.195.c.

menekültek számára. Nagy kárt okozott a várost szeptember 20-án ért bombatámadás, amikor a zsidók holmijait tároló központi raktár szinte teljesen elpusztult. Mindemellett a magyar és német katonaság is igényelt eszközöket, bútorokat. Utóbbi jelenséget a rajkai jegyző így írta le: „A lezárást követőleg egymást érték a különböző katonai alakulatok, melyek hol üstök, hol lábasok … stb. átvételére voltak feljogosítva. – Ezt követték különböző anyagok utáni kutatások. Úgyhogy a zsidó lakások felnyitása, újbóli lezárása s egyéb kezelések a jegyzői hivatal egyik tisztviselőjének állandó jellegű foglalkozást adott, - ezen tisztviselő jóformán mással nem tudott foglalkozni. … legjobban megnehezíti az ingóságok biztonságos őrzését a községben tartózkodó nagyszámú német menekült, de főleg a német katonai alakulatok, mert előttük az egész még mindig csak „zsidó vagyon”.” A jegyző külön említi, hogy amikor október 15-én a falu elöljárósága és minden fegyverrel rendelkező ember a németek „őrizetében” volt, több raktárból vittek el ismeretlen mennyiségű holmit.[531]

Az ingóságok értékesítését előíró rendelet az ingóságokból az egyes tárcáknak meghatározott részt akart juttatni. Ez ellen Valló István, Győr polgármesterhelyettese tiltakozott, ugyanis a Belügyminisztériumnak jutó részbe bele kellene számítani a bombakárosultaknak adott mennyiséget, ami azt jelentené, hogy a Belügyminisztériumnak már nem járna semmi, így a város nem tudná tovább segélyezni a bombakárosultakat.[532] Végül megállapodás született az érintett tárcák között, ennek eredményeként az egész mennyiség felét a menekülteknek, 40%-át a bombakárosultaknak, a fennmaradó tíz százalékot pedig a sokgyermekes szegényeknek kell kiadni.[533]

A vármegye területén két gyűjtőállomást terveztek az ingóságok számára, Győrött és Mosonmagyaróvárott.[534] A rendelet végrehajtása nem követhető nyomon, azonban egy változás nyilvánvaló: a nyilas hatalomátvétel után – csakúgy, mint az üzletek árukészlete esetében – a Nyilaskeresztes Párt részt vett a folyamatban. Egy kormánybiztosi rendelet előírta, hogy a Nyilaskeresztes Párt a zsidóvagyon elszámolásánál közhatóságnak számít; a rendelet szerint a befolyt pénzből a párt annyit tart vissza kezelési célra, amennyit a párt megyevezetője a főispán hozzájárulásával meghatároz.[535] (Március elejétől a két tisztet ugyanaz az ember töltötte be a megyében.)

---

[531] 2311/1944.Rajka iratai. OL.Mf.I.87.220.c.
[532] 11535/1944.pm. OL.Mf.I.70,165.c.
[533] Az Országos Szociális Felügyelőség körrendelete október 13-án. Iktatószám nélkül, az előző polgármesteri irattal egy helyen.
[534] L. 532. lábjegyzet.
[535] 77/1945.főisp.ált. OL.Mf.I.81.195.c.

A házakban maradt ingóságok közül a könyvek érdemelnek kiemelést. A megmaradt könyveket 1945. március elején írták össze. A magyaróvári járásban kb. 530, a pannonhalmi járásban 113 könyv maradt meg[536]. A rajkai jegyző jelentette, hogy a héber nyelvű könyveket a beszállásolt német és magyar katonák megsemmisítették, a magyar nyelvűeket pedig eladták; a pannonhalmi járásból is olvashatók hasonló adatok.

B:II.4. Földtulajdon

A zsidó tulajdonban lévő földeket gyakorlatilag a második zsidótörvény óta (A:II.4. A gazdasági „visszaszorítás") bármikor kisajátíthatták. A megszállás után rendelkeztek mind a zsidó bérletben, mind a zsidó tulajdonban lévő földekről. Az eddig zsidó bérlő irányításával működött földek élére zárgondnokokat, a zsidó tulajdonban volt földek élére pedig birtokkezelőket állítottak.[537] A Földművelésügyi Minisztérium rendelete előírta, hogy a haszonbérlő helyére kinevezett zárgondnok lehetőleg az legyen, aki a későbbiekben átveszi a haszonbérletet. Bizalmas információként azt is közölte a rendelet, hogy ha a kiszemelt zárgondnok nem vállalja a megbízatást, akkor honvédelmi munkaszolgálatra fog kerülni.[538]

A vármegyei gazdasági felügyelőség június 10-én készített listát a zárgondnokokról és birtokkezelőkről. Zárgondnokot 34 bérlő helyére kellett kinevezni. Birtokkezelőt 24 birtok élére állítottak; két kivétellel a Vitézi Szék Kapitányság vagy a Vármegyei Közjóléti Szövetkezet lett a birtokkezelő. A birtokkezelők kezébe kerülő föld területe összesen 924 katasztrális hold és 7733 négyszögöl volt.[539]

B:II.5. A „zsidó vagyon" – összegzés

A zsidó tulajdonban volt vagyontárgyak eladása és a zsidókat egyéb címen megillető összegek miatt rendezni kellett, hogy ezeket az összeget hová fizessék be. Június közepéig a zsidók zárolt számlájára kellett fizetni, akkortól kezdve pedig a 157.880.P.M. „Zsidó vagyonok letéti számla, Budapest" nevű csekkszámlára.[540] A csekken fel kellett tüntetni annak a zsidó cégnek a nevét is, amely részére a befizetés történt.[541] A Belügyminisztérium még 1945 februárjában is szükségesnek tartotta figyelmeztetni a hivatalokat, hogy az esetleg a város pénztárába befizetett összegeket utalják át a fenti számra.[542]

---

[536] 760/1945.m.fsz. OL.Mf.I.82.201.c.; 544/1945.p.fsz. OL.Mf.I.86.219.c.
[537] 443/1944.főisp.ált. GYL.
[538] 2792/1944.eln.2.F.M. (05.09.) 4782/1944.pm. OL.Mf.I.70.165.c.
[539] L. 537. jegyzet.
[540] Ezt a 79.290/I/1944.K.K.M. rendelet rendelte el (06.26.) 3728/1944.p.fsz. GYL.
[541] Ad.79. 290/I/1944.K.K.M. (07.06.) 4133/1944.sok.fsz. OL.Mf.I.84.207.c.
[542] 56/1945.számú B.M. leirat. 1063/1945.pm. OL.Mf.I.70.165.c.

A városi számvevőség 1944. szeptember 26-án jelentette a polgármesternek, hogy „a várossal szemben több ki nem egyenlített zsidó követelés áll fenn, részint számla követelések, nagyobbrészt pedig katonai beszállásolási díj címén.” A számvevőségi főnök utasítást kér, hogy az összeget hova fizesse be. A polgármester továbbította a kérést a pénzügyigazgatósághoz, akik a fenti számlára utaltatták át az összeget.[543] Érdekes tehát, hogy névleges tulajdonosként még ekkor is léteztek ezek az emberek, akiknek a többsége minden bizonnyal ekkor már nem élt.

A győri pénzügyigazgatóság vezetője, Virág Aladár 1945. február 12-én készített részletes jelentést a zsidóvagyonról.[544] A jelentés felsorolja a vagyont ért fogyatkozás okait (B:II.3.2. A lakásokban hagyott ingóságok). A továbbiakban az értékesebb vagyontárgyak sorsáról számol be. A nemesfémtárgyakat, valamint az értékes képeket Brennbergbányára szállították, 400 értékes szőnyeget Jablánczy Róbert pénzügyőri főfelügyelő „Németországba való január 14-i kitelepülése alkalmából” magával vitt, 53 zongorát havi díj fejében használatra adtak ki. A következő összegeket sorolja fel a jelentés: nemesebb prémek, bundák eladásából 401.758 P. 90 f.; üzletek eladásából november 13. és december 20. között 1.348.546 P. 94.f.; december 20-án az eladást a Nyilaskeresztes Párt vette át, akik 145.415 pengőt mutattak ki. Három üzlet felszámolásából 306.782 P. 71 f. jött be, további 13 üzlet eladása folyamatban volt a jelentés időpontjában. A házgondnokok elszámolása 13.906 P. 28 f-t tett ki. A jelentés a továbbiakban beszámol a még meglévő vagyontárgyakról, valamint részletes kimutatást közöl a bankoknál lévő pénzekről és értékpapírokról, melyek további sorsára vonatkozóan utasítást kér.

A jelentés szerint a 157.880 számú számlára a pénzügyigazgatóság körülbelül 8.300.000, azaz nyolcmillió-háromszázezer pengőt fizetett be.

B:III. A „végső megoldás” költségei

A zsidók gettózása, deportálása, valamint ingóságaik rendezése kiadásokkal járt. A belügyminiszter május közepén tájékoztatta a hatóságokat, hogy a zsidók „elhelyezésének során költségek merültek illetve merülnek fel: 1. a zsidóknak a táborba való szállításával, 2. a zsidók magukkal hozott élelmiszer készletének elfogytával, azok élelmezésével, végül 3. esetleg a tábor létesítésével és berendezésével kapcsolatban is.”[545] A rendelet szerint a szállítási és élelmezési költségeket az illetékes város vagy község előlegezi meg és az

[543] 10914/1944.pm. OL.Mf.I.70.165.c.
[544] L. 530. jegyzet.
[545] 38.222/1944.III.Biz.B.M. (05.13.) 4613/1944.M.pm. OL.Mf.I.85.214.c.

államkincstár fogja majd megtéríteni; a tábor létesítésével kapcsolatos költségeket viszont csak akkor térítik meg, ha azok a legszigorúbb takarékosság mellett merültek fel. Az imént idézett rendelet az 1610/1944.M.E. számú rendelet végrehajtására, tehát a gettózásra nem vonatkozott, csupán a „közbiztonsági szempontokból" táborba zárt zsidókra. A gettózás költségeiről kiadott rendelet[546] szerint költségek merülhetnek fel a zsidóknak a kijelölt területre való költözésével, illetve a nemzsidóknak az onnan való elköltözésével. A zsidók gettózásának költségeit a zsidóknak kellett állniuk, így a mosoni gettóba szállítás költségeit a zsidók általában maguk viselték (A:III.8.4. A mosoni gettó), így az nem jelentett kiadást a magyar hatóságoknak. Hét olyan község volt, amelyik esetében Győr városa fizette meg a fuvarköltséget, számítva arra, hogy a kormány majd megtéríti.[547]

Győrött külön vezették az „átköltöztetéssel" és a zsidó vagyon leltározásával kapcsolatos költségeket. Szeptember közepéig a „táborban való elhelyezés" 102.515,15 P költséget[548], a leltározás pedig 152.339,09 P. költséget[549] jelentett. Előbbihez november végéig újabb kb. 6.700 P.[550], az utóbbihoz pedig csaknem 55 ezer pengő[551] járult. Így az összes költség év végéig: átköltöztetéssel kapcsolatos kiadás 109.214,56 P., a vagyon leltározásával kapcsolatos kiadás 207.357,78 P. Valló István helyettes polgármester október 12-én, majd november 24-én sürgette a belügyminisztert a költségek megtérítésére; utóbbi kérésnél jelezte, hogy „a város fizetőképessége ilyen nagy összegek előlegezésével veszélyeztetve van."[552] Decemberben a leltározás költségeit valószínűleg megtérítették a városnak, ugyanis december 30-án Valló István csak a gettózás költségeit kérte.[553] December 31-én a főispán a Magyar Nemzeti Bank győri fiókjától hárommillió pengőt kért a bombakárosultak támogatására, a zsidók „átköltöztetése" és a menekültek ellátása során felmerült költségekre.[554] Február végéig újabb 70.481 pengőt előlegezett meg a város[555]; ennek kifizetéséről nincs irat.

---

[546] 38.223/1944.III.Biz.B.M. (05.13.) 76/1944.főisp.biz. OL.Mf.I.81.197.c.
[547] Az irat iktatószáma nem látszik a mikrofilmen. OL.Mf.I.13.
[548] 10916/1944.pm. OL.Mf.I.70.165.c.
[549] 10915/1944.pm. OL.Mf.I.70.165.c.
[550] ad.10916/1944.pm. OL.Mf.I.70.165.c.
[551] ad. 10915/1944.pm. OL.Mf.I.70.165.c.
[552] Uo.
[553] 1137/1944.főisp.ált. GYL.
[554] Uo.
[555] 1201/1945.pm. OL.Mf.I.70.165.c.

Az összes kimutatott költség tehát 387.053,34 pengőt tett ki Győrött. Ez azonban a város egyéb kiadásai mellett nem volt túl jelentős tétel; a bombakárosultak támogatására például csaknem négyszer annyit, 1.433.601 pengőt számoltak el.[556]

A zsidók gettózására és holmijaik leltározására fordított összeg eltörpült a zsidó vagyonból nyert 8.300.000 P mellett (B:II.5. A „zsidó vagyon" – összegzés), még akkor is, ha az utóbbi összeg az egész vármegyére, az előbbi pedig csak Győrre vonatkozik.

A Mosonmagyaróvárott felmerült költségeket nem rendezték a háború alatt. 1946 szeptemberében a következő feljegyzés került az iratokra: „A pengő és a forint értékarányának figyelembevétele mellett (: 400.000 quadrillió egyenlő 1 forinttal) a benti ügybeni kiadások elszámolása a ráfordított idővel és papír árával nem állana arányban, az egy forintot sem tenné ki, így takarékossági szempontból további intézkedés mellőzése és az ügyirat irattárba helyezése célszerű."[557]

B:IV. Mentés

A „végső megoldás" Győrött két szakaszra tagolható. 1944 májusában és júniusában a helyi zsidókat gettózták és deportálták (A:III.8. Gettózás, deportálás). 1944 novemberétől pedig a budapesti zsidók gyalogmenete, illetve a munkaszolgálatosok jelentek meg ezen a területen (A:III.10. Budapesti zsidók gyalogmenete, A:III.9. Munkaszolgálat).

A helyi lakosság magatartása eltért a két esetben, legalábbis a fennmaradt dokumentumok szerint. A helyi zsidók gettózása és deportálása ellen nem volt ellenállás. Ennek oka lehetett az, hogy rendkívül rövid idő alatt történt (május 15. és június 14. között zajlott le minden), de az is, hogy az emberek elhitték – vagy el akarták hinni –, hogy a deportált zsidókat munkára viszik. (A propagandáról: B:VI.3. A propaganda zsidó-képe) Emellett közvetlen kapcsolatba nem is nagyon kerültek a gettózott zsidókkal, mert a gettó el volt zárva a lakosság többi részétől. Amit láthattak, az a zsidók gettóba, majd a gyűjtőtáborba kísérése, esetleg a vagonírozás. Ez minden bizonnyal sajnálatra indította a szemtanúk egy részét, de valószínűleg nem is gondoltak arra, hogy valamit tenni tudnának.

A helyzet megváltozott októberben, amikor a gyalogmenetek értek el erre a területre. Úgy tűnik, ekkor már többen próbáltak valamit enyhíteni ezeknek az embereknek a sorsán. A fennmaradt források arra utalnak, hogy általában élelmiszer adásával próbáltak segíteni, de valószínűleg ennek a gesztusnak is jelentősége lehetett.[558] A lakosság megváltozott

---

[556] L. 553. jegyzet.
[557] L. 545. jegyzet.
[558] Az sem kizárt persze, hogy anyagi haszon kedvéért adtak enni a deportáltaknak.

hangulatára utal, hogy a *Győri Nemzeti Hírlap* többször foglalkozott ezzel a témával. November 15-én azzal próbálta meggyőzni olvasóit a lap, hogy ne adjanak ennivalót a zsidóknak, hogy Sztálin népbiztosai és Roosevelt miniszterei is zsidók, egyébként pedig a saját fajtát kéne sajnálni, akik „gyalog vagy ázott szekéren menekülnek."[559] Ugyanez a lap másnapi számában megjelent írásának érvelése is: „a természeti törvény alapján nemcsak jogunk, de kötelességünk elsősorban saját testvéreinken segíteni."[560] Érdekes, hogy ez az érvelés teljesen megváltozott körülbelül két hét alatt. Horváth János december 1-jén már azt írta a lapban, hogy mindez ellen azért nem lehet tenni semmit, mert ez a gondviselés akarata volt. „Ha látjuk a zsidók végtelen sorait, s soraikban a félig ájultakat, arra gondoljunk, hogy nem mi, parányi emberek akartuk ezt, hanem Isten sujtó keze érte el őket. … Ez a folyamat testvér megállíthatatlan, még akkor is, ha millió és millió magyar azt mondja, hogy: Szegények. Mert mit akarsz testvér, segíteni? Szembeszállni a gondviselés akaratával?"[561]

A gyalogmenetben vonulók és a munkaszolgálatosok közül való szöktetésre és a megszököttek rejtegetésére csak szórványos adatok vannak. Már november 24-én jelent meg rendelet arról, hogy az „átvonuló zsidószállítmányokból egyes személyek elszéledtek."[562] A rendelet szerint „ezek felkutatása folyamatban van, de … azért ütközik nehézségbe, mert az elszéledtek közül egyeseknek a lakosság szállást ad." (A:III.10. Budapesti zsidók gyalogmenete)[563] Két konkrét esetről maradt fenn irat. Az egyik szerint Győrött, a Budai úti barakkokból szökött meg egy munkaszolgálatos, akit feljelentés alapján egy héttel később találtak meg egy győri asztalosnál.[564] A vármegyékben két szökött munkaszolgálatost találtak meg 1945. március 17-én. Az őket három és fél hónapig rejtegetőt internálták. A főszolgabíró március 23-án kérdezi a Belügyminisztériumot, hogy hová indítsa az internáltat. Az iraton még március 28-i dátum is van, így nem lehet tudni, hogy végül mi történt vele.[565]

Mosonmagyaróvárott 1944. november 28-án felmentették szolgálatából Dr. Bugár Jánost, a rendőrség vezetőjét, mert szabadon engedett egy nőt, aki megpróbált két társával együtt egy zsidó asszonyt kimenteni a gyalogmenetből, viszont származását nem tudta igazolni. Ugyanaznap elrendelték Bugár letartóztatását is, két másik rendőrrel együtt, és még aznap a fogházba is bekísérték őket. Két nappal később, november 30-án viszont szabadlábra

---

[559] *GYNH.*, 1944. november 15. 2.
[560] *GYNH.*, 1944. november 16. 2.
[561] *GYNH.*, 1944. december 1. 2.
[562] 7144/1944.m.fsz. OL.Mf.I.82.200.c.
[563] Szökésekről: Szita, 1989.a. 67-68.
[564] 21/348, 349/1944.rend. GYVL.
[565] 1012/1945.m.fsz. OL.Mf.I.82.201.c., ML. Az iratot idézi: *„Fegyvertelen…"* II. 684-686.

helyezték mindhármukat, egyúttal állásukba is visszahelyezve őket. Az iratból nem világos, mi történt pontosan.[566]

1944 őszén az egyházak is próbáltak embereket menteni a gyalogmenetből (B:V.3. A helyi egyházi vezetés).

A mentésben részt vettek a budapesti semleges követségek is[567]; tevékenységükre a helyi iratok között nem utal semmi.

B:V. Az egyházak

Az egyházak felelőssége a történtekben az egyik legnyugtalanítóbb kérdés. A „végső megoldás" gyakorlata, és a fajelmélet, amire alapult, egyaránt ellentétes a keresztény alapelvekkel és értékekkel. Ennek ellenére magukat kereszténynek valló emberek is részt vettek végrehajtásában, sőt, esetleg keresztény frazeológiával indokolták hivatalosan az eseményeket.

Az egyházak számára a holokauszt két tisztázandó kérdést vet fel. Az egyik, hogy nem felelős-e az egyház a történtekért annyiban, hogy az évezredes zsidóellenes tanítás előkészítette a talajt a fajelmélet számára, azzal, hogy a zsidóellenességet lehetséges véleményként – sőt, dicsérendőként – tüntette fel. A másik kérdés, hogy a vészkorszak alatt megtettek-e mindent, amit lehetett volna. Ez különösen fontos a magyar egyházak esetében, ugyanis bizonyított, hogy az egyházi vezetők tudták, mi történik a deportáltakkal, legkésőbb 1944 májusától, az auschwitzi jegyzőkönyvekből.[568] A magyar egyházak felelősségét az is növeli, hogy ebben a korszakban – a szellemi erőn túl – hatalmas politikai erőt is képviseltek.

B:V.1. Az egyházi zsidóellenesség eredete

Az egyházi zsidóellenesség az Újszövetségig vezethető vissza; már az evangéliumokban is vannak olyan helyek, amelyek értelmezhetőek zsidóellenességként is.[569] A fő egyházi vád az volt a zsidók ellen, hogy ők ölték meg Jézust. Nyíri Tamás szerint Máté evangéliumának az a része (Mt.27,25), amely szerint a zsidók ezért magukra és utódaikra veszik a felelősséget, későbbi betoldás. Kis György bebizonyította, hogy ha ezt mondták volna is, az akkor jelenlevők az akkori zsidóságnak is csak töredékét alkották volna. Az egyházi zsidóellenesség elterjesztésében nagy szerepük volt az egyházatyáknak, akik

---

[566] 957/1944.főisp.ált. GYL.

[567] Lévai: Fehér könyv; Braham, 1988. II. 382-411.; Szita, 1989.a. 76-78.

[568] Szenes Sándor beszélgetése Éliás Józseffel. Szenes, 1986. 53-63. Braham áprilisra teszi annak időpontját, hogy az egyházfők tudtak a jegyzőkönyvekről. Braham, 1988. II. 102-105. A jegyzőkönyv szövege: Munkácsi, 1947. 88-105.

[569] Az egyházi zsidóellenesség eredetét tárgyalja Nyíri Tamás in: Szenes, 1986. 5-23.; Nyíri, 1990.; Kis, 1987. 169-197.

megalkották a zsidók szidalmazásának szókincsét is (a pokol fajzatai, stb.). A zsidóellenes egyházi vezetők közül kiemelkedik Luther, aki kezdetben nem volt zsidóellenes, csak miután rájött, hogy ő sem tudja a zsidókat megtéríteni, azzá vált.

Az egyházi zsidóellenesség fő hatása az volt, hogy elfogadhatóvá tette a zsidók gyűlöletét.[570] Az istengyilkosság vádja alól egyébként csak a második vatikáni zsinat mentette fel a zsidókat.[571]

B:V.2. A magyar keresztény egyházak politikája országos szinten

B:V.2.1. Az egyházak vezetői a zsidótörvényekről

A keresztény egyházak vezetői a felsőházban fejthették ki álláspontjukat a zsidótörvényekről. Az első és második zsidótörvényt – bizonyos fenntartásokkal ugyan[572] – megszavazták. A harmadik zsidótörvényt elutasították

Az első két zsidótörvény-javaslat vitájában kiindulópontjuk az volt, hogy zsidókérdés létezik, azt meg kell oldani, s így jobb, ha törvénnyel oldják meg, mintha erőszakos megoldásra kerülne sor.[573] A zsidókérdés létének okát mindannyian a zsidók másságában látták.[574] A zsidó fogalmát nem vallási alapon határozták meg még ők, az egyházak vezetői sem. Ravasz László református püspök a zsidóság erős fajiságáról beszélt. Ugyancsak ő hangsúlyozta azonban azt is, hogy a zsidóság mássága nem jelent egyben alacsonyabbrendűséget vagy értéktelenséget.[575]

Ez a más csoport szerintük olyan helyzeteket birtokol a magyar életben, ami nem illeti őket meg; ezeket a helyeket a magyarok kiszorításával érték el; másrészt elsősorban mássága miatt veszélyesnek is tartották ezt a „térfoglalást”.[576] A javaslatot Serédi Jusztinián bíboros

---

[570] Az egyházi antijudaizmusnak itt csak azokat a részeit említem, amelyek az egyházak szempontjából fontosak. Természetesen a középkori antiszemitizmus sokkal összetettebb: a középkori társadalomban a zsidók helye – a keresztény tanítás miatt is – rögzített volt. Ez a kérdés azonban nem tartozik szervesen ide.

[571] Kis György szerint még ez a határozat sem volt elég radikális. Mentesítette ugyan e vád alól a zsidókat, és elítélte az antiszemitizmust, de kerülte a keresztény bűnbánat kinyilvánítását. Kis, 1987. 211.

[572] Elsősorban az ellen tiltakoztak, hogy a törvény egy adott időpont után megkeresztelkedetteket a zsidókkal von egy bánásmód alá, így gyakorlatilag „visszazsidósítja” őket.

[573] Ravasz László 1938. 05.24. *FN*., 1938. 307-308.; Raffay Sándor uo. 306.; Serédi Jusztinián 1939. 04.15. *FN*., 1939. 136-137.; Ravasz László uo.

[574] „Más a zsidó mint faj, mint vallás, mint sors, mint történelmi helyzet, és más mindezeknek az eredménye, foglalata: a zsidó szellemiség.” Ravasz László, 1939. *FN*., 1939. 160. A zsidókérdés eredetét épp ezért legalább kétezer évvel ezelőttre („A zsidókérdés az emberiségnek több mint kétezer esztendős komplexuma.” Ravasz, 1938. *FN*., 1938. 307.), esetleg még régebbre (Raffay Sándor a Kr. e. V. századra, *FN*., 1939. 148.) teszik.

[575] Ravasz, 1939. 162. „az emberre nézve a saját származása sohasem lehet megbélyegző”

[576] Serédi a második zsidótörvény vitájában például a következőket mondta: „a hazai zsidóság egy része a többieknek mintegy hallgatag beleegyezésével (kiemelés: B.T.) … jóformán mindent kétségbevont, vagy diszkreditált, ami a keresztény ember előtt szent … egész gazdasági életünkben, továbbá magán- és közéletünkben iparkodott lerombolni a keresztény erkölcsöket.” *FN*., 1939. 136.

hercegprímás jogos önvédelemnek tekintette.[577] Ez az érvelés nem különbözik a zsidótörvények többi támogatójának érveitől. Ravasz László még azt is megjegyezte, hogy magának a zsidóságnak kellett volna észrevennie, hogy egy kisebbség nem foglalhat el ilyen pozíciókat egy országban.[578]

A törvényjavaslatok vitájában azonban általánosabb, az egyházfők jogfelfogását megvilágító következtetésre lehet jutni. A második zsidótörvény vitája során Serédi Jusztinián érvelésének háttere az volt, hogy a keresztény közösséget tekintette jogbirtokos közösségnek; az állampolgári jogok megadását, illetve azok jogosságát a kereszteltségtől tette függővé.[579] A törvényjavaslatról megállapította, hogy „különbséget tesz a zsidókból lett keresztények egy csoportja és a többi keresztény magyar állampolgár között”[580]; azt nem kifogásolta, hogy egyáltalán tesz ilyen különbséget. Ezzel a felfogással – legalábbis elvben – nem ért egyet Ravasz László, aki szerint a keresztség szentségének soha nem volt és nem is lehet az a feladata, hogy állampolgári jogokat biztosítson.[581] Ez az elvi különbség azonban a gyakorlatban nem jelentkezett a két egyházi vezető között, mindketten megszavazták a törvényt.

A javaslatok egyik jellemzője az volt, hogy kollektívan érintette az általuk meghatározott csoport tagjait. Erre Serédi Jusztinián hívta fel a figyelmet.[582] A második zsidótörvény vitájában egyéni elbírálást követelt, mégpedig olyat, ami a kereszténységet fogadná el jogalapnak.[583] A törvényjavaslatok igazságtalan voltát Ravasz László is elismerte; az igazságtalanul szenvedőknek tűrést javasolt.[584] A törvényjavaslat igazságtalan voltáról

---

[577] Serédi, 1939. uo.

[578] Ravasz, 1938. *FN*., 1938. 311. „Szerettem volna, ha már rég meglátta volna maga, hogy egy állam rendjében nem lehet egy kisebbség olyan helyzetben, hogy a többség jogait és ingerenciáját gyakorolja.”

[579] Serédi, 1939. *FN*., 1939. 136-138. Ezt a felfogás mutatja, hogy szerinte a korlátozásokat a keresztény vallásúakra nem szabadna kiterjeszteni, ezzel szemben ki kellene terjeszteni a zsidó vallásúakra, a felekezet nélküliekre, valamint azokra, akiknek a túlkapásokban „valamely kijelölendő bíróság vagy zsűri megállapítása szerint kimutathatóan része volt.” Arról nem beszél, hogy ezt a bíróságot milyen elvek alapján, kikből és kik állítanák össze, sem arról, hogy kiket vizsgálna meg, és milyen kritériumok alapján hozná meg döntését.

[580] Uo. 136.

[581] Ravasz, 1939. *FN*., 1939. 161.

[582] Serédi, 1939. *FN*., 1939. 136. „(a javaslat) a jogfosztás indoklására nem állapít meg minden érdekelt személyre személyre kimutatandó egyéni deliktumot. Maga ugyanis az a tény, hogy valaki a törvényjavaslag meghatározása szerint „zsidó”, még nem deliktum, tehát nem is büntethető, mert nem olyan magyar törvénynek szándékos megszegése, amely büntetőszankcióval van ellátva.”

[583] Uo. 136-137. „magam is vallom a visszaszorítás szükségességét, de az … lehetőleg egyéni elbírálás alapján történjék … sajnálatos dolog volna, ha … keresztény állampolgárokat „zsidók”-nak minősítenének és ezen a címen egyéb ok nélkül … megfosztanák őket olyan jogoktól, amelyek őket addig a többi keresztény állampolgárokkal együtt megillették.”

[584] Ravasz, 1938. *FN*., 1938. 311-312. „Az ártatlan szenvedésnek kiengesztelő és jóvátevő ereje van.”

annyit mondott, hogy a törvény megalkotásánál cél kell legyen „a nemzetvédelem maximumát az egyéni sérelmek minimumával” összekapcsolni.[585]

A harmadik zsidótörvényt azonban már mindegyik püspök elutasította.[586] Ennek oka az volt, hogy egyházaik jogát sértette az az intézkedés, hogy bizonyos esetekben megtiltotta a polgári házasságot, ami nélkül az egyházi házasságot sem ismerték el érvényesnek.[587]

Ravasz László elutasította a zsidóság olyan meghatározását, ami szerint a fogalom mindig meghatározható faji fogalom, hogy ez mindig ugyanolyan szellemi-erkölcsi minőségben jelentkezik, s hogy ez a minőség mindig romboló.[588]

B:V.2.2. Az áttérés szabályozása

A keresztény egyházak magatartásában az egyik legvitatottabb kérdés az áttérések szabályozásában elfoglalt álláspontjuk. A veszély növekedésével ugyanis nőtt az áttérni szándékozók száma, amit az egyházak vezetése nem nézett jó szemmel. 1944-ben azonban a keresztlevél életet menthetett, vagy legalábbis némi biztonságérzetet adhatott.

Bibó István elsősorban azt kifogásolta a keresztény egyházak magatartásában, hogy a kereszteléssel kapcsolatos álláspontjuk 1944-ben sem változott, amikor pedig sokan halálfélelmükben próbáltak az egyháznál menedéket találni. Bibó szerint ekkor már a teológiai kérdés is az lett, hogy szabad-e a keresztséget kiszolgáltatni úgy, hogy meggyőzésre nincs idő, „egyedül azért, hogy egy közvetlen és valóságos életveszedelmet valakinek a feje felől elhárítsunk.”[589]

Érdekes, hogy két egyházi szerző azt bizonyította be, hogy jogilag nem lett volna akadálya az azonnali keresztelésnek sem. Máthé Elek azzal érvelt[590], hogy az 1895-ös egyházjogi törvények még ekkor is érvényben voltak, ezek a törvények viszont csupán a kétszeri kijelentkezést szabják a keresztelés feltételének. A vészkorszakban a magyar egyházak közül egyedül a görögkeleti egyház tartotta magát ehhez a törvényhez; a nagyobb egyházak mind szigorúbban szabályozták a keresztség kiszolgáltatását. Máthé Elek szerint ennek a német nyomásra kialakult kormányvélemény lehetett az oka. Azonban, ismerve az egyházi vezetők aggodalmát, hogy a zsidók elözönlik egyházukat valós meggyőződés nélkül,

---

[585] Uo. 159.
[586] *FN.*, 1941. július 18. Serédi, Ravasz, Kapi Béla 282-294.
[587] Serédi a polgári házasság intézményét is támadta, a törvényjavaslatot a zsidó szellemhez való ragaszkodással vádolva. *FN.*, 1941. 283.
[588] Ravasz, 1941. *FN.*, 1941. 289. „Ezek elsietett következtetések, csalfa általánosítások, mindenekfelett pedig a vaskos materializmus iskolapéldái.”
[589] Bibó, 1948. In: Uő., 1994. 25-26.
[590] Máthé, 1960.

azt hiszem, ezt nem lehet külső kényszer hatásának tulajdonítani, az legfeljebb csak segített ebben a szigorú szabályozásban.

Kis György nem állami törvénnyel, hanem egyházi szabállyal érvel.[591] A katolikus egyház törvénykönyvének, a kódexnek a 792. kánonjának 2. szakasza ugyanis halálveszély esetén lehetővé teszi az azonnali keresztelést, ha az illető kifejezte, hogy a hitigazságokkal egyetért és megígérte, hogy a hit követelményeit megtartja. Így Kis György szerint egyházjogilag nem lett volna akadálya annak sem, hogy akár minden megkeresztelkedni vágyó zsidót azonnal megkereszteljenek. Szerinte a kérdés átgondolása két dologra adhatott volna alkalmat az egyháznak: hogy megfontolja, nem segítette-e szóban és tetteivel a zsidóknak ezt a tragédiáját; másrészt minden hitoktatásnál kézzelfoghatóbban meg tudta volna mutatni a hozzá menekülő zsidóknak, hogy a kereszténység a szeretet vallása.

Az egyházak vezetői azonban nem így gondolták, és igen szigorú feltételeket szabtak az áttéréshez. A katolikus hitre áttérni kívánóknak[592] először is jelentkezniük kellett a lakóhelyük szerint illetékes plébánián, majd három hónapig heti két alkalommal hitoktatáson kellett részt venniük. Ezután vizsgát tettek, majd ismét a lakóhelyük szerinti plébániához fordulhattak, ami felterjesztette a kérelmet az Érseki Helynökséghez, s csak a Helynökségtől kapott engedély után volt lehetőség a keresztelésre. Emellett természetesen kétszer ki kellett jelentkezni a rabbinátusnál. Ez a folyamat 1944-ben, zsidónak minősített emberek számára végigjárhatatlan volt. Egyrészt – a budapestiek kivételével – nem volt három hónapjuk, hogy hitoktatásra járhassanak, másrészt, ha idő lett volna is, a zsidók utazásának korlátozása, városon belüli mozgásuk korlátozása miatt aligha volt lehetőség arra, hogy hetente kétszer el tudjanak menni a hitoktatásra.

Az evangélikus egyház 1944. május 26-án tartott püspöki értekezletén vitatták meg az áttérés kérdését.[593] A határozat Kapi Béla dunántúli püspök álláspontját tükrözte. A hitoktatás időtartamát legalább 60 órában, azaz egy félévben állapították meg, ami egyben próbaidő is volt. Az adott terület püspöke, ha úgy látta jónak, a próbaidőt meghosszabbíthatta. A gyanúsítások elkerülése végett az oktatást ingyenesnek nyilvánították. A határozat legérdekesebb pontja azonban az, hogy figyelembe kell venni, hogy van-e már evangélikus a megkeresztelkedni akaró családjában. Ha más vallású van az illető családjában, akkor viszont „a lelkész hasson oda, hogy az áttérni szándékozó ahhoz az egyházhoz forduljon”. Ez a pont mutatja legjobban, hogy a zsidó származású áttérni kívánókkal szemben nagyon kemény

[591] Kis, 1987. 93.
[592] Kis, 1987. 97.
[593] 1233/1944. Bányai Evangélikus Püspök iratai. OL.Mf.I.180.

szabályokat állítottak fel. Hasonló szabály más keresztény vallásról áttérni kívánókkal szemben értelmezhetetlen lett volna. Emellett természetesen megszüntette, vagy legalábbis megnehezítette a meggyőződés alapján való egyházválasztás lehetőségét, amit egyébként mindig számon kértek a zsidóktól.

B:V.2.3. Az egyházak a német megszállás alatt

A magyar egyházak a vészkorszakban nem tudtak megfelelni a kihívásnak. Elmaradt a nyilvános tiltakozás a gettózás és deportálás ellen; elmaradt a különböző egyházak összefogása is az üldözöttek érdekében.

A német megszállás és az első zsidórendeletek után az első reakció valószínűleg a tehetetlenség érzése volt. Kapi béla evangélikus püspök április 1-jén bizalmas megbeszélést kért Raffay Sándor püspöktől. A levélben a következő mondatot írta: „a politikailag kiélezett időt egyáltalán nem látom alkalmasnak arra, hogy közvélemény megértésére számítva a zsidó származású evangélikusok *lelki védelmére* (kiemelés: BT) valamit is tegyünk."[594] Ezzel nem kevesebbet fejezett ki a püspök, mint hogy egyháza nem képes elemi feladatának ellátására, saját híveinek lelki gondozására sem.

Az első zsidórendeletek megjelenése után az egyházak tiltakozó iratokat adtak be a kormánynak.[595] A tiltakozások csak a keresztény vallású zsidók érdekében íródtak. Ennek az is lehetett egyik magyarázata, hogy az egyházak vezetői között általános volt a vélemény, hogy a kereszténnyé lett zsidók helyzete rosszabb, mint azoké, akik megtartották zsidó vallásukat. Egyik legfőbb kérésük az volt, hogy a megkeresztelkedettek, vagy legalább a keresztény egyházak lelkipásztorai és egyéb tisztségviselői mentesüljenek a sárga csillag viselésének kötelezettsége alól. Utóbbi kérést a kormány teljesítette.[596] Az evangélikus egyház április 5-i beadványa[597] ismét kérte a kormánytól a zsidó származású evangélikusok mentesítését a megkülönböztető jelzés viselése alól. Legfőbb érvük az volt, hogy a jelzés megakadályozza, hogy az ilyen hívek részt vegyenek a közösség életében, ugyanis sárga csillaggal legtöbben nem hajlandók templomba járni, ami nemcsak egyházi, hanem állami

---

[594] 2260/X./943-944. Dunántúli Evangélikus Püspök. OL.Mf.I.180.

[595] A Magyar Szent Kereszt Egyesület nevében Apor Vilmos intézett beadványt a kormányhoz: Gergely, 1984. 589-591. Az evangélikus egyetemes egyház tiltakozása (04.05.) mellett a bányai (04.02., Raffay Sándor püspök) és a dunántúli egyházkerület (04.06., Kapi Béla) is nyújtott be hasonló tartalmú tiltakozást. Fürj, 1991. 942-943.

[596] 1450/1944.M.E. *BK*., 1944. április 5. (77.szám) 4.

[597] Fürj, 1991., 942.

szempontból sem kívánatos.[598] Az egyházak lehetségesnek tartották volna azt, hogy ha már szükséges a zsidó származásúak megjelölése, akkor más jelvényt, például fehér vagy sárga keresztet – Kapi Béla szerint az evangélikusoknak Luther-rózsát[599] – kelljen hordaniuk. A keresztény egyházak másik visszatérő kérése az volt, hogy ahol keresztény vallású zsidó családtag van, ott ne tiltsák meg nemzsidó alkalmazott alkalmazását, ugyanis azzal épp ellentétes hatást érnek el, mivel az ilyen család is kénytelen lenne zsidó alkalmazottat fogadni, ami a zsidó hatás növekedésével járna. Harmadik kérés az volt, hogy a keresztény vallású zsidók ne tartozzanak a zsidó tanács hatáskörébe.

Sztójay Döme miniszterelnök a katolikus egyháznak május 3-án[600], az evangélikus egyháznak május 10-én válaszolt.[601] Mindkét válaszban kifejtette, hogy a kérdést faji problémának tartja, a sárga csillagot pedig nem vallási jelvénynek, hanem a zsidók megjelöléséhez szükséges eszköznek. Serédihez írt válaszában azonban kifejtette, hogy nincs kifogása az ellen, ha a keresztény zsidók keresztet is kitesznek magukra, állami jogszabály nélkül.

A gettózás, majd a deportálás kezdete új helyzetbe állította az egyházakat.[602] A gettózással kapcsolatban a különböző egyházi beadványok azt emelték ki, hogy külön kell választani a keresztény vallású zsidónak minősülőket és a többi zsidót, és biztosítani kell számukra a vallás szabad gyakorlását.[603] A gettóval szembeni elvi ellenkezést az evangélikus egyház fogalmazott meg május 26-án írt levelében: „egyházunknak komoly aggályai vannak, mert úgy gondoljuk, hogy a keresztyén társadalomnak a régmúltban tett ilyen intézkedése, amellyel már szakított, többé fel nem újítható.” Elismerik azonban, hogy a kormány kész helyzet elé állította őket, így csak annyit tehetnek, hogy „a kérdésnek a gyakorlatban jelentkező egyes vonatkozásaival szembenézzünk.”[604]

A deportálás lehetőségét először Serédi Jusztinián említette május 10-én írt levelében: „Főképpen meg kell akadályozni, hogy bizonytalan végű deportálások következtében életüket

---

[598] Érdekes, hogy az evangélikus egyház püspöki karának május 26-i tanácskozásán azzal is indokolták, hogy a zsidó hívekkel, ha van rá lehetőség, külön is kell foglalkozni, hogy a gyülekezeten belül a hívek ellenérzéssel viseltethetnek az ilyen keresztények ellen. L. 593. jegyzet.

[599] ad.9427/I/943-944. Dunántúli Evangélikus Püspök iratai. OL.Mf.I.180. A javaslat április 22-én íródott, Kapi püspöktársai véleményét kérte róla. Válasz nem ismert.

[600] Lévai, é.n. 36-37.

[601] Fürj, 1991 944-945.

[602] Braham, 1988. II. 356-381.

[603] Serédi május 10-i levele Sztójayhoz: Lévai, é.n. 38.; az evangélikus egyházegyetem beadványa (nincs dátum, május elején): Fürj, 1991. 944.; ugyanők május 26-án: uo. 946. Azt a kérést is tartalmazza az irat, hogy a gettóban a híveket a papok szabadon meglátogathassák. Ezt így indokolták: „tudomásunk szerint az izraelita vallású elkülönítettek között a rabbi szabadon végezheti lelkipásztori munkáját”, így nem volna méltányos, ha a kereszténeket ebben akadályoznák.

[604] Fürj, 1991. 946.

arányos egyéni bűntett bírói rábizonyítása nélkül el ne veszítsék (t.i. a keresztény vallású zsidók)".[605] Az evangélikus egyház május 26-i beadványában, tehát már a deportálások megindulása után fejezte ki aggodalmát, hogy „mintha előkészületben állna zsidóknak … az ország határain kívülre való kitelepítése is." Kérik a miniszterelnököt „az ilyen következmények elkerülésére mindent megtenni s az ezekért járó felelősséget a m.kir. kormányról és ezzel az egész magyar nemzetről elhárítani méltóztassék."[606]

Az egyházak tehát kifejezték nemtetszésüket, azonban mindez a nyilvánosság kizárásával zajlott. A katolikus egyházon belül Apor Vilmos győri megyéspüspök volt az, aki már május 27-én sürgette az ország hercegprímását, hogy lépjen a nyilvánosság elé, adjon ki pásztorlevelet, vagy ha erre nem hajlandó, akkor adjon szabad kezet a püspököknek, hogy híveiket felvilágosíthassák.[607] Apor az egyházakat tartotta felelősnek azért, hogy nem hozták híveik tudomására, hogy a faji politika és elmélet nem egyeztethető össze a keresztény gondolkodással, csakúgy, mint a gyűlöletet hirdető politika sem.[608] (B:V.3. A helyi egyházi vezetés) A protestáns egyházak sem léptek a nyilvánosság elé. A protestáns püspöki kar még június 21-i beadványában is biztosítja a kormányt, hogy egyelőre nem viszik tiltakozásukat a közvélemény elé, mert nem akarják a kormány politikai helyzetét nehezíteni.[609] Június végéig tehát a keresztény egyházak nem akartak híveik elé lépni elítélő álláspontjukkal. Serédi Jusztinián csak június 29-én véglegesítette a pásztorlevél szövegét Apor Vilmossal és Czapik Gyula egri érsekkel való megbeszélés után.[610] Ugyancsak június végén született meg Ravasz László pásztorlevele, amit július elején akartak felolvasni a templomokban. Egyik pásztorlevél felolvasására sem került azonban sor a kormány – Antal István miniszter – közbelépésének eredményeképp[611]; a híveket csak pár soros írással arról tájékoztatták, hogy az egyházak tárgyalnak a kormánnyal a zsidókérdéssel kapcsolatban.[612]

Nem csupán a nyilvános tiltakozás hiúsult meg, hanem a különböző egyházak összefogása is. A közös fellépést Ravasz László református püspök kezdeményezte, a katolikus püspökök közül Apor Vilmos támogatta. A terv az volt, hogy ha továbbra is eredménytelen marad az egyházak tiltakozása, akkor az egyházak a gettózásban és

---

[605] Serédi 1944. május 10-én Sztójayhoz. Lévai, é.n. 38.
[606] L. 604. jegyzet.
[607] Lévai, é.n. 41-42.
[608] Apor május 27-i, június 17-i és július 15-i levele Serédihez. Lévai, i.m. 41., 44., 55-56.
[609] Fürj, 1991. 946-947.
[610] Serédi Jusztiniánt egyébként a pápa, illetve Angelo Rotta apolstoli nuncius is határozottabb fellépésre utasította.
[611] Apor Vilmos Serédihez írt levelében július 15-én kérte Serédit, hogy Antal Istvánnak „igen határozott formában tudomására hozza, hogy eljárása a megtévesztésnek és félrevezetésnek jellegével bír s ebből személyére nézve a jelenvoltak levonják a szükséges következtetéseket." Lévai i.m. 55.
[612] Ennek körülményeiről: Braham, 1988. II. 366-367., 371.; Bereczky, 1945. 22-24.

deportálásban részt vevőknek és családtagjainak megtagadják az egyházi szentségek kiszolgáltatását, és míg eredményt nem érnek el, nem szólaltatják meg a harangokat. Serédi Jusztinián azonban elutasította az egyházak együttes fellépését.[613] A különböző egyházak együttműködése csak a Magyar Szent Kereszt Egyesület, ami a katolikus vallású zsidó származású híveket fogta össze Apor Vilmos fővédnöksége alatt, és a református Jó Pásztor Bizottság együttműködésével valósult meg.

B:V.3. A helyi egyházi vezetés

Győr két püspökség székhelye volt: a katolikus győri egyházmegyéé és a dunántúli evangélikus püspökségé. A katolikus püspökség élén 1941. óta Apor Vilmos állt; az evangélikus püspök Kapi Béla volt, aki egyébként egyházában a rangidős püspök tisztjét is betöltötte. A vármegye területén még egy jelentős egyházi központ áll, a pannonhalmi bencés apátság, melynek vezetője ekkor Kelemen Krizosztom volt, immár 1933 óta.[614]

A katolikus püspöki karban – Márton Áron erdélyi és Hamvas Endre csanádi püspök mellett – Apor Vilmos volt egyike azoknak, akik az egyház felelősségét érezték az eseményekben.[615] Alapvető volt gondolkodásában a fajelmélet elvetése; s szerinte az egyháznak erről tájékoztatnia kellene híveit. Ő maga pünkösdi beszédében a következőt hozta hívei tudomására: „Aki a kereszténység első és legnagyobb parancsát, a szeretet parancsát megtagadja, és azt állítja, hogy vannak emberek, csoportok és fajok, amelyeknek a gyűlölete meg van engedve; aki azt hirdeti, hogy szabad embereket kínozni, ha azok négerek vagy zsidók, azt – bármennyire is dicsekszik a kereszténységével – pogánynak kell tekintenünk."[616] Serédihez írt május 27-i levelében is kifejtette, hogy „mi vagyunk felelősek azért is, hogy sokan több-kevesebb jóhiszeműséggel vesznek részt kegyetlen intézkedések végrehajtásában és helyeselnek elítélendő tanokat."[617] Június 17-én, már a győri zsidók deportálása után már kétségbeesett hangon ír Serédinek: „Eminenciás Uram, azt a parancsot kaptuk: Docete omnes gentes! Kell egyöntetű és határozott tanítást, útbaigazítást adnunk híveinknek a most aktuális kérdésekről. Tudniok kell a híveknek, hogy téves az állami irányítás, mely a fajiságot helyezi az erkölcsi és egyéni felelősség elé, és amely gyűlöletet, bosszút hirdet szeretet helyett… Tudniok kell, hogy a bűnt nem szabad elősegíteni, vagy helyeselni, még ha azt állami hatóság

---

[613] Szenes Sándor Éliás Józseffel készített beszélgetése. Szenes, 1986. 66-74. Ugyanez megjelent: *Műhely*, 1984/3. 21-26.

[614] Kelemen már 1929-től az apátság tényleges vezetője, de főapáttá csak 1933-ban választják.

[615] Apor Vilmosról talán a legjelentősebb mű: Közi Horváth, 1977. (A szerző Apor munkatársa volt, egyébként pedig Győr országgyűlési képviselője a MÉP színeiben.) Apor Vilmosról még: Balássy, é.n., Szolnoky, é.n. (1990)

[616] Közi Horváth, 1977. 56.

[617] Lévai, é.n. 41.

is követi el. Tudniok kell, mik az általános emberi jogok, amelyekhez az államnak nem szabad hozzányúlni."[618]

A gettó megnyitása után levelet írt Jaross Andor belügyminiszterhez, a gettózás ellen tiltakozva. Jaross szóbeli válasza az volt, hogy ha nem nézné egyházi méltóságát, internáltatná a püspököt.[619] Közi Horváth József leírta, hogy Apor megpróbált Koller Jenő polgármesternél és Kászonyi Richárd főispánnál is közbenjárni a gettózottak érdekében. Koller Jenőtől azt a választ kapta, hogy ő nem illetékes az ügyben. Kászonyi viszont még bizalmas megbeszélésen is próbálta a gettózást védeni, mire Apor elvesztette türelmét, és egy szóváltást követően köszönés nélkül otthagyta a főispánt.

Apor Vilmos megpróbált a Budai úti gyűjtőtáborba bejutni, hogy lelki vigaszt nyújtson a híveknek. Ez végül nem sikerült neki, annak ellenére, hogy kapott rá engedélyt Jaross belügyminisztertől; az engedélyt azonban Baky László államtitkár érvénytelenítette.

Az általam látott levéltári anyagban egy olyan irat van, ami Apor Vilmostól ered. Június 9-én jelentette a rendőrségen, hogy Stiassny Géza, a Notre Dame de Sion szerzetesrend kispapja aznap eltűnt, tudomása szerint a gettóból a Budai úti barakkba vitték. A püspök kérésére lefolytatott nyomozás eredményét június 14-én jelentette a rendőrség: „A Simontéri iskolában történt motozás után a budai úti gettoba lett szállitva. A kapott értesités alapján azonban onnan is elszállították."[620]

Kapi Béla helyi tevékenységéről elég kevés adat van. Kéziratban van egy visszaemlékezése, azonban ez gyakorlatilag hozzáférhetetlen. Mindössze egy rövid részlet jelent meg ebből.[621] Ennek első részében egy 25 éve evangélikus házaspárra emlékezik, akike szintén deportáltak; a második részben a Sztójayval folytatott tárgyalásáról ír.

A nyilas hatalomátvétel alapjában megváltoztatta az egyházak helyi vezetésének helyzetét. Egyrészt eltűnt az a konzervatív vezető réteg, amelyet addig támogattak, és egy olyan vezető réteg került hatalomra, amellyel kapcsolatban már nem lehetett az a dilemmájuk, hogy ha tiltakoznak, akkor megrendítik a helyzetét. Másrészt a budapesti zsidók, illetve a munkaszolgálatosok megjelenésével (A:III.9. Munkaszolgálat; A:III.10. Budapesti zsidók gyalogmenete) közvetlen közelbe kerültek azok, akik segítségre szorultak, és akiken talán több módjuk volt segíteni, mint a tavasszal-nyáron üldözötteken. A valamivel nagyobb

---

[618] Lévai, é.n. 44.

[619] A történetet említi Közi Horváth, 1977. 56.; Lévai, 1948. 185.; Braham, 1988. II. 371.

[620] 81/27.rend. GYVL. A kispapot egyébként a franciaországi rendfőnökség küldte Magyarországra tanulni. (Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy a szülei Kónyban laktak. Édesapja egyébként egyike volt a rémhírterjesztésért internáltaknak. A:III.7. Internálás a megszállás után)

[621] Kapi, 1990.

mozgástér oka egyrészt a nagyobb összevisszaság volt (a front közeledett, a közigazgatás nehezen maradt működőképes), másrészt pedig ekkor már a semleges követségek, a budapesti nunciatúra és a Nemzetközi Vöröskereszt is szervezett mentőakciókat minél több zsidó menlevéllel való ellátására, és a gyalogmenetből való kiemelésükre.[622]

Apor Vilmos is részt vett a mentesítő iratok eljuttatásában, s a győri püspökségen több zsidót is rejtegetett. Igazán fontossá viszont a pannonhalmi apátság vált ebben az időszakban.[623] Pár nappal a nyilas hatalomátvétel előtt, október 13-án kötött szerződést Kelemen Krizosztom a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőjével, Fritz Bornnal. A szerződés értelmében az apátság nemzetközi státuszt kapott[624], minden katonai és polgári hatóság köteles volt az apátság területét elhagyni.[625] Az apátság tevékenységét Kelemen Krizosztom 1945. november 14-én összegezte Mindszenty József számára. E szerint az apátság 760 embernek adott menedéket, ebből „36 zsidósága miatt üldözött személy" volt.[626] Ezt természetesen sem a németek, sem a nyilas vezetés nem nézte jó szemmel. 1944. október 25-én a Gestapo tartott házkutatást Kelemen Krizosztomnál, 1945. március 8-12. között pedig a Számonkérőszék tartott vizsgálatot.

A nyilas időszak alatti tevékenység egyik fontos dokumentuma az irat, amit „a Dunántúl püspökeinek emlékirata" néven említ a szakirodalom.[627] Az irat Mindszenty József veszprémi püspök kezdeményezésére született, arra szólította fel Szálasit, hogy ne hagyja, hogy a Dunántúl elpusztuljon a harcokban. Az iratot Mindszentyn kívül Apor Vilmos, Kelemen Krizosztom és Shvoy Lajos székesfehérvári püspök írta alá, november 13-án adták át Szőllősi miniszterelnökhelyettesnek. A nyilas hatóságok Mindszentyt és Shvoyt letartóztatták. Apor Vilmos és Angelo Rotta is megpróbálta őket kiszabadítani, de érdemi eredményt nem értek el. Kelemen Krizosztom letartóztatására is volt kiadott parancs, azonban az orosz csapatok előbb érték el Pannonhalmát, mint a letartóztatási parancsot vivők.

Apor Vilmos püspök belehalt egy orosz katonától kapott lövésbe 1945. április 2-án, Serédi Jusztinián temetésének napján.

A dolgozatnak ezt a részét szinte kizárólag már publikált források alapján írtam. Ezekben sajnos nincs nyoma a Győrött székelő két püspökség közötti együttműködésnek.

---

[622] Braham, 1988. II. 382-411.; Szita, 1989.a. 76-82.

[623] Kelemen Krizosztom tevékenységéről: Várszegi, 1990.; Hetényi Varga, 1985. 299-305.

[624] Várszegi Imre Asztrik szerint a Vöröskereszt védelmének ötlete már 1944 nyarán felmerült Kelemen Krizosztomban, s ezért üdvözölte ősszel Nagy Vencel ötletét, aki gróf Esterházy Móriccal folytatott beszélgetés után javasolta neki ezt. Várszegi, 1990. 327-329.

[625] Hetényi Varga, 1985. 303. Fritz Born távirata Kelemen Krizosztomhoz.

[626] Uo. 304-305.

[627] Közi Horváth, 1977. 65; Hetényi Varga, 1985. 303.

Levéltári kutatások szükségesek annak kiderítésére, hogy volt-e, és ha igen, akkor milyen mértékű együttműködés Apor Vilmos és Kapi Béla között.

B:VI. A sajtó

B:VI.1. A sajtó ellenőrzése

A sajtó ellenőrzésére az 1939-es honvédelmi törvény adott felhatalmazást a kormánynak.[628] A német megszállás után erre a törvényre hivatkozva rendeletet adtak ki a sajtóellenőrzésről, ami az ügyészség vagy a sajtóellenőrzést végző hatóság engedélyéhez közötte gyakorlatilag minden hír megjelentetését.[629]

B:VI.2. A helyi sajtó

B:VI.2.1. A helyi lapok

1939-ig Győrött két napilap jelent meg, a *Győri Nemzeti Hírlap* és a *Győri Hírlap*; utóbbi főszerkesztője Kolb Lajos volt. A két lap teljesen eltérő értékrendszerű. A *Győri Hírlap* a zsidórendeletekről jóindulatúan, együttérzéssel számolt be. A *Győri Nemzeti Hírlap* újságírók általában „helyi liberális lap" megjelöléssel illették, s még nevének leírásától is ódzkodtak. A *Győri Hírlap*ot 1939. szeptember 30-án tiltották be. A *Győri Nemzeti Hírlap* 1939 októberében beszámolt arról, hogy Győrött aláírásokat gyűjtöttek a *Győri Hírlap* visszaállítása érdekében.[630]

A *Győri Nemzeti Hírlap* hangvétele sem volt ugyanaz az egész időszakban. 1938-39-ben, a zsidótörvények megjelenésének idején jellemző volt a durván zsidóellenes hang, ami gyakorlatilag nem tért el az 1944-es hangvételtől. 1940-ben azonban, amikor a lap felelős szerkesztője Németh Imre volt, a lap sokkal visszafogottabb hangon írt. A zsidórendeleteket csupán közölte, de nem közölt egyéb írásokat a zsidók ellen. Pohárnok Jenő 1940. november 3-án vette át a lap főszerkesztését. Elsősorban ő tehető felelőssé azért, hogy a lap országos szinten is az egyik legszélsőségesebb hangú sajtótermék volt. 1944-ben a *Győri Nemzeti Hírlap* volt az egyetlen napilap Győrött. A lap felelős kiadója Liszy Lajos, szerkesztője Gerő László, felelős szerkesztője 1945 márciusáig Pohárnok Jenő volt. A lap fejlécén a „Keresztény politikai napilap" megjelölés szerepelt, amit 1945. február 25-étől a „Nagypéntek nélkül nincs feltámadás!" felirat, Szálasi Ferenc egyik jelszava váltott fel. 1945. január 23-tól a lap neve felett jobboldalt egy nyilaskereszt látható.

---

[628] 1939:II. törvénycikk a honvédelemről. 151. szakasz. *MT*., 1939. 89.
[629] 10750/1944.M.E. *BK*., 1944. április 30. (97. szám) 4-5.
[630] *GYNH*, 1939. október 24. 5.

Győrött jelent meg a *Dunántúli Hírlap* című hetilap, Szabó Árpád felelős szerkesztésében. Mosonmagyaróvárott a *Mosonvármegye* jelent meg hetente kétszer, a lap felelős szerkesztője Ruff Andor volt.

B:VI.2.2. A helyi sajtó a zsidórendeletekről

1944-45-ben a területen megjelent lapok mindegyikének egyik legfontosabb témája volt a zsidórendeletek végrehajtása. A *Dunántúli Hírlap* és a *Mosonvármegye* a rendeletek és azok végrehajtásának rövid ismertetésére szorítkozott, a *Győri Nemzeti Hírlap* viszont nagy terjedelemben foglalkozott az eseményekkel. Fontosak voltak a kormány tagjainak a beszédeit ismertető cikkek is.[631] Ennek az eltérésnek természetesen az eltérő terjedelem is oka lehetett, hiszen egyedül a *Győri Nemzeti Hírlap* volt napilap. Érdekes azonban, hogy elsősorban a vagyonnal kapcsolatos rendeleteket, valamint a zsidók mozgásszabadságát korlátozó rendeleteket ismertették. A zsidók szempontjából legjelentősebbeket, a gettózást és deportálást elrendelő intézkedések közül csak a győri gettó megnyitását elrendelő polgármesteri rendelet jelent meg; a mosoni gettóról kiadott alispáni rendelet nem olvasható sehol. A két gettó gyűjtőtáborba szállításáról pedig már csak egy rövid hír tudósított.

A sárga csillag viselésének elrendelését „kortörténeti érdekességű mozzanatként" köszöntötte Gerő László a *Győri Nemzeti Hírlap*ban.[632] A jelvény jelentősége az volt, hogy már látható módon is szétválasztja a zsidókat és a nemzsidókat. A jelvényt színvallásnak tekinti, a cikkíró szerint „nincs abban semmi emberi megaláztatás, ha meg kell vallanunk hovatartozásunkat." A cikk az első nap tapasztalatairól is ír: e szerint voltak, akik megpróbálták a jelvényt eltakarni. A szerző szerint „nem kell ennyire titkolni. A magyar nem olyan kíváncsi fajta. Egyszerűen tudomásul vette, hogy idegen fajúnak magyar földön jelvénye van. Semmi más nem történt."

A vármegyei zsidók gettózását a lap az „országból való távozás" „kis előjátékaként" mutatta be.[633] Az intézkedést itt is a zsidók és nemzsidók elválasztásának szükségességével indokolta a szerző (B:VI.3. A propaganda zsidó-képe). Liszy Lajos a gettózásról tudósítva kiemelte, hogy „mindenütt humánusan bánnak" a zsidókkal, „a huszadik század kultúremberéhez illó emberséges bánásmód alapján."[634]

---

[631] A kormány tagjai 1944 tavaszán, az új főispánok hivatalba iktatásakor mondtak beszédeket vidéki városokban.

[632] *GYNH*, 1944. április 6. 5.

[633] *GYNH*, 1944. május 16. 2.

[634] *GYNH*, 1944. május 17. 2.

Ugyancsak a zsidókkal való humánus bánásmódot hangsúlyozta Pohárnok Jenő a győri gettó megnyitásáról tudósítva[635]: „a zsidó mind fedél alá jut, életét semmi nem veszélyezteti.” A gettó megnyitását a „zsidóság elválásának napjaként” értékeli. Szerinte a gettózottak sorsa a háború után a kivándorlás lesz, egy Európán kívüli országba, ahol „majd nemzeti zsidó élet fakadhat.”

A deportálásról nem közöl tudósítást a lap, sőt, ebben az időszakban a zsidókérdéssel foglalkozó cikkek száma is csaknem nullára csökkent. A szigeti gettó barakkba költöztetéséről is csak egy rövid hír jelent meg a lapban, az is már az esemény után, az első deportáló vonat indulásának napján[636], annak ellenére, hogy a négy napig tartó „átköltöztetés” elég feltűnő jelenség lehetett a városban. Ezen kívül a polgármester rendelete, ami a szigeti házakba való visszaköltözésre szólította fel az ott lakott nemzsidókat, utalt arra, hogy a zsidók helye megürült.[637]

A deportálás után másfél hónapig hallgatott a témáról a sajtó. Július végén jelentek meg ismét írások a történtekről. E cikkek alaphangneme a védekezés az ellen a vád ellen, hogy a deportált zsidókat megölték. (Ez azt is mutatja, hogy a lakosság körében voltak ilyen híresztelések.) „Mindenki tudja, hogy egyetlen zsidót meg nem öltünk, akiket meg munkaszolgálatra fogtunk, meg kell nézni őket, duzzadnak az erőtől, egészségtől.”[638] „Mi nem öltünk meg egyetlen zsidót, nem kínoztunk egyetlen zsidót … Nekünk bűnhődni valónk nincsen.”[639] Pohárnok Jenő július 25-én egy „Jámbor Nénikét” nyugtatott: „Az elszállított zsidók megérkeztek már új munkahelyükre és most kapaszkodjék meg félrevezetett Nénike, még levelet is írnak és írtak már többen. … Saját kézzel jámbor Nénike, hát élnek, nem haltak meg.”[640]

A zsidók deportálása előtt tehát elsősorban a zsidók és nemzsidók egymástól való elválasztásának szükségességével indokolták az eseményeket. A gettózottak további sorsáról pedig annyit írtak, hogy a háború után elviszik őket az országból. A deportálás után viszont megváltozott a fő érv, valószínűleg azért, mert az „elszállítás” előbbre hozatalát meg kellett

---

[635] *GYNH*, 1944. május 31. 3.

[636] *GYNH*., 1944. június 11. 6. A hír a következőképpen szólt: „A budai úti barakokba költözött a gettó. Győrött pár nap óta nagy csoportban vonultak a zsidók nyugatról keletre, Szigetből a gettónak berendezett budai úti barakokba.”

[637] *GYNH*., 1944. június 13. 2.

[638] *GYNH*., 1944. július 20. 3.

[639] *GYNH*., 1944. július 23. 5. Pohárnok Jenő ugyanebben a cikkben írta a következőket: „Nem rózsavizes időket élünk. … Hagyjuk a zsidókat most már sorsukra. … A zsidók az életükért remegnek? Remegjenek! Nekünk vannak fontosabb életek: szüleink, testvéreink, gyermekeink, feleségünk, magyar testvéreink élete. … A zsidóság viselje sorsát, mi közöm már hozzá!”

[640] *GYNH*., 1944. július 25. 4. A szerző a Waldsee-lapokra utalhat, melyeket elgázosításuk előtt írattak a zsidókkal Auschwitzban.

indokolni. Ekkor azt írták, hogy a zsidókat dolgozni vitték. Az előző érv alapján igazolható minden zsidó gettózása; az utóbbi érv utólag megkérdőjelezi a munkaképtelenek gettózását és deportálását. Valószínűleg pszichológiai jelentősége volt annak, hogy a gettózás alatt, amikor még látták az emberek, hogy mi történik, a hivatalnokok pedig még döntési helyzetben voltak, olyan érvet használt a sajtó, amellyel minden zsidót nyugodt lelkiismerettel gettóztak.

A lakosság nyugtatásában nagy jelentősége lehetett a kormánytagok olyan állításainak, amelyek a zsidók sorsáról valami elfogadhatót állítottak. E beszédek közül Szász Lajos iparügyi miniszter nyíregyházi beszéde a legfontosabb példa: „senki nem célozza a zsidók kiirtását, kipusztítását. A zsidókérdés megoldásánál nem lehet irányadó a gyűlölettől fűtött antiszemitizmus, egyedül és kizárólag a szeretettől áthatott fajvédelem."[641]

A nyilas hatalomátvétel után, a pesti zsidók gyalogmenetének megindításakor nem próbálták az eseményeket igazolni. A cikkek mindegyike a zsidóknak élelmet adó nemzsidók lelkiismeretére próbál hatni azzal, hogy inkább a saját fajtájukat segítsék, mint a zsidókat.[642] (B:IV. Mentés) December elejére a nemsegítésre szólító érv megváltozik: a zsidók sorsát az isteni elrendelésnek tulajdonítja a cikk írója.[643] A gyalogmenettel november közepéig foglalkozik a sajtó; utolsó említés december 1-jén volt.

A zsidó vagyont nemzeti vagyonnak tekintették az újságírók: „ennek a nemzetnek a verejtékéből facsarták ki a zsidók, tehát az az igazság, ha visszajut a nemzet összességének birtokába."[644] A zsidók lakásainak és üzleteinek üressé válását „új honfoglalásként"[645], őrségváltásként értékelték az újságírók. A lakások elosztásában szerintük az a fő feladat, hogy „a magyar fajta erősödjék"; az üzletek nemzsidóknak juttatásánál pedig szerintük nem történt más, mint hogy „a magyar kereskedők elfoglalták azokat a helyeket, melyek már régebben őket illették volna meg."[646] Érdekes ugyanakkor, hogy egy olvasói ötletre, miszerint ne csak a bombakárosultak kapjanak a zsidó holmikból, Pohárnok Jenő azt válaszolta, hogy „Ne várjuk a zsidó holmit, hanem segítsünk magunkon."[647]

---

[641] *GYNH.*, 1944. május 25. 2. Ezt az idézetet választotta Ránki György könyvének a „végső megoldással" foglalkozó fejezetének címéül. Ránki, 1978. 238.

[642] *GYNH.*, 1944. november 15. 2., 16. 2.

[643] *GYNH.*, 1944. december 1. 2.

[644] *GYNH.*, 1944. június 14. 2.

[645] *GYNH.*, 1944. május 25. 3. Pohárnok Jenő cikke.

[646] *GYNH.*, 1944. augusztus 18. 3. A cikk címe: „Új keresztény élet a zsidók nyomán"

[647] *GYNH.*, 1944. augusztus 20. 5. Pohárnok Jenő a cikkben azt javasolta a kevés pénzt keresőknek, hogy menjenek el háztartási alkalmazottnak.

B:VI.3. A propaganda zsidó-képe

A zsidókérdéssel kapcsolatos hivatalos álláspont a kormánytagok szövegéből, valamint a lapok egyéb cikkeiből állítható össze. Ennek alapjául elsősorban a *Győri Nemzeti Hírlap* cikkei szolgálnak, mivel az közölte a legtöbb ezzel foglalkozó cikket. A német megszállástól végig meglehetősen durva hangon írt a lap, s ez csak rosszabbodott a nyilas puccs után.

Kiindulópont az, hogy a magyarság élet-halál harcát vívja a háborúban, s e harcban csak úgy lehet helytállást követelni, ha a kormány is mindent megtesz a belső ellenség elleni harcban.[648] A harc folytatásához egységes politikai akaratra van szükség, amelynek jellemzőjének már 1919. óta az antiszemitizmust, a liberalizmusellenességet és a kommunistaellenséget tartották.[649] Mivel a liberalizmust, a szociáldemokráciát és a kommunizmust is a zsidósággal azonosították, utóbbi két fogalom jelentése is a zsidóellenesség volt. A belső ellenség tehát, akivel szemben egységes fellépésre van szükség, a zsidó. A velük való harchoz fanatizmust követeltek az ország lakóitól; szerintük mindenkinek választania kell, hogy e harcban melyik oldalra áll.[650]

A zsidó képében – Hitler propagandafelfogásának megfelelően – egyesül mindaz, ami a fennálló rend előnyös részeit fenyegeti és mindaz, ami ennek a rendnek az árnyoldalait adja. Így a zsidó a kapitalista, aki kiszipolyozza munkásait és a magyarok munkájából őt meg nem illető hasznot húz[651]; zsidó a kommunista, aki az egész keresztény világrendet fenyegeti pusztulással.[652] A bolsevizmussal való fenyegetés a nyilas hatalomátvétel után egyre gyakoribbá, és a front közeledtével egyre durvább hangvételűvé vált.[653] Nemcsak a károsnak

---

[648] Jaross Andor beszéde Nagyváradon: „A belügyi kormányzat célja a belső ellenség teljes hatálytalanítása, mert nem lehet a bátor honvédségtől a külső arcvonalon harcias magatartást elvárni, ha idehaza tépelődő és léleknélküli a társadalom egy része.” *GYNH*., 1944. május 18. 1.

[649] Rátz Jenő miniszterelnökhelyettes beszéde Sárospatakon: „A Kárpát-medence egysége megköveteli, hogy ezen a földön csak egy politikai akarat érvényesüljön. … A bolsevizmus bukása után megindult az új világnézet. Ez már akkor is antiszemita volt, liberálisellenes és kapitalistaellenes.” *GYNH*., 1944. május 20. 1.

[650] „Figyelmeztetek minden magyar embert és családot, hogy ma a belső ellenség hadállásainak támogatását jelenti minden semleges álláspont, minden lagymatag nézet, minden néven nevezendő kétségeskedés, gyanú és aggodalom. Aki ma úgy érzi és úgy látja jónak, hogy neki kötelessége megvédeni esetleg rosszabb sorba került úgynevezett embertársait, annak azt mondom: válasszon azonnal és örökre a kettő között.” Jaross Andor Nagyváradon. L. 648. jegyzet.

[651] „A magyar munkának minden verejtékéből a zsidóság húzott hasznot itt évtizedek óta. Övék volt a bank, a gyár, a gabona, a bor, az ékszer, az arany, az állatbőr, a nagykereskedés, a kiskereskedés, a földbirtoknak is már nagyrésze, övék a selyem, a bársony, a kényelem, a nyaralás, a fürdők, a külföldi kéjutazások, a drága pénzen tartott szeretők, a legnagyobb házak, legnagyobb luxus, a legtöbb öröm, őket csak szolgálta a magyari, akinek mi jutott? A munka, a gond, a külvárosi odú és a barlanglakás.” Pohárnok Jenő cikke. *GYNH*., 1944. május 24. 3.

[652] „De beszélni tudna a történelem is, amelynek sárga veszedelméből született meg a vörös korszak, aminek minden időben hűséges sáfárjai voltak a sárga csillagosok.” Gerő László cikke. L. 632. jegyzet.

[653] „Fel akarom rázni ezt a melegházi-társadalmat, hogy válasszon: Hungarizmus-e vagy kommunizmus. … Kell-e Tizian, Michel-Angelló [sic!], akarja-e hallani Verdi, Wagner, Liszt, Erkel örökéletű

tekintett politikai nézeteket tekintették zsidó találmánynak, hanem a mindennapi életben is minden olyan dolgot, ami eltért az általánosan elfogadottól. Éppen ezért tartották különösen rombolónak a „zsidó szellemet", ami Budapesten keresztül az egész országot megrontotta.[654] Ezzel a feltételezett rombolással indokolták a magyar irodalom „megtisztítását", a zsidó szerzők műveinek beszolgáltatását és bezúzását.[655] A fő feladatot Pohárnok Jenő szerint még nem teljesítették: „A keresztény magyar társadalomból és annak egyedeiből kipusztítani a zsidó szellemet."[656] Ez a felfogás lehetőséget adott arra is, hogy minden másságot „zsidó" szokásként, a más viselkedésűt „zsidóbarátként" bélyegezzék meg.

Mindezek után nem meglepő, hogy a zsidórendeletek elsődleges céljának a zsidók és nemzsidók szétválasztását tartották: „sárgacsillagos házban, annak zsúfolt zsidó levegőjében keresztény magyar ember nem maradhat."[657] A két csoport szétválasztását a végletekig akarták vinni: májusban azzal foglalkozott a lap, hogy „a légó tanfolyamokon együtt kell ülni a keresztényeknek a zsidókkal"[658]; augusztusban pedig az okozott gondot a lapnak, hogy a sebesült honvédek között zsidó munkaszolgálatosok sétálnak.[659]

Ez a manicheus világkép a nyelvhasználatban is megmutatkozott. A „zsidó" és „keresztény" jelzők elvesztették eredeti értelmüket. Az emberek származásán túl az illető ember, sőt tárgy, dolog értékét is jelölték (zsúfolt zsidó levegő, zsidó ház, magyar munka, stb.).[660]

---

muzsikáját, akarja-e olvasni Dantet, Madáchot, Adyt, vagy az orosz sztyeppéken akar elvadultan élni s gondolataiban még a nemzés fogalma is állativá süllyed." Horváth János cikke. *GYNH*., 1945. január 16. 2. „Az orosz mind vadállat. Idomítója mind zsidó szörnyeteg. Kiirtani! – csak ez lehet a feladat és kötelesség." *GYNH*., 1945. január 16. 3.

[654] „Budapestet, művészetét, üzleti életét, de különösen erkölcsi életét szinte gyökeréig megfertőzte a zsidóság. … Elromlott Budapest annyira, hogy megfertőzte az országot is." *GYNH*., 1945. január 5. 1.

[655] Kolosváry-Borcsa Mihály államtitkár a következőket mondta a könyvzúzás megkezdésekor: „Ezzel az ünnepi aktussal, amelynek itt tanúi vagyunk, egy több mint félévszázados egészségtelen folyamat ér véget. …. ezt az irodalmat ki kell tépni a magyar szellemi életből." *GYNH*., 1944. június 17. 5. A lap még decemberben is foglalkozik a kérdéssel: „Csendesen figyelmeztetjük könyvkereskedéseinket, hogy a kirakataikban még mindig sok a zsidó könyv. … Elég volt végre a zsidófertőzésből Magyarországon. Még antikvár példányban sem kívánjuk vissza „nagyjainkat" mint Szerb Antalt, Radnóti Miklóst, Just Bélát, Palotai Borist." *GYNH*., 1944. december 17. 5.

[656] *GYNH*., 1944. június 4. 4. Ennek célja: „hogy sem a zsidó bolsevizmus, sem az angolszász lobogó alatt küzdő zsidó-szabadkőműves nagykapitalizmus ne tudjon legyőzni minket."

[657] *GYNH*., 1944. május 20. 4.

[658] *GYNH*., 1944. május 27. 4.

[659] *GYNH*., 1944. augusztus 20. 7. A lap 22-én közölte, hogy „intézkedés történt, hogy hasonló eset a jövőben ne forduljon elő." (6.)

[660] A tárgyi világ szétválasztásának példája a „Csak neveljen libát Juli néni" kezdetű cikk a *Győri Nemzeti Hírlap*ban: „nevelje csak Juli néni magyar gyepen, magyar kukoricával, magyaroknak a libát, hiszen magyar madár az, nem zsidó madár az, nézze: Piros a csőre, fehér a tolla, zöld fűben áll. Piros, fehér, zöld, nekünk való ez, nem a zsidó népeknek, ugye Juli néném! De ha olyant költ a gúnára, amelyeken sárga csillag van, vigye az ördög, azt tömje meg a zsidó népeknek." *GYNH*., 1944. május 24. 4. Ez a cikk azt is megmutatja, hogy az újságíró milyen véleménnyel volt lapja olvasóinak szellemi szintjéről.

A zsidó nem jelenhetett meg a cikkekben mint ember; csak a zsidónak minősítettek csoportjának egy egyedeként szerepelhetett, amennyiben egyáltalán említettek egy-egy zsidó embert. Általában csak a zsidókról, a zsidóságról beszéltek.[661] Az így meghatározott csoport differenciálatlan. A hozzá tartozóknak emberi tulajdonságai nem lehetnek, egyetlen megmaradt tulajdonságuk, hogy zsidónak minősülnek.[662] A zsidót emberi tulajdonságaitól megfosztó, elembertelenítő felfogás a nyelvhasználatban is megmutatkozott. Gyakran nevezték a zsidót az egészséges magyar testet megfertőző bacilusnak, inficiáló elemnek[663], aminek általában ki nem mondott jellemzője az, hogy ki kell irtani. Jaross Andor belügyminiszter nagyváradi beszédében a zsidókat „úgynevezett embertársainknak" nevezte[664]. Ez nem minősíthető elszólásnak; ez a propaganda zsidó-képének teljes megértésének eredménye.

---

[661] A *Győri Nemzeti Hírlap*ban jelent meg egy cikk, ami azt panaszolta, hogy „A zsidók kisajátítják a nyilvános óvóhelyeket." „Még riadó sincs, már fogyasztják a levegőt és csomagjaikkal ki is szorítanak sok levegőt. Riadókor azután a gyermekeikkel érkező keresztény anyák rossz levegőbe ülhetnek be és már csak rossz helyeket kapnak." *GYNH*., 1944. április 19. 3.

[662] Június 7-én így írt Pohárnok Jenő: „A zsidó fajjal való végleges szakítás útján nem lehetnek kis és nagy megalkuvások. Vannak kisebb nagyobb emberi tragédiák a zsidóság soraiban, melyeknek érzéshulláma elhat egyes szívekig, de nincs megállás a megkezdett úton." *GYNH*., 1944. június 7. 3.

[663] „Közel egymillió inficiáló elemet kellett a nemzet vérkeringéséből eltávolítani." Jaross Andor sepsiszentgyörgyi beszéde. *GYNH*., 1944. június 21. 2.

[664] L. 648. jegyzet.

C: A felszabadulás[665] után

C:I. A magyar zsidóság a felszabadulás után

C:I.1. A zsidó közösség helyzete

C:I.1.1. A magyar zsidóság veszteségei

A zsidóság a módszeres megsemmisítés miatt óriási veszteségeket szenvedett. Az 1941-es népszámlálás szerint 725.007 zsidó vallású ember volt az 1941-es területen. A faji meghatározás alapján (A:I.2. A meghatározások) ehhez még mintegy százezer főnyi keresztény vallású, de a zsidótörvények értelmében zsidónak minősített járult. A „végső megoldás" így mintegy 825 ezer embert érintett.[666] Varga László szerint ehhez a számhoz még mintegy ötvenezer menekültet kell hozzászámítani, akiknek pontos számát nem lehet megállapítani.[667] A német megszállásig elszenvedett veszteséget Braham 63 ezerre[668], Varga pedig 79-80 ezerre[669] teszi. A német megszállás alatti veszteséget Braham 501.507 főre[670], Varga 502 ezerre[671] teszi. Az 1941-es területeken élő zsidóság összvesztesége így Braham szerint 569.507 ember[672], Varga László szerint pedig legalább 550 ezer.[673] Ezektől az adatoktól élesen eltér Stark Tamás becslése, aki szerint „Az összveszteség felső határa 390 ezer."[674] A háború zsidó túlélőinek számát Braham 255 ezerre teszi[675], Varga pedig 293 ezerre.[676] Stark szerint viszont 300 ezernél több lehet a szétszóródott magyar zsidók száma.[677] A zsidóság veszteségeinek pontosabb megállapításában segíthet a fennmaradt névjegyzékek feldolgozása.

---

[665] A felszabadulás kifejezés ideológiai tartalommal töltődött. Azonban pontosan a „végső megoldással" összefüggésben jogosult használata. Azoknak a zsidóknak, akik 1945 áprilisában még életben voltak, a szovjet hadsereg a felszabadulást, illetve életben maradást hozta. Kovács András szerint ebben eltért az élmény a nemzsidó környezet élményétől; így azonnal a háború befejezésekor elvált egymástól a két közösség reakciója. Kovács, 1984. 7-8.

[666] Braham a Zsidó Világkongresszus magyarországi képviseletének adatait vette alapul. Braham, 1988. II. 425-454.

[667] Varga, 1983-84. 400-401.

[668] Braham, 1988. II. 453.

[669] L. 667. jegyzet.

[670] Braham, 1988. II. 454.

[671] Varga, 1983-84. 414.

[672] L. 670. jegyzet.

[673] Varga, 1983-84. 416.

[674] Stark, 1989.a. 46., b. 56.

[675] Braham, 1988. II. 454.

[676] Varga, 1983-84. 414.

[677] Stark, 1989.b. 56.

A számszerű veszteségek mellett a megsemmisítés aránytalanságokat is okozott a megmaradt zsidó népességen belül.[678] Korábban is megfigyelhető volt, hogy a zsidók elég nagy arányban éltek Budapesten[679]; ez a tendencia most felerősödött, 1945. után már a zsidó népességnek több mint kétharmada élt a fővárosban.[680] Másik aránytalanság a zsidó népességen belül a nemek és korcsoportok aránya. A zsidó népességen belüli nőtöbblet különösen Budapesten volt jelentős: ott másfélszerese volt a nők száma a férfiakénak. Ezzel szemben vidéken a nők száma alacsonyabb volt a férfiakénál (C:II.1. A veszteségek) Az életkor szerinti megoszlásban pedig a fiatal korosztályon belüli létszámcsökkenés volt a legerősebb, így a zsidó népességen belül már korábban is megfigyelhető elöregedés nagyon felerősödött.[681]

C:I.1.2. A közösség életének újraindulása

A felszabadulás után legfontosabb a túlélők felkutatása és hazahozatala, illetve a halottakról való információszerzés volt.[682] A hazatért deportáltakat és a Budapesten életben maradottakat anyagi és lelki támogatásban kellett részesíteni.[683] Megalakult az Országos Zsidó Segítő Bizottság, amelynek egyik bizottsága, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság járta végig a koncentrációs táborokat, és azonosította a túlélőket.[684]

A hitközségek újjáalakítása is elkezdődött. Csorba László adatai szerint a zsidóság személyi veszteségének 80-90%-os arányával szemben a hitközségeknek csak 30-40%-a pusztult el[685]; igaz ugyan, hogy az újjáalakult hitközségek nagyobb része rövid időn belül megszűnt.[686] Az újjáéledésben fontos szerepe volt az *Új Élet* című lapnak.

C:I.2. Állami intézkedések

C:I.2.1. A zsidónak minősítettek jogi helyzetének rendezése

Jogi szempontból legfontosabb a zsidónak minősítés törvényi szabályozásának (A:I. Meghatározás), tehát az intézményes zsidóellenes megkülönböztetésnek az azonnali megszüntetése volt.[687] 1945. március 17-én kormányrendelet érvénytelenítette a fasiszta

---

[678] Karády, 1984. 62-67.; Csorba, 1990. 61-65.
[679] Karády szerint 1941-ben a zsidó vallásúak 46,1%-a, míg a törvény által zsidónak minősítetteknek 50,3%-a élt Budapesten. Karády, 1984. 62.
[680] Uo.
[681] Karády, 1984., 64.; Csorba, 1990. 61-63.
[682] Csorba, 1990. 63-67.
[683] Uo.; Braham, 1988. II. 459-460.
[684] Braham, 1988. II. 458.
[685] Csorba, 1990. 68.
[686] Uo., Braham, 1988. II. 459-460.
[687] Karády, 1984. 40-44.; Csorba, 1990., 73-80.

rendeleteket, a zsidóellenes rendeleteket a magyar nép érzületével ellentétesnek minősítve.[688] A rendeleteket a fegyverszüneti egyezmény szüntette meg.[689] A zsidók jogi helyzetét rendező rendeletek többsége 1945 őszén és 1946-ban keletkezett. A faji vagy felekezeti gyűlölet szítását bűncselekménynek minősítették.

C:I.2.2. Az anyagi károk rendezése

A kormány nem rendezte a túlélő zsidók intézményes kárpótlását. A zsidóktól elvett vagyont az elhagyott javak kormánybiztosának fennhatósága alá helyezték 1945 márciusában, így gyakorlatilag nem volt különbség a zsidók és a nyugatra menekült háborús bűnösök vagyonának kezelése között.[690] Mindez a kormány bírálatát váltotta ki a zsidó közösségből, s a feszültség egyik forrása lett.

A zsidók vagyoni helyzete már a zsidótörvények következtében megrendült, egyre nagyobb mértékben voltak kénytelenek tartalékaikat felélni (A:II.4. A gazdasági „visszaszorítás"). A német megszállás alatt a zsidók vagyonának teljes és intézményes rablása zajlott (A:III.12. A tulajdonjog sérelme; B:II. A zsidó vagyon). A kártérítés elmaradása már a felszabadulás utáni pár évben is megrendítették a háború előtt létezett és az ország gazdaságában jelentős szerepet játszott zsidó polgárságot.[691] Ehhez járult a kommunista hatalomátvétel után a polgárság elleni harc, ami a zsidó eredetű polgári réteget sem kímélte.[692] Az 1938. és az ötvenes évek közötti időszakban így a zsidóság vagyoni téren is a legnagyobb veszteségeket szenvedő csoport volt.

A kárpótlás kérdése az 1989-90-es rendszerváltás után is felmerült. A vagyoni kárpótlási törvények után megjelent a személyi sérelmekért való kárpótlásról szóló törvény[693], ami viszont felháborodást váltott ki azzal, hogy a faji vagy politikai okokból külföldre

---

[688] 200/1945.M.E. *MRT*, 1945. 28-30.

[689] Az 1945. január 20-án kötött fegyverszünetet törvénybe iktatta: 1945:V. tc. *MT*., 1943-1945. évi törvénycikkek. 73-79. Ezeket a törvényeket az 5. pont töröltette el. 74-75.

[690] Braham, 1988. II. 460-462.; Csorba, 1990. 73-80.

[691] Karády, 1984. 48-49.

[692] Kovács, 1984. 14-15.

[693] 1992:XXXII. törvénycikk. *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye*, 1992. I. kötet 145-148. A törvény szövegezése és a szövegezés mögötti tartalom feletti vitát és az azzal kapcsolatos alkotmánybírósági döntést a *Heti Világgazdaság* 1995. február 25-i száma ismerteti. Félix Péter cikke összefoglalja a második világháború alatt a zsidókkal történteket is. 99-107.

deportálást pusztán szabadságelvonásnak tekintette.[694] Az Alkotmánybíróság ezt a szakaszt önkényes csoportbasorolásnak, így alkotmányellenes diszkriminációnak minősítette.[695]

C:II. A győri és megyei zsidók a háború után

C:II.1. A veszteségek

1944-ben Győrött 4669, Győr- Moson-Pozsony vármegyében körülbelül 1200-1300 zsidó élt (A:I.4. A zsidónak minősülők száma a megyében). 1944. június 11-én és 14-én közülük 5085 embert deportáltak (A:III.8.6. A deportálás).

A felszabadulás utáni első adat a győri és a megyei zsidók számáról az *Új Élet*ben jelent meg.[696] A lap szerint a deportáltak közül 300-an, a munkaszolgálatosok közül pedig 480 ember tért vissza, így a közösség lélekszáma 780.[697] Randolph L. Braham szerint 1946-ban 950 zsidó volt Győrött.[698] A két adata között elég nagy az eltérés, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy az *Új Élet* adata az év elejéről való, hiszen a lap által közölt adat a Győrbe és a megyébe visszatértek számát egyaránt tartalmazza.

A következő adat az 1949-es népszámlálás adata.[699] Eszerint Győrött 556 ember vallotta magát izraelita vallásúnak, a megyében[700] pedig 162. Ezek szerint az adatok szerint így a vármegyei zsidóság vesztesége megközelítően 87%, a győri zsidóság vesztesége pedig mintegy 88%.

A pontos képhez persze hozzátartozna, hogy a területről származók közül hányan maradtak külföldön, vándoroltak ki 1945-46-ban, esetleg hányan költöztek más magyarországi városba. Az izraelita vallásúak száma természetesen nem foglalja magába azokat, akik a háború alatt keresztény vallásúak voltak, de zsidónak számítottak, és keresztény vallásukat meg is tartották. Ez a szám azonban Győrött amúgy sem volt túl jelentős (A:I.4. A zsidónak minősülők száma a megyében), így az arányokon nem változtat döntő mértékben. Szintén elhanyagolható a népszámláláskor magukat felekezet nélkülinek vallók száma

---

[694] A törvény külön sorolta fel az élet elvesztésének és a szabadságelvonásnak a különböző eseteit, amelyekben kárpótlás jár. Utóbbiak között sorolta fel a „közvetlenül a harcoló alakulatok közelében" teljesített munkaszolgálatot és a „II. világháború alatt faji, vallási vagy politikai okokból külföldre történt deportálást."

[695] Az Alkotmánybíróság 1/1995. (02.08.) határozata. *Magyar Közlöny*, 1995. február 8. (10. szám) 547-565. A munkaszolgálatról szóló intézkedésnek azt a megszorítását, hogy csak a harctéren teljesített munkaszolgálatért jár kárpótlás, eltörölte az Alkotmánybíróság; a deportálások ebbe a kategóriába sorolását megsemmisítette. Az új kárpótlási törvény megalkotásának határidejét 1995. szeptember 30-ában állapította meg.

[696] *ÚÉ.*, 1946. február 21. 6.

[697] Ezeket az adatokat veszi át forrásmegjelölés nélkül Domán, 1979. 58.

[698] Braham, 1988. I. 43. Sajnos a szerző nem jelölte meg forrását.

[699] *Az 1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények*. Budapest, Állami Nyomda, 1950. 322-324.

[700] Az adatok a régi vármegyei területre vonatkoznak.

(Győrött 43, a megyében 109), így ha volt is olyan zsidó, aki kilépett felekezetéből, ez sem változtat az alapvető adatokon.

A népszámlálás adatai szerint a budapesti helyzettel ellentétben (C:I.1.1. A magyar zsidóság veszteségei) sem Győrött, sem a megyében megmaradt zsidó népességen belül nem volt jellemző a nemek közötti egyensúly felborulása. Győrött 255 izraelita vallású nő mellett 301 izraelita vallású férfi volt; a megyében ez a két adat 73 és 89 volt. Ahhoz, hogy pontos képet kapjunk az itteni zsidó népesség összetételéről, elengedhetetlen lenne az életkori összetétel ismerete is. Valószínű, hogy itt is a fiatal korosztály jelentős mértékű csökkenése következett be, bár a munkaszolgálatban életben maradottak nagy része minden bizonnyal fiatal férfi volt.

Braham a győri hitközségek 1949-es adatait a népszámlálás adataihoz közelítően adja meg: szerinte 495 fős kongresszusi és 72 fős neológ közösség működött a városban (C:II.2. A győri zsidó közösség a felszabadulás után). A győri zsidó hitközség lélekszámáról 1957-es adatot közöl. Az 1956-ban az Egyesült Államokba ment Klein Tibor győri rabbi adatait idézve 150 körülire teszi a közösség lélekszámát.[701]

Győr világháború előtti jelentős zsidó közössége megszűnt. A világháború előtti és az 1949-es népszámlálás adatait összehasonlítva a győri közösség veszteségei körülbelül 4100 főre tehetők, a megyei veszteségek pedig 1000 főnél valamivel többet tesznek ki. Az egész területet tekintve a zsidó lakosság 1949-es aránya a világháború előtti számuknak csak mintegy 11%-át teszi ki.

C:II.2. A győri zsidó közösség a felszabadulás után

Az óriási veszteségek ellenére a vidéki hitközségek közül a győri neológ hitközség volt az első, amelynek újjáalakulásáról az *Új Élet* hírt adott.[702] A hitközség elnöke Fleischmann Elek lett. A lap szerint az új vezetés feladata mindenekelőtt a templomok újjáépítése és a hitélet visszaállítása a régi színvonalára. A közösség egyik első tennivalója a deportáltak emlékének szentelt emlékmű felállítása volt.[703] A közösség élére 1946 októberében állították Dr. Eisenberg Béla rabbit.[704] A beiktatásról szóló hír szerint a győri pártok, a közigazgatás és a keresztény felekezetek mellett az ortodox hitközség nevében Krausz Móri is köszöntötte az új rabbit; ezek szerint ekkorra már az ortodox hitközség is újjáalakult.

---

[701] L. 698. jegyzet.
[702] L. 696. jegyzet.
[703] *ÚÉ*., 1946. március 21. 4. Az emlékmű terveit Adler Manó készítette.
[704] ÚÉ., 1946. október 3. 8.

C:III. A zsidókérdés újjáéledése

A háború után lehetőség lett volna a „zsidókérdés” lezárására. A politikai antiszemitizmus hitelét vesztette; Karády Viktor szerint átmenetileg morális koalíció alakult ki a zsidókérdéssel kapcsolatban.[705]

A kérdés lezárásához mindenekelőtt a magyar felelősség tisztázására lett volna szükség. Ez a tisztázás a mai napig nem történt meg megnyugtatóan. A felszabadulás után közvetlenül két szerző képviselte elsősorban a magyar felelősségvállalás szükségességét: Bibó István és Szekfű Gyula.[706] A történtekben mindketten a magyar társadalom erkölcsi süllyedésének bizonyítékát látták. Az erkölcsi süllyedés nyilvánvalóvá válását és súlyosbodását mindketten a zsidótörvények meghozatalára és végrehajtására tették. Szekfű szerint a zsidótörvényekkel a jog és a tulajdon megbecsülése megszűnt az országban.[707] Bibó szerint „Ettől kezdve szokták meg a magyar társadalom széles rétegei azt, hogy nemcsak munkával és vállalkozással lehet egzisztenciát alapítani, hanem úgy is, hogy valaki másnak a már kialakított egzisztenciáját kinézi magának, s aztán az illetőt feljelenti, nagyszülőit kikutatja, állásából kidobatja, üzletét kiigényli, őt magát esetleg internáltatja, egzisztenciáját pedig birtokba veszi.”[708]

A magyar társadalom erkölcsi csődje mellett a magyar politikai vezetés politikai ösztönének megromlását is kiemelték. Szekfű szerint a magyar államiság már a német megszállás előtt megszűnt, azzal, hogy állampolgárok bizonyos csoportjait (a német nemzetiségűeket és a zsidókat) kivették a magyar törvénykezés hatálya alól, és idegen állam fennhatósága alá bocsátották.[709] Bibó szerint a magyar vezetés törvényessége a német megszállás után szűnt meg; Horthy mulasztásának tartja, hogy a megszállást kihasználva nem fordult szembe a németekkel.[710] Ezzel Horthynak szerepe volt abban, hogy a törvényesség látszata fennmaradt, így sem a közigazgatás, sem az egyházak nem fordultak szembe a törvényesnek tekintett kormány rendeleteivel.

A felelősségvállalásnak azonban nem mindenki volt híve a háború befejezése után. 1945. március 25-én jelent meg a *Szabad Nép*ben Darvas József cikke[711], amelyben arra figyelmeztette a túlélőket, hogy zsidó származásuk nem fog előjogokat jelenteni. A zsidóság polgári rétegeit pedig arra figyelmeztette, hogy ne próbáljanak „hamis mártírumuk leple alatt

---

[705] Karády, 1984. 40-44.
[706] Bibó, 1948., in: Uő., 1994.; Szekfű, é.n.
[707] Szekfű, é.n., 59.
[708] Bibó, 1948., in: Uő., 1994., 19.
[709] Szekfű, é.n. 70-73.
[710] Bibó, 1948., in: Uő., 1994., 32.
[711] *Szabad Nép*, 1945. március 25. 5.

tétlenkedni.” Darvas azzal vádolta őket, hogy a helyzet megváltozása után ők akarnak keretlegények lenni.

A felelősség vállalását ugyancsak osztályharcos szempontból veti el Molnár Sebestyén.[712] Álláspontja az, hogy „a magyar nép többségének sem politikailag, sem érzelmileg nem volt köze a zsidóüldözésekhez.”[713] A kérdés úgy merült fel számára, hogy „miért vállalja az országnak az a két, a zsidóüldözésben nem részes, a többséget kitevő osztálya (t.i. a munkásság és a parasztság) a zsidóüldözésekért az erkölcsi felelősséget akkor, amikor uralomra került.”[714]

A zsidókérdéssel kapcsolatban létezett morális koalíciót tehát a szélsőbal pártjai kezdték megbontani.[715] A publicisztikában és a politikai életben megjelenő felelősségelhárítás és zsidóellenesség azonban esetenként tömeghangulatot tudhatott maga mögött. Ennek oka elsősorban a gazdasági romlás lehetett: a nemzsidó lakosság nem nézte jó szemmel, hogy a hazatérő zsidók megpróbálják visszaszerezni, ami az övék volt. Ez pogromokhoz vezetett: 1946 májusában Kunmadarason, júliusában Miskolcon[716] volt halálos áldozatokat követelő pogrom. Az antiszemitizmusnak ez az erőszakos megnyilvánulása a túlélő zsidókat megdöbbentette és félelemmel töltötte el.

Vitatott volt a népbírósági perekben való zsidó szerepvállalás. Bibó szerint a perek megkezdése előtt tisztázni kellett volna, hogy a zsidóüldözés számonkérésében a zsidótörvények által érintettek ne vehessenek részt. Ezzel meg lehetett volna előzni a kölcsönös bizalmatlanságot, és a számonkérés megőrizte volna hitelét.[717]

A „zsidók” és a „nemzsidók” így ismét a kezdetektől, 1945-től eltérő élményeket szereztek.[718] Kovács András szerint az első két eltérő élmény, a magyar felelősséget érintő[719] és a háború befejezését eltérő módon értékelő[720] vélemény közötti különbség feloldására még lett volna remény, hiszen mindkettő a múltból eredt. Azonban a kérdés tisztázása nem következett be. Nem történt meg – ha egyáltalán lehetséges ez – a zsidók félelmének, a

---

[712] Molnár, 1949.
[713] Molnár, 1949. 40.
[714] Uo. 41. A zsidókérdés történetének marxista feldolgozása: Molnár, 1946.
[715] Karády, 1984. 45-47. A Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt között azonban az volt Karády szerint a különbség, hogy a kommunisták esetében ez taktikai engedmény volt csupán, míg a parasztpárt ideológiája lehetőséget adott a nemzeti érdekeknek a németség és a zsidóság érdekeivel való szembeállításra. A kommunista párt antiszemitizmusát kiemeli: Varga, 1992. 64.
[716] Varga, 1986.
[717] Bibó, 1948., in: Uő., 1994. 124-134.
[718] Kovács, 1984. 6-13.
[719] A két szélső vélemény: a „fasiszta nemzet totális felelőssége” és a „zsidó revansvágy”.
[720] Életet mentő felszabadulás, illetve orosz megszállás és háborúvesztés.

megsemmisítéstől való félelemnek a feloldása. A nemzsidók többsége pedig a felelősség kérdésének puszta felvetését is vádnak, így igazságtalannak érezte.

A kommunista hatalom új vádakat hozott a két közösség kapcsolatába. Az a tény, hogy általában számon tartják, hogy ki melyik közösségbe tartozik, maga azt jelenti, hogy a problémát nem sikerült megoldani. A kérdés további története azonban meghaladja e szakdolgozat kereteit.

Felhasznált irodalom

Forráskiadványok:

EBJ. *Az Endre-Baky-Jaross per*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta: Karsai László és Molnár Judit. Cserépfalvi, Budapest, 1993

Fegyvertelen… I-II. *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön…" Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. I-II. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Karsai Elek. A Magyar Izraeliták Országos Képviselete Kiadása, Budapest, 1962.

FN, 1938. *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója* III. kötet, Budapest, 1938.

FN, 1939. *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója* IV. kötet, Budapest, 1939.

FN, 1941. *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója* II. kötet, Budapest, 1942.

A Szálasi per *A Szálasi per*. Szerkesztette Karsai Elek és Karsai László. Reform, 1988.

TC. *Magyarország tiszti cím- és névtára*, 1944.

Vádirat I. *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez* 1. Szerkesztette: Benoschofszky Ilona és Karsai Elek. A Magyar Izraeliták Országos Képviselete kiadása, Budapest, 1958.

Vádirat 3. *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez* 3. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Karsai Elek. A Magyar Izraeliták Országos Képviselete kiadása, Budapest, 1967.

Wilhelmstrasse… *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933-1944*. Összeállították és sajtó alá rendezték és a bevezető tanulmányt írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, Budapest, 1968.

Feldolgozások

Arendt, 1964. Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. Report on the Banality of Evil.* Penguin Books, 1964.

Bacsó, 1982. Bacsó András: Mosonmagyaróvár és környéke munkásmozgalmának története 1939-1945. In: Tuba László-Lukács Albin-Bacsó András: *Mosonmagyaróvár és vidéke munkásmozgalmának története 1919. aug. 1.-1945*. Győr, 1982., 169-237.

Balássy, é.n. Balássy László: Apor Vilmos, a vértanú püspök. Ecclesia, Budapest, é.n.

Bauer, 1982. Yehuda Bauer, A History of the Holocaust. Franklin Watts, 1982.

Bauer, 1987. Yehuda Bauer: Definiálható-e a Holocaust? Valóság, 1987/11. 70-81.

Bauer, 1988. Yehuda Bauer, 'Revisionism' – The Repudiation of the Holocaust and Its Historical Significance. In: The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference. Jerusalem, March 1983. Editors: Yisrael Gutman, Gideon Greif. Yad Vashem, Jerusalem, 1988., 697-708.

Bauman, 1990. Zygmunt Bauman: A Holocaust szociológiája. Magyar Tudomány, 1990/1. 15-25.

Bereczky, 1945. Bereczky Albert: A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen. Református Traktátus Vállalat kiadása, Budapest, 1945. Reprint kiadás: 1984.

Bibó, 1948. Bibó István: A zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Válasz, 1948. október-november. Az idézett kiadás: Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után/Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről. Katalizátor iroda, Budapest, 1994.

Bihari, 1990. Bihari Péter: A magyarországi zsidóság helyzete a zsidótörvényektől a deportálásig. In: Hét évtized a hazai zsidóság életében. II. Valllástudományi tanulmányok 5. Szerkesztette Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó, Horváth Pál. MTA Filozófiai Intézet kiadása, Budapest, 1990. 9-60.

Braham, 1979. Randolph L. Braham, The Official Jewish Leadership of Wartime Hungary. In: Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933-1945. Proceedings of the Third Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 4-7, 1977. Editors: Yisrael Gutman, Cynthia J. Haft. Yad Vashem, Jerusalem, 1979. 267-285.

Braham, 1988. Randolph L. Braham: A magyar Holocaust I-II. Az előszót írta: Berend T. Iván. Gondolat, Budapest–Blackburn International Incorporation, Wilmington, 1988.

Braham, 1997. *A népirtás politikája: a holocaust Magyarországon*. 2. bővített és átdolgozott kiadás. Az előszót írta: Berend T. Iván. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997. Digitális változata: http://mek.oszk.hu/11500/11506/html/

Browning, 1989. Cristopher R. Browning, The Decision Concerning the Final Solution. In: Unanswered Questions. Nazi Germany and the Genocide of the Jews. Edited by Francois Furet. Stockholm Books, New York, 1989. 96-118.

Cohen, 1994. Asher Cohen: Soá. A zsidó vészkorszak (1933-1945). Cserépfalvi, 1994.

Csorba, 1990. Csorba László: Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig (1945-1983). In: Hét évtized… II. 61-190.

Darvas, 1945. Darvas József: Őszinte szót a zsidókérdésben. Szabad Nép, 1945. március 25. 5.

Dawidowicz, 1986. Lucy S. Dawidowicz, The War Against the Jews. 1933-1945. Bantam Books, 1986.

Deák, 1982. Deák István: Megmenekülhettek volna a magyar zsidók? Valóság, 1982/4. 126-128. A cikk kapcsán vita: Uo.: 1982/8. 125-128.

Domán, 1979. Domán István: A győri izraelita hitközség története (1930-1947). A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 9. Szerkesztő: Scheiber Sándor. A magyar Izraeliták Országos Képviselete kiadása, Budapest, 1979.

Eliach, 1988. Yaffa Eliach, The Holocaust – A Response to Catastrophe Within a Traditional Jewish Framework. In: The Historiography… 719-735.

Ember, 1977. Ember Mária: Hajtűkanyar I-II. Szépirodalmi, Budapest, 1977.

Erdei, 1976. Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. Valóság, 1976/4. 22-53.; 5. 36-58.

Friedlaender, 1966. Saul Friedlaender: XII. Pius és a Harmadik Birodalom. Kossuth, Budapest, 1966.

Fürj, 1991.a. Fürj Zoltán: „Én pedig a legtöbb esetben tehetetlen voltam.” Lelkipásztor, 1991/7-8. 28-221.

Fürj, 1991.b. Fürj Zoltán: Az evangélikus egyház és a Holocaust. Világosság, 1991/12. 939-953.

Gergely, 1984. Gergely Jenő: A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése. Történelmi Szemle, 1984/4. 580-616.

Hausner, 1984. Gideon Hausner: Ítélet Jeruzsálemben. Az Eichmann-per története. Előszó, névmagyarázat, időrendi áttekintés, név- és helymutató: Karsai Elek. Szerkesztette: Somló Vera. Európa, Budapest, 1984

Hetényi Varga, 1985. Hetényi Varga Károly: Kelemen Krizosztom és a pannonhalmi menedék. Vigilia, 1985/4. 299-305.

Hilberg, 1979. Raul Hilberg, The Judenrat: Conscious or Unconscious ’Tool’. In: Patterns… 31-44.

Hilberg, 1985. Raul Hilberg, The Destruction of the European Jews. Revised and Definitive Edition. 3 Vols. Holmes and Meier, 1985.

Hilberg, 1989. Raul Hilberg, The Bureaucracy of Annihilation. In: Unanswered Questions. Nazi Germany and the Genocide of Jews. Edited by Francois Furet. Schocken Books, New York, 1989. 119-133.

Hulesch, 1986. Hulesch Ernő: Stációk. Szemtanúk az erőltetett menetről. Műhely, 1986/3. 6-24.; 6. 24-29.

Juhász, 1984. Juhász Gyula: A barbár korhullám. A magyar szellemi élet és a zsidókérdés a második világháború előtt és alatt. Új Írás, 1984/7. 68-92.

Kapi, 1990. Kapi Béla: Lámpás az oltár zsámolyán. Részletek a visszaemlékezésből. Műhely, 1990/5. 49-54.

Karády, 1984. Karády Viktor: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. In: Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. A Magyar Füzetek kiadása. Párizs, 1984. 37-180.

Karády, 1985. Karády Viktor: A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején. Medvetánc, 1985/2-3. 41-90.

Karády, 1989. Karády Viktor: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: A zsidókérdésről. Németh László Szakkollégium, Szombathely, 1989. 95-135.

Karsai, 1962. Karsai Elek: Bevezetés. In: Fegyvertelen… I. VII-CXXVII.

Karsai, 1990. Karsai László: Történészek vitái a Holocaustról. Kritika, 1990/5. 31-34.

Karsai, 1992. Karsai László: A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány Holocausthoz. Scientia Hungariae, Cserépfalvi, 1992.

Kastner, 1961. Der Kastner-Bericht über Eichmanns Menschenhandel in Ungarn. Mit einem Vortwort von Professor Sr. Carlo Schmid. Kindler Verlag, München, 1961.

Katz, 1994. Steven T. Katz, The Holocaust in Historical Context. Volume 1. The Holocaust and Mass Death Before the Modert Age. Oxford University Press, New York, 1994.

Katzburg, 1988. Nathaniel Katzburg, The Destruction of Hungarian Jewry in Hungarian Historiography. In: The Historiography… 369-386.

Kis, 1987. Dr. Kis György: Megjelölve Krisztus keresztjével és Dávid csillagával. Szerzői kiadás, Budapest, 1987.

Kovács, 1934. Kovács Alajos: Győr város lakossága. In: Győr város statisztikai megvilágításban. Különlenyomat a Magyar Statisztikai Szemle 1934/5. számából. Budapest, 1934. 1-26.

Kovács, 1938. Kovács Alajos: A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében. Az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga kiadása, Budapest, 1938.

Kovács, 1944. Dolányi (Kovács) Alajos dr: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. Különlenyomat a Magyar Statisztikai Szemle 1944/4-5. számából.

Kovács, 1984. Kovács András: A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In: Zsidóság… 1-35.

Kovács, 1990. Kovács András: Az ijesztő végkövetkeztetés. BUKSZ, 1990/1. 74-78.

Kovács, 1985.a. Kovács M. Mária: Aesculapis militans. Érdekvédelem és politikai radikalizmus az orvosok körében 1919-1945. Valóság, 1985/8. 69-82.

Kovács, 1985.b. Kovács M. Mária: Ügyvédek az árral szemben. Antiszemitizmus és liberális ellenállás a Horthy-korszakban. Medvetáncs, 1985/2-3. 91-97.

Közi Horváth, 1977. Közi Horváth József: Apor püspök élete és halála, München, 1977.

Lévai, 1946. Lévai Jenő: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Officina, Budapest, 1946.

Lévai, é.n. Lévai Jenő: Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről. Officina, é.n. (1946)

Lévai, 1948. Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon. Magyar Téka, Budapest, 1948.

Majsai, 1986. Majsai Tamás: A körösmezei zsidódeportálás 1941-ben. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V. 1984-1985. Budapest, 1986. 59-86.

Máthé, 1960. Máthé Elek: Zsidómisszió vagy zsidóüldözés. Theologiai Szemle, 1960/1-2. 43-48.

Meszlényi, 1947. Meszlényi Antal (szerk.) A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme. A Szent István Társulat kiadása, 1947.

Molnár, 1946. Molnár Erik: Zsidókérdés Magyarországon. Társadalmi Szemle, 1946/5. 326-334.

Molnár, 1984. Dr. Molnár Ernő: Győr munkásmozgalma a II. világháború idején 1939-1945. Győr, 1984.

Molnár, 1949. Molnár Sebestyén:. „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” – Észrevételek Bibó Istvánnak a Válaszban megjelent tanulmányához.. – Huszadik Század, 1949. február-március. 40-47.

Munkácsi, 1947. Munkácsi Ernő: Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához. Renaissance, Budapest, 1947.

Nyíri, 1990. Nyíri Tamás: Antiszemitizmus és antijudaizmus. Világosság, 1990/5. 345-353.

Ránki, 1978. Ránki György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Kossuth, Budapest, 1978.

Ránki, 1982. Ránki György: Magyar Holocaust. Élet és Irodalom, 1982. június 18. 7-8.

Rozsnyói, 1977. Rozsnyói Ágnes: A Szálasi-puccs. Budapest, 1977.

Ságvári, 1994. Ságvári Ágnes: A magyarországi zsidóság holocaustja 1944. (térkép) Budapest, 1994.

Schmidt, 1990 Schmidt Mária: Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács. Minerva, Budapest, 1990.

Snyder, 1946. Snyder Árpád: Becslés Magyarországnak a második világháború következtében elszenvedett embervesztéségéről. Magyar Statisztikai Szemle, 1946. január-június. 1-4.

Stark, 1989.a Stark Tamás: Magyarország második világháborús embervesztesége. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok. Budapest, 1989.

Stark, 1989.b. Stark Tamás: A magyar zsidóság vesztesége. História, 1989/1-2. 54-56.

Stark-Szabó-Szakály, 1992. Stark Tamás – Szabó Péter – Szakály Sándor: A magyar munkaszolgálat. Magyar Nemzet, 1992. február 20. 6.

Száraz, 1976. Száraz György: Egy előítélet nyomában. Gyorsuló idő, Magvető, 1976.

Szekfű, é. n. Szekfű Gyula: Forradalom után. Cserépfalvi, Budapest, é. n.

Szenes, 1986. Szenes Sándor: Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések. Budapest, 1986.

Szita, 1983. Szita Szabolcs: Holocaust az Alpok előtt 1944-1945. Győr, 1983.

Szita, 1988. Szita Szabolcs: Az 1944 novemberi budapesti deportálás történetéhez. Információs Szemle, 1988/2. 88-103.

Szita, 1989.a. Szita Szabolcs: Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944-1945. Kossuth, 1989.

Szita, 1989.b. Szita Szabolcs: A hegyeshalmi gyalogmenet. Műhely, 1989/6. 52-59.

Szita, 1991. Szita Szabolcs: Utak a pokolból. Magyar deportáltak az annektált Ausztriában 1944-1945. Metalon Manager Iroda Kft., 1991.

Tarján, 1984.a Tarján Gábor: „Ezer bűnnel megterhelve”. A református egyház és a zsidókérdés. Új Forrás, 1984/1. 65-72.

Tarján, 1984.b. Tarján G. Gábor: „Docete omnes gentes”. A római katolikus egyház és a zsidókérdés. Új Forrás, 1984/5. 56-67.

Tarján, 1985. Tarján G. Gábor: A keresztény egyházak és a zsidóság a második világháború idején. Tájékoztató, 1985/5. 77-88.

Teleki, 1974. Teleki Éva: Nyilas uralom Magyarországon 1944. október 15.-1945. április 4. Budapest, 1974.

Tolnai, 1985. Tolnai Gábor: Radnóti-kutatásaim margójára. (Az utolsó korszakról) Magyar Tudomány, 1985/7-8. 498-503.

Tomka, 1992. Tomka Béla: A Holocaust Genezise. Újabb koncepciók és viták. Valóság, 1992/10. 40-48.

Tóth, 1985. Tóth Károly: Mit tett a magyar református egyház a zsidóüldözés ellen? Confessio, 1985/2. 15-24.

Trunk, 1979. Isaiah Trunk, The Typology of the Judenraete in Easter Europe. In: Patterns… 17-30.

Vago, 1985. Bela Vago, The Hungarians and the Destruction of the Hungarian Jews. in: The Holocaust… 93-105.

Varga, 1986. Varga János: A miskolci népítélet, 1946. Medvetánc, 1986/2-3. 293-314.

Varga, 1984. Varga László: A magyarországi zsidóság megsemmisítése. Évkönyv, 1983-84. A Magyar Izraeliták Országos Képviseletének kiadása, Budapest, 1984. 389-420.

Varga, 1990. Varga László: A magyar zsidóság 1945 után. Hiány, 1990/4. 6-9.

Varga, 1992. Varga László: „Zsidókérdés" 1945-1956. Világosság, 1992/1. 62-67.

Várszegi, 1990. Várszegi Imre Asztrik OSB: Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát (1929-1950) Bölcsészdoktori disszertáció, ELTE, Budapest, 1985. In: Pannonhalmi főapátok 1. METEM-könyvek 2., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, Budapest, 1990. 229-360.

Vihar, é. n. Vihar Béla: Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből 1941-1945. Empreza O Papel kiadása, Sao Paulo, é. n.

Zászkaliczky, 1985. Zászkaliczky Péter: 1944 mementója: egyházunk és a zsidókérdés. Lelkipásztor, 1985/5. 269-296.

Függelék

A vármegyében lakó zsidók száma falvanként

9. táblázat. A magyaróvári járásban lakó zsidók száma 1941-ben és 1944-ben

	1941	**1944**
Cikolasziget	6+2	4 (04.08., 04.21., 05.15.)
Darnózseli	9	9[721] (04.08., 04.21., 05.15.)
Dunakiliti	4	5[722] (04.06., 04.24., 05.23.)
Halászi	4	6 (04.08.)
Hegyeshalom	8	7[723] (04.06.)
Horvátkimle	1	1 (04.08.)
Kisbodak	9+1	10[724] (04.08., 05.15.)
Lébény	27	24 (04.21.)
Levél	6	5[725] (04.07.)
Lipót	4	4 (05.15.)
Magyarkimle	15	7[726] (04.08., 05.15.)
Máriakálnok	2+1	3[727] (04.08., -)
Mecsér	3	2 (04.20.)
Mosonszentjános	31+1	15 (04.08.)
Mosonszentpéter	11	12 (04.07.)
Mosonszentmiklós	12	10[728] (04.20.)
Mosonszolnok	1	-
Oroszvár	3	4 (04.07.)
Pusztasomorja	3	3 (04.07., 04.26.)
Rajka	162	167[729] (04.06., 04.24., 05.23.)
Összesen	**316+5 (0,5%)**	**298**

[721] Az április 21-én készített listán egy névvel kevesebb szerepel, ugyancsak 8 főről szól a gettózásról adott jelentés.

[722] Az április 24-i listán egy névvel kevesebb van, mert a kislány még nem volt hat éves.

[723] A hat éven aluliakat is tartalmazza.

[724] A május 15-i csendőrségi jelentésen feljegyzés: a négy munkaszolgálatoson kívül „A többiek át lettek adva."

[725] A listán szerepel három gyermek neve is, akik nem voltak csillagviselésre kötelezettek, ám épp e névjegyzék alapján őket is bevitték a mosoni gettóba. A főszolgabíró határozott fellépésére hazaengedték őket. 3356/1944.m.fsz. OL.Mf.I.71.166.c.

[726] Az április 8-i kimutatásban egy emberrel kevesebb neve szerepel.

[727] Az április 8-i listán 5 név szerepel, két főre azonban a főszolgabíró rákérdezett, így ők keresztény vallásuk miatt lekerültek a listáról. A második listán nincs dátum.

[728] A lista nem közöl születési adatokat.

[729] A gettózás utáni jelentés külön felsorolja a gettóba nem szállítottakat is. Ezen a listán 33 név szerepel. Az áprilisban keletkezett listán két olyan név is szerepel, akik egyik májusi listán sincsenek rajta.

Zárójelben a listák készítésének dátuma szerepel.

10. táblázat. A pannonhalmi (pusztai) járásban lakó zsidók száma 1941-ben és 1944-ben

	1941	**1944**[730]
Écs	2+3	5 (04.26.)
Győrasszonyfa	12	13
Győrság	5	8[731] (05.10.)
Győrszentmárton	65+6	68[732] (05.09.)
Kisbarát	11	11[733] (04.25.)
Mezőőrs	7	10 (04.24.)
Nyúl	19	20 (04.24.)
Pér	5	5[734] (04.27.)
Ravazd	9	8 (04.26.)
Táp	5+2	9 (05.08.)
Tápszentmiklós	10+1	14 (04.25.)
Töltéstava	6	4 (04.27.)
Összesen	**156+12 (0,6%)**	**175**

11. táblázat. A sokoróaljai járásban lakó zsidók száma falvanként 1941-ben

	1941	**1944**[735]
Csikvánd	3	
Felpéc	14	
Gyirmót	13	
Gyömöre	180+2	
Győrszemere	23	
Kajár	11	
Kispéc	8	
Koroncó	3	

[730] A névjegyzékek a 2283/1944.p.fsz. számon olvashatók: OL.Mf.I.86.218.c. Ezek a jegyzékek csak a hat éven felüliek nevét tartalmazzák, mivel az alispán csak az ő összeírásukat rendelte el (6347/1944.alp., 04.19.) Emellett fennmaradt a főszolgabírónak egy összesítő jelentése is május elejéről, pontos dátum nélkül, ami a Közellátási Minisztérium rendeletére jelentette a zsidók számát. Ez utóbbi jelentés tehát a neveket nem tartalmazza (2488/1944.p.fsz. OL.Mf.I.86.218.c) A két adat közötti eltéréseket jelzem.

[731] A május 10-én keletkezett lista csak hét nevet sorol fel. A főszolgabíró összesítése említ 8 főt.

[732] A május 9-én készített listán 55 név szerepel. A 68-as számot a főszolgabíró összesítő jelentése közli.

[733] Az április 25-i listán szerepel 11 név, egy ember neve mellett olvasható, hogy osztrák állampolgár. A főszolgabíró jelentése 10 főt említ.

[734] Az áprilisi lista közöl öt nevet, a főszolgabíró jelentése szerint négy zsidó lakott Péren.

[735] A névjegyzékek sajnos nincsenek meg.

Mórichida	14	
Szerecseny	12	
Tényő	9	
Tét	159	173
Újmalomsok	7	
Összesen	**456+2 (1,7%)**	**?**

12. táblázat. A tószigetcsilizközi járásban lakó zsidók száma községenként 1941-ben és 1944-ben

	1941	**1944**[736]
Abda	4+1	4[737] (04.08.)
Ásványráró	33	26 (04.25.)
Bácsa	7+1	8[738] (04.28.)
Bezi	16+3	22[739] (04.08.)
Bőnyrétalap	23	39[740]
Dunaszeg	5	6[741] (04.?)
Enese	2	3 (04.08.)
Fehértó	2	2 (04.07.)
Győrsövényház	10+2	6[742] (04.07.)

[736] A járásban megvannak az április elején a 6136/1944.Res.B.M. rendeletre készített összeírások és a gettózásról készített jelentések is. Az utóbbi dátumát nem említem külön, azok mindegyike május 15-18. között keletkezett. Emellett a főszolgabíró készített összesítő jelentést is május 5-én, ami azonban több helyen pontatlan. A legjelentősebb pontatlansága az volt a főszolgabírónak, hogy a 22 bezi-i zsidó közül sokakat eneseieknek tüntetett fel. A tévedés oka valószínűleg az volt, hogy a két község egy körjegyzőséghez tartozott. Az összesítő jelentés szerint így Beziben 8 Enesén pedig 16 zsidó lakott volna; a valóságban Enesén 3, Beziben pedig 22 zsidó lakott. Ugyanez a jelentés közli, hogy Győrszabadinak egy zsidó lakója volt. Erről nem találtam egyéb jelzést, így ezt az adatot nem vettem fel a listára.

[737] Az áprilisi lista közöl négy nevet; a gettózásról készített jelentés három fő gettózását említi.

[738] Az áprilisi jelentésben hét fő neve szerepel. A gettózottakat felsoroló lista nyolc nevet sorol fel.

[739] Az áprilisi lista 21 nevet sorol fel, egy esetben jegyzi meg, hogy az illető kivételezett, katolikus vallású. azonban az illető és családja is szerepel a gettóba szállítottakat tartalmazó listán, ami viszont 22 ember nevét őrizte meg.

[740] Az áprilisi lista nemcsak a munkaszolgálatosokat sorolja fel, hanem azokat is, akik már eltűntek a keleti fronton. A lista így 41 nevet tartalmaz. A két eltűntet nem számítottam bele az 1944-es létszámba. Érdekes ugyanakkor, hogy a gettózásról készített jelentés csupán 21 nevet sorol fel. A két lista között így 18 fő a különbség. Ennek egyik magyarázata lehet az, hogy a második listán fel nem soroltak közül hét ember állandó lakhelye másutt volt, így lehet, hogy őket – ha kaptak utazási engedélyt – onnan gettózták. Ketten munkaszolgálatosok voltak, egy pedig a községben volt munkaszolgálatos gyógyszerész. A két lista közötti ekkora különbségre nincs megnyugtató magyarázat.

[741] A gettózottakat összesítő listán egy fővel kevesebb szerepel. Egy két éves kislány neve hiányzik a második listáról.

[742] Az áprilisi listán két család szerepel, ezek egyike. Laendler Aladár családja keresztény vallású volt. Laendler Aladárt, aki egyébként korábban a törvényhatósági bizottságnak is tagja volt, bevitték a gettóba, de fia kérésére hazaengedték, mivel felesége és gyerekei nemzsidónak számítottak. Június 23-án azonban mégis internálták mint zsidót, és a sárvári internálótáborba vitték (3852/1944.tósz.fsz. GYL.). Telbisz Miklós alispán szeptember 1-i feljegyzésén csak annyi szerepel, hogy „ismeretlen helyre távolíttatott el”. (661/1944.főisp.ált. GYL.) A gettózottakat összesítő listán három ember neve szerepel.

Győrszentiván	6	8[743] (04.08.)
Győrújfalu	2+1	-
Győrzámoly	5	6[744] (04.26.)
Kóny	9	12[745] (04.08., 04.25.)
Kunsziget	7	7[746] (04.07.)
Ménfőcsanak	14+2	17[747] (04.25.)
Öttevény	2+1	8[748] (04.07.)
Rábapatona	8	6[749]
Börcs	1	-
Gönyű	5	5[750] (04.24.)
Nagybajcs	3	-
Kisbajcs	-	3[751]
Összesen	**157+20**	**188**

[743] Áprilisban soroltak fel 8 nevet. Két asszonyt árurejtegetés miatt internáltak időközben (egyikük egyébként fogházbüntetését töltve legalább november végéig életben maradt: A:III.7. Internálás a megszállás után). A gettózottak listáján öt ember neve szerepel.

[744] A hat emberből (egyébként egy család) ketten munkaszolgálatot teljesítettek Komáromban, így a faluból négy embert gettóztak.

[745] Az április 25-i névjegyzékben szerepelnek 12-en, a gettózottakat összeíró listán 10 név szerepel, az április 8-i listán pedig 11. Mindkét listáról hiányzik Stiassny Géza neve, akit Győrött gettóztak, s akit Apor Vilmos eredménytelenül próbált meg a gyűjtőtáborból kihozni (B:V.3. A helyi egyházi vezetés).

[746] Az áprilisi listán 7 név olvasható; két idős embert orvosi igazolással otthon hagytak. A gettózottak listáján négy név szerepel.

[747] Az áprilisi listán szerepel 17 név. Ebből tíz embert gettóztak. Érdekes, hogy két család tagjai nem szerepelnek a gettózottak listáján, viszont a főszolgabíró nem tüntette fel nevüket a hátrahagyottakat összesítő jegyzékben sem, úgyhogy nem lehet tudni, mi történt velük.

[748] Az áprilisi lista közli 8 ember nevét. Ebből két család, hat ember volt római katolikus vallású. Május közepén a községből egyedül az 1938. december 31. óta katolikus család három tagját gettózták. Két idős embert orvosi igazolással hátrahagytak. A másik katolikus vallású családban az apa 1930. óta volt keresztény vallású, az anya születése óta, ugyanúgy, mint a fiuk, így valószínűleg kivételezettnek számítottak. Ebben az esetben viszont az az érdekes, hogy miért kerültek fel az első listára.

[749] A dátum nélküli korábbi jelentésben szerepel hat név, ebből ötüket gettózták, a hatodik munkaszolgálatot teljesített.

[750] Az áprilisi névjegyzékben olvasható öt ember neve, hármukat gettózták május 15-én.

[751] A kisbajcsi nevek csak a főszolgabíró összesítő jelentésében szerepelnek.

Az izraeliták aránya az egyes foglalkozási ágak keresői között

13. táblázat. Az izraeliták aránya az egyes foglalkozási ágak keresői között

	Győr		Győr- Moson-Pozsony vármegye	
	izr.	összes	izr.	összes
birtokos 1000 holdon felül	-	3	-	9
birtokos 200-1000 hold	1	8	-	24
birtokos 100-200 hold	2	11	-	121
bérlő 200-1000 hold	1	1	3	17
bérlő 100-200 hold	-	2	3	13
birtokos és bérlő 50-100 hold	-	6	4	733
birtokos és bérlő 20-50 hold	-	83	12	3457
birtokos és bérlő 10-20 hold	-	77	7	4602
birtokos és bérlő 5-10 hold (napszámos is)	2	92	3	5722
birtokos és bérlő 5 hold alatt (napszámos is)	1	156	5	11812
gazdasági tisztviselők	1	14	22	172
gazdasági cseléd	2	101	6	6530
gazdasági munkás	-	140	2	11578
önálló iparos	279	1910	100	3330
ipari tisztviselő	243	665	24	239
ipari segédszemélyzet	360	9030	64	8008
ker., hitel-önálló	507	974	236	770
ker., hitel-tisztviselő	337	708	23	176
ker., hitel-segédszemélyzet	248	1045	98	446
közlekedés-tisztviselő	17	220	3	171
közlekedés-segédszem.	7	774	2	1205

MStK., 96., 81-123.